

क्रांत-दर्शन

वि नो वा

ग्राम-सेवा-मंडळ, वरधा

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 196010

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M 335**
V 788 Accession No. **M 903**

Author **विनीषा भावे.**

Title **क्रांत दर्शन: 1981.**

This book should be returned on or before the date last marked below.

--	--	--	--

क्रांत-दर्शन

वि नो बा

ग्राम-सेवा-मंडळ, वरधा

१९५१]

[मूल्य १० रु.

प्रकाशक :

अनसूधा बजाज

मंत्री, ग्राम-सेवा-मंडल, गोपुरी

पो. नालवाडी, जि. वरधा, म. प्र.

मुद्रक :

सुमन वात्स्यायन

राष्ट्रभाषा प्रेस, वर्धा

प्रस्तावना

मधुकर आणि जीवन-दृष्टी प्रमाणे माझ काही भाषणां चा आणि लेखां चा संग्रह करणारे हे नवम पुस्तक ग्राम-सेवा-मंडळ प्रकाशित करित आहे। या त काही नेहमी च अभुयोगा चा वीषय आहे। त बरोबर काही केवळ आज च गरजे चा ही वीषय आहे। स्थायी आणि तात्कालीक साहीत्या ची मीसळ न झालेली बरी असा ही अेक वीचार आहे। पण अमीश्र अन्ना त जसे काही गुण असतात, तसे धीचडी त ही काही गुण असतात। नीत्य नैमीत्तीक दोन मीळून वीचार अधीक सुगम आणि हृदयंगम होतो। मणून अशी मीसळ मान्य करण स हरकत नाही। पण या त दोन-चार लेख असे ही आहेत की जे स्वराज्य-पूर्व काळा शी संबद्ध आहेत, ते घेतले नसते तरी चालले असते। पण घेतले च आहेत तर त चा ही बचाव होअू शकतो। अेक तर ते थोडे च आहेत, आणि शीवाय त त ही वीचारा चा असा काही भाग आहे की जो केवळ ऐतीहासीक महत्तवा चा च नवे तर नीत्या च अभुयोगा चा ही आहे।

लेखन-भाषणादी जेवढें टळू शकत नाही तेवढें च मी करतो ।
 आणी तें ही मागाहून बारकाई ने पाहून ज्ञाण चो फुरसत मला
 नेहमी मीळत नाही । पण अद्योगमय आणी प्रयोगमय जीवना तून
 सहज सुचलेले हे वीचार असला मुळे तं त अवांछनीय काही
 असणार नाही, अशी मला धात्री आहे । वाचकां नी दरेक वीषय
 मनन-पूर्वक वाचावा आणी तं ना तं त काही कुठे वीचारावें सें
 वाटलें तर सरळ मज कडे पृच्छा करावी ।

सेवाग्राम }
 २८।२।'५१ }

वीनोबा

Graduate Library
 College of Arts & Commerce, C. U.

अनुक्रमणिका

	प्रस्तावना		पृष्ठ
१	कोर्टा समोरील निवेदन ...	...	१
२	सरकारच्या आह्वानास उत्तर ...	...	३
३	भाजच्या जगांत समत्व हा च राजा आहे	...	१३
४	युद्धाचें टोणपें लक्षण ...	...	१८
५	अहिंसेचा सिद्धांत आणि व्यवहार	...	२९
६	नकली तूप ...	...	३९
७	वाणीचा सदुपयोग ...	...	४२
८	व्यवस्थापकांनो कृपा करून चालते व्हा	...	४४
९	विधायक क्रांत-दर्शन ...	...	५३
१०	सोन्याची खाण ...	...	५९
११	विसरलेलें सेवा-क्षेत्र ...	...	६२
१२	देवळें मोकळीं करा ...	...	६४
१३	पैदास पाहिजे, पैसा नको ...	...	६६
१४	धान्य-धारणा ...	...	६९
१५	नई तालीम ...	...	७३
१६	जीवन हें च शिक्षण ...	...	७५
१७	रचनात्मक कार्यक्रम प्रेमाचा कार्यक्रम आहे	...	७९
१८	हिंसेंतून अहिंसेकडे ...	...	८६
१९	ग्राम-सेवकांना सूचना ...	...	९१
२०	लोकमान्यांच्या चरणीं श्रद्धांजलि	...	९५
२१	सत्ता आणि सेवा ...	...	१०६
२२	शिक्षणाचें सूत्र ...	...	१०९
२३	क्रांति करायची तर अजून बाकी आहे	...	११२
२४	स्त्री-पुरुष-अभेद ...	...	११६
२५	आत्म-निष्ठ व्हा ...	...	१२१
२६	आशंका-निरसन ...	...	१२३

२७	मुलागुलींचें शिक्षण	...	...	१२७
२८	देवस्थान-सुधारणा	...	...	१२८
२९	सत्य हें च शहाणपण	...	...	१३०
३०	जीवनाचा उलगाडा	...	...	१३२
३१	एकराचें कोष्टक	...	...	१३५
३२	स्वाध्यायाची आवश्यकता	...	...	१३९
३३	ज्ञानदेवाचा गीतार्थ	...	...	१४३
३४	शालेंतील धर्म-शिक्षण	...	...	१४७
३५	आमची मूर्तिपूजा	...	...	१४९
३६	निष्ठेची उणीव	...	...	१५२
३७	सर्वधर्म-समभाव	...	....	१५५
३८	गरिबांशीं तन्मयता	...	...	१५७

३९	प्रासंगिकें			१६१
१	मृत्यूची देणगी	...	...	१६१
२	गीता आणि लोकशाही	...	...	१६३
३	प्रेमाचा आधार	...	...	१६५
४	निसर्ग-सेवनाची दृष्टि	...	...	१६५
५	सत्य आणि सौंदर्य	...	...	१६७
६	नदी ईश्वराची वाहती करुणा	...	...	१६९
७	निर्भयतेचे तीन प्रकार	...	...	१७०
८	स्वातंत्र्याचा गुलाम	...	...	१७२
९	मुहूर्त ज्वलितं श्रेयः	...	...	१७३
१०	वृत्त लिहा	...	...	१७५

क्रांत-दर्शन

क्रांत दर्शन

: १ :

कोर्टा समोरील निवेदन*

मागच्या खेपेला ह्या कोर्टासमोर उभा राहण्याचा मान आणि आनंद मला लाभला. त्यावेळीं काँग्रेसनें माझ्यावर सोंपविलेल्या कामगिरीला मी कांहींसा नवखा होतो. परंतु जेलमधील सुमारें तीन महिन्यांच्या एकांत चिंतनानंतर त्यावेळीं टाकलेलें पाऊल बिनचूक होतें याबद्दल मी विशेष च निःशंक झालों आहे.

कांहीं म्हटलें तरी काँग्रेसची प्रवृत्ति जगांतील आजच्या ह्या अदृष्टपूर्व मारामारीच्या काळांत निःसंशय शांतीची प्रवृत्ति आहे. सगळे काँग्रेसवादी एका च हेतूनें प्रवृत्त झालेले नाहींत, असें सुचविण्यांत येतें. परंतु काँग्रेसच्या भूमिकेच्या समर्थनार्थ ह्या आक्षेपाचा प्रतिवाद करण्याची गरज नाहीं. लढ्याचें स्वरूप सत्याग्रह करणारांच्या कृतीवरून ठरेल, व्यक्तीच्या हेतुभेदावरून ठरणार नाहीं. मला हें म्हणायचें आहे कीं काँग्रेसनें दाखविलेल्या मार्गाचा संबंध हिंदुस्थाननें जर अवलंब केला तर ह्या कलहाचा आपोआप च शेवट येणार आहे. आणि मग ब्रिटिश साम्राज्य-वादाला जर अवकाश राहणार नाहीं तर नाझीवाद किंवा फांशीवाद तर नामशेष च होईल. कारण जगांतील जवळ जवळ एकपंचमांश मानव-समाजानें आचरिलेल्या जिवंत आहिंसेचा महिमा त्यावेळीं श्रद्धाहीन जगाला कळून चुकला असेल.

पण काँग्रेसवादी हें जाणतात कीं युद्धाची प्रगति अटकविणारा असला चमत्कार घडून येण्याचा सहसा संभव नाहीं. पण संबंध हिंदुस्थानचें मत-परिवर्तन होऊं शकणार नाहीं ह्यास्तव काँग्रेस आपलें पवित्र कार्य सोडूं

* व्यक्तिगत सत्याग्रहांत दुसऱ्यांदा शिक्षा झाली त्यावेळीं कोर्टांत दिलेलें स्टेटमेंट

शकत नाही. काँग्रेसला आपल्या ध्येयाविषयी निष्ठा असल्यामुळे ती निष्ठा सविनय कायदेभंगाच्या मार्गाने हिंदुस्थानला आणि जगाला जाहीर करण्याची हीच खरी वेळ आहे. ह्या ध्येयाचा माग घेण्यांतच हिंदुस्थानचे म्हणजेच हिंदुस्थानच्या आम जनतेचे स्वराज्य सांपडणारे आहे. आणि हिंदुस्थानच्या मुक्ततेत पृथ्वीवरील अन्य शोषित जातींची त्याच प्रमाणे नाझींच्या फाशींच्या विलख्यांत गुरफटत चाललेल्या छोट्या-छोट्या युरोपियन राष्ट्रांची सुटका अंतर्भूत आहे.

म्हणून काँग्रेसच्या आजच्या प्रतिकाराने झोटिंग राष्ट्रांना मदत होते असे म्हणणे म्हणजे काँग्रेसची बदनामी करणे आहे. ब्रिटिश-साम्राज्यवादाचा जर काँग्रेस आज प्रतिकार करीत आहे तर झोटिंगशाहीचा तर ती अधिकच तीव्र प्रतिकार करीत आहे. परंतु काँग्रेसचा प्रतिकार पूर्णपणे अहिंसात्मक आहे आणि म्हणून तो निरुपद्रवी आहे. निरुपद्रवी अशा अर्थाने की एका हि मानव व्यक्तीचे ती अहित इच्छित नाही.

म्हणून जोंपर्यंत ब्रिटिश सरकारला ह्या सोन्यासारख्या पण साध्या सत्याचे दर्शन होत नाही, उलट त्याच्या प्रचाराला सरकार गुन्हा समजते, तोंपर्यंत माझ्यासारख्या काँग्रेसवाद्यांनी हा मानव-कल्पित गुन्हा केल्याबद्दलची शिक्षा आनंदाने स्वीकारली पाहिजे. कारण हा गुन्हा करणे आम्ही एक सामाजिक व राजकीय पुण्य कार्य समजतो.

सब-जेल, वर्धा

२३-१-४१

ग्रामसेवा-वृत्त

१५ फेब्रुवारी १९४१

: २ :

सरकारच्या आह्वानास उत्तर*

जेव्हां जेव्हां मी जनसमूहापुढें बोलायला उभा राहतों तेव्हां तेव्हां माझ्या हृदयामध्ये नेहमीं अत्यंत उत्साह भरून येतो. तुम्हां बंधुभगिनींच्या दर्शनामध्ये एक प्रकारची पावनता नेहमीं अनुभवाला येते. परंतु हें कबूल केलें पाहिजे कीं आजच्या प्रसंगीं तुमच्या समोर बोलतांना नेहमींचा उत्साह किंवा आनंद अनुभूत होत नाहीं. याचें कारण असें कीं ज्या रीतीनें आमची सुटका झाली व तुमच्याशीं बोलण्याचा प्रसंग लाभला, त्यांत उत्साह उत्पन्न होण्याला साधन नाहीं, उलट उदासीनतेला कारण आहे. आपले बंधु तुहंगांतून सुटून येत आहेत, आपल्याला पुन्हां भेटतील, अशा कल्पनेनें तुमच्यापैकीं कित्येकांना आनंद झाला असेल. परंतु परिस्थिति विपरीत असली तर भेटण्याचा आनंद देखील विरघळून जातो. थोडा विचार केला असतां तुमच्या लक्षांत येईल कीं आजची ही भेट आनंदाचा विषय नाहीं.

सरकारनें सत्याग्रही कैद्यांना सोडलें याच्या मुळाशीं जर त्याची सद्भावना प्रतीत झाली असती तर वेगळी गोष्ट होती. पण आजपर्यंत अमरी साहेबांची जीं प्रवचनें ऐकलीं तीं लक्षांत घेतलीं असतां वेगळेंच दृश्य दृष्टीस पडतें.

आम्ही आपण होऊन जेलमध्ये गेलों. आमच्यापुढें भाषण-स्वातंत्र्याचा फार महत्त्वाचा मुद्दा होता. त्या मुद्द्याचा निर्णय लागला नाहीं तोंपर्यंत बाहेर राहणें हें विषासारखें आहे. परंतु सरकारनें एक जाळें पसरून ठेवलें आहे. आम्हांला सोडण्यांत त्याची अशी कल्पना व इच्छा दिसते कीं आम्ही, जीं माणसें भाषण-स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत सत्याग्रह करून तुहंगांत गेलों तीं, बाहेर आल्यावर लोपून जाऊं व सरकारचें काम आपोआप होऊन जाईल. असें

* व्यक्तिगत सत्याग्रहांतील शेवटल्या (तिसऱ्या) अटकेंतून सुटल्यानंतर वर्षा येथें ता० ७-१२-४१ ला गांधी चौकांत दिलें भाषण]

मोठे चातुर्याचे काम सरकारने केलें आहे. म्हणून आम्हांला आमचा लढा बंद करणें शक्य नाहीं. उलट सरकारच्या जाळ्यांत न अडकतां तो पूर्वीपेक्षां अधिक तीव्रतेनें चालविला पाहिजे. अहिंसेचे उपासक या नात्यानें जगांत चाललेल्या हिंसेचा विरोध करण्याचा आमचा हा मूलभूत हक्क व कर्तव्य जोपर्यंत सिद्ध होत नाहीं, म्हणजे जनतेपुढें आपले विचार अहिंसक रीतीनें व्यक्त करण्याची मोकळीक जोपर्यंत आम्हांला मिळत नाहीं, तोपर्यंत हा लढा लढवीत राहणें आपलें कर्तव्य आहे. म्हणजे पूर्वीपेक्षां अधिक निकरानें लढावयास पाहिजे असा अर्थ निघतो. पण अधिक निकरानें लढवीत राहणें म्हणजे काय ?

हिंसेच्या व अहिंसेच्या युद्धांच्या परिभाषेंत भेद आहे. हिंसेच्या लढाईत आपण काय करतो ? तर दुसऱ्याच्या औजारांसमोर आमचीं औजारें जेव्हां असमर्थ ठरतात तेव्हां आपण पूर्वीच्या औजारांपेक्षां ज्यास्त भयानक औजारें शोधून काढतो आणि त्यांचा प्रयोग करतो. ही प्रक्रिया युरोपच्या लढाईत आज प्रत्यक्ष चालू आहे. चर्चिल म्हणतो, 'ह्या वर्षांपेक्षां पुढल्या वर्षीं सवाई दिदीनें हत्यारें, रणगाडे वगैरे तयार करूं. हिटलरच्या रणगाड्यांपेक्षां अधिक हिंसक व ज्यास्त संख्येंत रणगाडे तयार करूं म्हणजे आमचा जय होईल.' ह्याप्रमाणें दोन्ही पक्ष एकमेकांपेक्षां अधिक हिंसक शस्त्रें तयार करण्यांत गुंतले आहेत.

अहिंसक युद्धाची रीत वेगळी आहे. आम्हांला सोडून देऊन जणू काय इंग्रज सरकार आम्हांला म्हणतें, "अरे हिंदुस्थानांतील सुटलेल्या गुलामा, जर तुला स्वातंत्र्य हवें असेल तर अधिक निकरानें लढ." पण अहिंसेच्या पद्धतीनें याला कसें उत्तर द्यावयाचें ? अहिंसक लढा अधिक निकरानें चालविण्याची तऱ्हा हिंसेच्या पद्धतीहून वेगळी पडते. हिंसक युद्धांत साधनांची हिंसकता वाढवायची असते व अहिंसक युद्धांत साधनांची शुद्धता वाढवायची असते. आपल्याला आपल्या साधनांची शुद्धता वाढवून अधिक आत्मशुद्धि करण्याची संधि मिळाली आहे. आमच्या सुटकेच्या वाट्यांतून या चांगल्याचा लाभ झाला आहे. ईश्वराच्या कृपेनें इंग्रज-सरकारला आम्हांला तुरुंगांत टाकण्याची प्रेरणा झाली. आम्हीं शुद्ध समजून ज्या साधनांचा स्वीकार केला त्यांतील अशुद्धि-निरीक्षण व आत्म-परीक्षण

करण्याची संधि जेलमध्ये मिळते. पण मला दुःखानें कबूल केलें पाहिजे कीं जेलमध्ये हवी तितकी मर्यादा व संयमशीलता आमच्यांपैकीं पुष्कळ लोक पाहूं शकले नाहींत. कदाचित् म्हणून च ईश्वरानें आपलीं औजारें अधिक शुद्ध कशीं करावीं याचा विचार करण्याची ही संधि आम्हांला दिली असावी. जेलमध्ये सूट मिळाली किंवा सवलती देण्यांत आल्या तरी आमचा संयम विवेक व तपश्चर्या यांचा सरकार अधिकारीवर्ग आणि इतर ह्यांच्यावर अनुकूल परिणाम झाला पाहिजे. पण आम्हीं तर जेलमध्ये जे मिळतलें ते सर्व भोग घेतले. अशा स्थितींत हा लढा निकरानें चालवायचा असेल तर आम्हांला अधिक शुद्ध कसोटीला उतरून सत्याग्रह करीत राहिलें पाहिजे. तर च आमच्या भावी सत्याग्रहांत ज्यास्त शक्ति येईल. आम्हीं जर पुढील लढा अधिक शुद्ध मनानें अधिक शुद्ध जनानें आणि अधिक शुद्ध योजनेनें चालविला तर तो निःसंशय यशस्वी होईल.

एक प्रश्न असा विचारण्यांत येतो, कीं सरकारनें आम्हांला सोडून दिलें ही सद्भावनेची खूण नव्हे काय ? सरकारची सद्भावना जाणून आपण आपल्या कार्यक्रमांत बदल कां करूं नये ? अशा वेळीं मला रविबाबूंच्या म्हणण्याची आठवण येते. ते म्हणतात, हिंदुस्थान हा एक महामानवसागर आहे. युरोपांतील देशांसारखा कोटि दोन कोटीच्या टिचभर देशांसारखा तुटपुंजा नाहीं. वेगवेगळे धर्म, वेगवेगळ्या भाषा, वेगवेगळे रीतिरिवाज आणि प्रान्त असलेल्या चाळीस कोटि लोकांच्या संयुक्त कुटुंबासारखा आपला हा देश आहे. हें आमचें सद्भाग्य आहे. या विविधतेमुळें एवढ्या मोठ्या या सागरांत अनेक प्रकारच्या लाटा उसळणें स्वाभाविक आहे. अनेक प्रकारचे धिचार उत्पन्न होतात. त्यामुळें विचारणारे विचारतात कीं आतां आपण आपला कार्यक्रम कां बदलूं नये ? पण प्रश्न असा आहे कीं कां बदलावा ? असें कोणतें कारण घडलें ? ज्या मुद्द्यावर आमचा लढा सुरू झाला तो सरकारनें मान्य केला आहे काय ? आमचा मुद्दा कबूल केल्यावांचून आम्हांला मोकळें केलें यांत कार्यक्रम बदलण्यासारखें काय आहे ? मुद्दा कबूल केल्यावांचून कार्यक्रम बदलायचा असेल तर मग जेलमध्ये कां गेलों ? पूर्वीं मोकळे होतां च ! मी आपल्याला असें सांगूं इच्छितों कीं आम्हीं ज्या मुद्द्यावर अहिंसक

युद्ध सुरू केलें तो मुद्दा सोडून देण्यासारखा नाही. पुष्कळसे हक्क असे असतात कीं ते न वापरले तरी चालतात. पण हा हक्क न वापरून चालणार नाही. भाषण-स्वातंत्र्य हा फक्त आमचा हक्क नसून धर्म हि आहे. धर्मचें पालन नेहमीं केलें पाहिजे. आम्हांला आज जी थोडी-फार शक्ति लाभली आहे ती गेल्या वीस वर्षांच्या अहिंसेच्या महान् साधनेंतून मिळाली आहे. आपल्यापैकीं जे माझ्या पेश्यां मोठे किंवा माझ्या वयाचे असतील त्यांना माहीत आहे कीं गेल्या २० / २५ वर्षांपूर्वीं हिंदुस्थानची काय स्थिति होती ? त्यावेळीं आम्हांला “वेदे मातरम्” म्हणण्याची भीति वाटत होती. ‘स्वराज्य पाहिजे’ म्हणणें भयानक होतें. शरीर कमविण्याकरितां आखाडे काढले तर ते हि भयानक समजले जात असत. वीस-पंचवीस वर्षांपूर्वीं आमची अशी हीन-दान दशा होती. कां होऊं नये ? दोनशें वर्षांपासून आम्ही निःशस्त्र व परतंत्र होतों. बुद्धि शक्ति आणि लक्ष्मी उरलेली नव्हती. अशा स्थितींत आम्ही समर्थ कसे झालों ? एवढ्या मोठ्या सरकारचा विरोध करणारी काँग्रेस-सारखी संस्था कशी उत्पन्न झाली ? ती कशाच्या जोरावर आज पन्नास वर्षे भांडत आहे ? हा कोणत्या यक्षिणीचा प्रताप आहे ?

परवां एक जर्मन वक्ता बोलला. तो मोठ्या अभिमानानें सांगत होता कीं आतां सगळें युरोप निःशस्त्र झालें आहे. आम्ही रणगाड्यांच्या जोरावर आतां शांततेचा प्रचार करूं शकूं. रिबेनट्रॉपला असा विश्वास वाटूं लागला याचें कारण असें कीं त्याला वाटतें कीं आपल्या रणगाड्यापुढें निःशस्त्र प्रजेचें काय चालणार ? तिनें ह्म का चूं केलें तर आपण दडपून टाकूं ! इंग्रजांची हि ही श्रद्धा होती. त्यांना वाटत होतें कीं आपण हिंदुस्थानला निःशस्त्र बनविलेंच आहे. आतां तो आमच्या ताब्यांत राहिल. आम्ही आपल्या शस्त्रास्त्रांच्या जोरावर निःशस्त्र हिंदुस्थानांत सहज शांततेचा प्रचार करूं शकूं. पण अशा वाईट स्थितींत असलेल्या देशांत हि काँग्रेससारखी संस्था उत्पन्न होऊन वीस-पंचवीस वर्षे सरकारला यशस्वी रीतीनें सामना देऊं शकते हा अहिंसेचा च चमत्कार आहे. अहिंसेत माणसें एकत्र करण्याची फार मोठी शक्ति आहे. हें संघशक्तीचें युग आहे. पूर्वीं एक दोन व्यक्तींच्या बळानें भागत असे. पण या युगांत प्रचंड संघटनेशिवाय सत्ता मिळूं

शकत नाहीं. युरोपमध्ये हिंसेच्या पायावर संघटन होतें तरी तेथें देखील राष्ट्रव्यापी संघटन करावें लागतें तेव्हां च सामना देतां येतो. रशियाकडे पहा. त्यानें एक कोटि सैन्य उभारलें आहे. ही कांहीं लहान-सहान गोष्ट नाहीं. तरी त्याचे पाय डळमळू लागले आहेत. हिंसेंत समोरच्या माणसाच्या संघटनेपेक्षा अधिक प्रचंड संघटना करावी लागते. किरकोळ हिंसक संघटना व्यर्थ आहे. एकतर अत्यंत व्यापक आणि तीव्र स्वरूपाची संघटना केली पाहिजे किंवा मुळींच करूं नये. तिसरा मार्ग नाहीं. दोन-चार खून करून गुप्त संघटना केल्यानें जय मिळणार नाहीं. राष्ट्रांतील सर्व लोकांनीं त्या च कामाला लागलें पाहिजे. इंग्लंडकडे पहा. तेथें स्त्रिया देखील सैन्यांत जात आहेत. १८॥ वर्षावरील वयाच्या सर्व स्त्रियांना, ज्यांना मुलें नसतील अशांना, जबरी करण्यांत येत आहे. सोळा ते साडे अठरा वर्षांच्या तरुण-तरुणींना हि उत्तेजन प्रेरणा आणि प्रोत्साहन देण्यांत येत आहे. इतकी भयानक संघटना केली तर च जय मिळण्याची आशा बाळगतां येते. हा एक मार्ग आहे. इतकी भयानकता करण्याची तयारी नसेल तर गुलाम बनून टॅकच्या समोर खुशाल डोकें टेकावें. युरोपांत हे दोन च मार्ग आज आढळतात.

परंतु गांधींनीं आमची संस्कृति आणि परिस्थिति लक्षांत घेऊन आम्हांला एक नवें शस्त्र दिलें आहे. तें म्हणजे अहिंसा. यांत जागृतीची आणि संघटनेची केवढी विलक्षण शक्ति आहे हें आमच्यासारख्या निःशस्त्र व पराधीन देशाच्या आजच्या निर्भयतेनें सिद्ध होत आहे. ही शक्ति चौरव्या-मारव्या हिंसेंत नाहीं. एवढी मोठी अहिंसेची शक्ति गमावून बसायचें काय ? ती गमावून इंग्रजांना शरण जावयाचें काय ? आम्ही एवढें मोठें शस्त्र मुळीं च सोडणार नाहीं. तें जास्त तेजस्वी बनविल्याशिवाय आम्ही चुपचाप कसे बसूं ? जगांत एवढ्या मोठ्या प्रमाणवर हिंसा होत असतांना, जग उद्ध्वस्त होत असतांना, आणि आमचा देश हि बळजबरीनें त्यांत खेंचला गेला असतांना, आम्ही गप्प कसे बसूं ? या लढाईत सामील होऊं नका असें लोकांना सांगितल्यावांचून कसे राहूं ? यावेळीं आम्ही गप्प बसलों तर खच्ची होऊन जाऊं, नेहमींकरतां गुलाम बनूं. म्हणून म्हणतो, भाषण-स्वातंत्र्य हा मामूली हक्क नाहीं, तें महान् कर्तव्य आहे. तें पार पाडण्याचा हक्क जोंपर्यंत

मिळाला नाही तोंपर्यंत फक्त सुटकेच्या जाळ्यांत सांपडून आम्ही आपला लढा बंद कसे करू ? हा शुद्ध, म्हणजे आत्यंतिक, अहिंसेच्या दृष्टीने विचार झाला.

दुसरी हि एक दृष्टि आहे. कांहीं लोक म्हणतात, आम्हांला हिंसे-अहिंसेची चाड नाही. आम्ही साम्राज्यवादी युद्धाला मदत करू इच्छित नाही. जोंपर्यंत फक्त इंग्रजांपुरता च प्रश्न होता तोंपर्यंत त्यांना मदत न करणें योग्य होतें. पण आतां रशिया युद्धांत सामील झाल्यामुळें युद्धाचें स्वरूप च पालटलें आहे. रशिया साम्राज्यवादी राष्ट्र नाही, समाजवादी राष्ट्र आहे. तेव्हां चालू युद्ध साम्राज्यशाहीकरतां च आहे ? असें कसें म्हणतां येईल. त्यामुळें इंग्लंडच्या युद्धाला मदत करूं नये असें म्हणणारांनीं आतां चप कां बसूं नये ?” येथें एक प्रश्न उभा राहतो. इंग्लंड व रशिया यांच्या मैत्रीचा काय अर्थ होतो ? रशियाशीं दोस्ती करून एक तर इंग्लंडनें आपला साम्राज्यवाद सोडला असावा किंवा रशियानें तरी नमतें घेतलें असलें पाहिजे. आतांपर्यंत ज्या घडामोडी झाल्या त्यावरून असें दिसून येतें कीं रशियाचें ध्येय खालावलें च होतें. आजच्या घटकेला तें खालावत खालावत चाललें आहे. याचीं बीजे रशियन क्रांतींत च होती. रशियन क्रांतींत हिंसक शक्ति होती च ती आतां वाढत आहे. हिंसक शक्तीचा विरोध करणें हें काँग्रेसचें व्रीद आहे. तरी पण साम्राज्यवादाच्या मुद्द्यावर जो विरोध होता तो कायम च राहतो. कारण कीं इंग्लंडच्या साम्राज्यवादी मनोवृत्तींत कोणता च फरक झालेला नाही. तसा बदल झाला असता तर त्याचा प्रकाश येथें पडला नसता काय ? इंग्लंडच्या वृत्तींत कोणताहि फरक झालेला नसून त्या साम्राज्यवादी राष्ट्रांशीं रशियानें मैत्री केली आहे. म्हणून त्या हि मुद्द्यावर आम्हांला सत्याग्रह चालू ठेवला पाहिजे.

पुन्हां कांहीं लोक असें हि म्हणतात कीं पार्लमेंटरी कार्यक्रम (दरबारी राजकारणाचा कार्यक्रम) पुन्हां सुरू करण्यास हरकत काय आहे ? या कौन्सिलांचा मोह राष्ट्राच्या हातांत खरीखुरी सत्ता असली म्हणजे योग्य आहे. आज ती सत्ता कुठें आहे ? आज पार्लमेंटरी कार्यक्रम पुन्हां सुरू करावयाचा म्हणजे इंग्रज सरकारच्या जाळ्यांत सांपडायचें असा

च त्याचा अर्थ आहे. असेंब्लीमध्ये जाऊन सरसेनापतींचे पुराण चुपचाप ऐकायचे आणि तो सांगेल त्याला संमति द्यायची ! ज्याप्रमाणे आपल्या यज्ञ-यागादिक धार्मिक विधीत पति संकल्प सोडतो आणि पत्नी त्याच्या हाताला हात लावते, तसा हा प्रकार होईल. म्हणजे हिंदुस्थानने खुशीने आपले जन-धन इंग्रजसरकारला अर्पण करावयाचे. सरकारच्या दरबारांत जाऊन वेवेल साहेबांची प्रवचने ऐकून हिंसक कार्यात सरकारला मदत करावयाची. मग अहिंसेने स्वराज्य मिळविण्याचे जे काँग्रेसचे ब्रीद आहे त्याचे काय करावयाचे ? त्यावरील विश्वास उडाला असला तर ते बदलून घेतले पाहिजे. पण गांधीजी व माझ्या सारख्या असंख्य लोकांना हिंसेने स्वराज्य मिळेल ही गोष्ट पटत नाही. म्हणजे पार्लमेंटरी प्रोग्राम (दरबारी राजकारण) पटत नाही.

आम्हांला एक च मार्ग पटतो तो अहिंसेचा. म्हणून ह्या युद्धाला जितका होईल तितका विरोध करणे आपले कर्तव्य आहे. अर्थात च आम्हांला पूर्वीपेक्षा अधिक शुद्ध साधने वापरावी लागतील. जेलमध्ये जाणाऱांची संयम-शीलता, कर्तव्यनिष्ठा व भक्ति वाढली पाहिजे. त्यांच्या वागणुकीचा इतरांवर चांगला परिणाम झाला पाहिजे. इतक्या दक्षतेने व काळजीपूर्वक आम्हांला पुढे पाऊल टाकले पाहिजे. पण जेलमध्ये जाणाऱ्यांत युद्धाच्या प्रतिकाराची शक्ति कोटून येईल ? तुमचे सहकार्य व पाठिंबा आम्हांला आहे, तुमच्यातर्फे आम्ही तेथे जातो, तुमचे प्रतिनिधि म्हणून जातो, असे असेल तेव्हा च आमच्या विरोधांत शक्ति येईल. आमच्यांत व तुमच्यांत एकसूत्रता पाहिजे. आमच्या विचारांच्या मार्गे तुमचे पाठबळ असेल तर च सत्याग्रहांत प्रचंड शक्ति येईल. नुसते हात वर करून संमति दिल्याने काम भागणार नाही. तिकडे युरोपकडे पहा. ते आपल्या स्वातंत्र्याकरतां किती त्याग करित आहेत ? लाखों माणसांचा व कोळ्यवधि रुपयांचा बळि दिला जात आहे. तुमचे हि आम्हांला प्रत्यक्ष सहकार्य हवे, जिवंत सहकार्य हवे. ते सहकार्य लाखों लोक विधायक कार्यक्रमांत भाग घेतील तेव्हाच मिळेल. नुसते हात वर करण्याच्या त्यागाने मिळायचे नाही. तुमचे सहकार्य सजीव आणि व्यापक असेल तर जेलमध्ये जाणारे आम्ही मूठभर च लोक असलो तरी यश मिळवू. मारुतीचे उदाहरण तुम्हांला माहित आहे. त्या महाबलवान् राक्षसांमध्ये तो एकटा जाऊन

उभा राहिला. हा पराक्रम त्यानें आखाड्यांतून मिळविलेला पराक्रम नव्हे. जेव्हां त्याला या निर्भयतेचें कारण विचारण्यांत आलें तेव्हां तो म्हणाला कीं माझे खरें बळ शरीरबळ नव्हे. हा रामचंद्राच्या पाठबळाचा पराक्रम आहे. मी रामचंद्राचा दास आहे. आपल्यांत म्हण आहे कीं पांचामुखीं परमेश्वर असतो. जनता ही च जनार्दन आहे. त्या देवाचें पाठबळ हें च आमचें खरें बळ आहे. तें पाठबळ विधायक आचाराच्या द्वारे च मिळूं शकतें. हिंसक युद्धाच्या तयारींत हि अखंड विधायक कार्यक्रमाची गरज असते. हिंसक युद्धांत नुसती सेना लढत नाही. संबंध राबट्टाला विधायक कार्यांत गुंतवावें लागतें. प्रचंड विधायक संघटना होते तेव्हां च हिंसक युद्धाची तयारी होत असते. युद्धाची सामुग्री तयार करण्याकरतां मोठमोठाले कारखाने काढणें, रस्ते व पूल तयार करविणें, कपडे तयार करविणें, शेतीची व खाद्य पदार्थ तयार करण्याची व्यवस्था करणें इत्यादि कामें मुलांमुलींना शाळा सोडून करावीं लागतात. बायकांना घरचें काम सांभाळून युद्धाच्या या विधायक तयारीला मदत करावी लागते. याप्रमाणें उत्पादन वाढवावें लागतें. हिटलरला विचाराल तर तो म्हणेल कीं मला चौदा आणे विधायक कार्य करावें लागतें आणि दोन आणे प्रत्यक्ष लढाईचें काम. हिंसात्मक युद्धांत जर जनतेच्या एवढ्या मोठ्या विधायक सहकार्याची अवश्यता असते तर त्यावांचून अहिंसेच्या लढाईला जोर येणें कसें शक्य आहे ?

केवळ युद्धविरोधाला यश कसें येणार ? युद्धविरोधी सत्याग्रह तर दिव्याला काडी लावून पेटविण्यासारखा आहे. पण ती पेटलेली ज्योत कशाच्या जोरावर प्रकाश पाडते ? वातीच्या व तेलाच्या जोरावर. ती नसली तर दिव्याचा प्रकाश पडणार नाही. संबंध वातीला तेलाचें पोषण मिळत असतें. काडी तर निमित्तमात्र होते. एका टोंकाला काडी लावली की दिवा तेवत राहतो. त्याचप्रमाणें फक्त युद्धविरोधाच्या काडीनें चालणार नाही. जोपर्यंत विधायक कार्याचें तेल व वात मिळणार नाही तोंपर्यंत ज्योतीचा प्रकाश पडणार नाही. तेल व वात मिळत राहतील व वातीला तेलाचें पोषण नीट मिळत राहील तर युद्धविरोधाचा कार्यक्रम यशस्वी होईल, तेजस्वी होईल.

हें तेलाचें कोठार अखंड राखण्याकरितां हिंदु-मुसलमानांची एकी पाहिजे. पण ती कशी व्हावी? आम्हांला एकमेकांवर विश्वास करायला शिकलें पाहिजे. हजार-हजार, बारा-बाराशें वर्षे आम्ही एकत्र राहिलों तरी आमच्यांत अविश्वास व भीति आहे. ती नाहीशी केली पाहिजे. दुसरी महान् विधायक प्रवृत्ति हरिजन-सेवा आहे. हरिजनांना जवळ केलें पाहिजे. त्यांच्याशीं आपल्या कुटुंबियांप्रमाणें वागलें पाहिजे. घरोघर चरखा चालला पाहिजे. आमचें राष्ट्र गरीब आहे. तें दोन्ही हातांनीं काम करील तेव्हां च आमची भूक शांत होईल. एक गृहस्थ मला म्हणाला, “ माझ्या येथें ६-७ खातीं तोंडें आहेत.” ईश्वराच्या वाणीप्रमाणें माझ्या तोंडून निघालें—“त्यांत भिण्या-सारखें काय आहे? सात तोंडें आहेत तर चौदा हात हि आहेत. एका तोंडाला दोन हात अशी ईश्वराची प्रेमळ व दयाळु योजना आहे, दोन तोंडांना एक हात नाही.” आपण चाळीस कोटि आहोंत. ही आपत्ति नाही, आपलें हें मोठें सद्भाग्य आहे. आपल्या ८० करोड हातांत महान् लक्ष्मी आहे. दोन्ही हात कामाला लावा.

साधें सूत कांतण्याचें काम आहे. लढाईमुळें गिरणीचें कापड महाग झालें आहे. ही लढाई किती दिवस चालेल हें कुणी सांगूं शकत नाहीं. मला वाटतें, ती पुष्कळ दिवस चालणार आहे. अशा स्थितींत महागाईमुळें कदाचित् कापडाकरता थंडीत कुडकुडत पडावें लागेल. परावलंबी लोकांची अशी च दुर्दशा होत असते. पण कांतण्याचें काम तर लहान मुलें, म्हातारे व अशक्त माणसें हि करूं शकतात. स्वावलंबनाखेरीज दुसरी एक दृष्टि आहे. दररोज देशासाठीं कांहीं तरी प्रत्यक्ष क्रिया केली पाहिजे. ती कोणती असू शकते? लहानपणीं आमची आई सांगे कीं दररोज तुळशीला पाणी घाल. अशा रीतीनें प्रत्यक्ष क्रियेच्या द्वारें घरोघर मुलांच्या मनांवर धर्मप्रीतीचा संस्कार करण्यांत येत असे, लहान मुलांना उपासना शिकविली जात असे. देशप्रीतीचें प्रतीक म्हणून आम्हांला हि लहान मुलांकडून दररोज कांहीं तरी प्रत्यक्ष कार्य करवून घेतलें पाहिजे. कांतणें हें अशा प्रकारचें कार्य आहे. राष्ट्र-प्रीतीच्या या उद्योगांत आम्हांला अभिमान वाटला पाहिजे.

त्याचप्रमाणे सर्व प्रकारचीं व्यसनें सोडायला पाहिजेत. लक्षांत ठेवा कीं जर सगळे लोक विधायक कार्यक्रम जोरानें चालवितील तर आमच्या सत्याग्रहाच्या लढ्यांत इतकी शक्ति येईल कीं ती कोणाला च दडपून टाकतां येणार नाहीं. आम्हांला पराजय हा शब्द देखील माहित होणार नाहीं. शेवटीं आम्हांला यश येणार याबद्दल मला तिळप्राय शंका नाहीं. माझ्या मित्रांनों, फक्त आमच्या मागे तुमचें सक्रिय पाठबळ असूं द्या.

ग्रामसेवा-वृत्त
डिसेंबर १९४१

: ३ :

आजच्या जगांत समत्व हा च राजा आहे*

हिंदुस्थानची आजची स्थिति फार कठिण आहे. एका बाजूने कांहीं सत्ता आपल्या लोकांच्या हातीं आल्याबरोबर हिंदुस्थानांत काय काय प्रकार होऊं लागले आहेत ते सर्व तुम्हांला माहीत आहेतच. आज स्वराज्य भगदीं जवळ आल्यासारखें आहे. तें आतां दूर जातें कीं काय अशी शंका वाटू लागली आहे. म्हणून मी म्हणतां कीं हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचा प्रश्न म्हणजे हिंदुस्थानच्या सामाजिक ऐक्याचा प्रश्न आहे. जर आम्ही एक होऊन राहूं, तर स्वराज्य आमच्या हातांत आहे. तें कधीं जाऊं च शकत नाहीं. परंतु जर आम्ही फुटलों तर स्वराज्य दूरापास्त आहे.

गांधीजींनीं आपल्या जीवनांनें गेलीं पंचवीस वर्षे ही च गोष्ट आम्हांस सांगितली. परंतु इतक्या दिवसांचा त्यांचा प्रचार आणि प्रयत्न असून देखील आपण असें पाहतों कीं हिंदुस्थानचे लोक अजून जागे झालेले नाहीत. गांधीजींनीं आपणांला एक शब्द दिला—‘अहिंसा’. अहिंसा म्हणजे निष्क्रियता नव्हे च. अहिंसा ही एक महान् शक्ति आहे. शक्तीची उपासना करावी लागते. अहिंसेची उपासना म्हणजे काय ? जितके लोक आपण हिंदुस्थानांत राहतों त्या सर्वांनीं भाऊ-भाऊ म्हणून राहिलें पाहिजे. परस्परांशीं प्रेमानें वागायला पाहिजे. कुणाला हि नीच मानायचें नाहीं. कुणाला हि उच्च मानायचें नाहीं. कुणाला हि दाबायचें नाहीं. कुणालाहि भ्यायचें नाहीं. ही अहिंसेची उपासना आहे. अशा तऱ्हेनें आपण अवश्य बलवान् होऊं शकतो. मग हिंदुस्थानला कोणत्या हि शस्त्राची गरज उरणार नाहीं. परंतु याच्या उलट

* हरिजनाना हॉटेलें उघडीं करण्याच्या प्रश्नाबद्दल वर्षां येथें ४-१२-४६ रोजी दिलेलें व्याख्यान.

जर आम्ही आपखांत प्रेमानें वागलों नाहीं तर हिंदुस्थानांत जे जे प्रश्न उत्पन्न होतील त्यांचा उकल मारामान्यांनीं करावा लागेल. म्हणजे तिऱ्हा-इताचें राज्य रहावें असें च होईल.

म्हणून माझा तर शस्त्र-शक्तीवर लेश हि विश्वास नाहीं. शस्त्र दुर्बल असतें. त्याला स्वतःचें बळ नाहीं. आम्ही आमचें बळ त्याला देतो तेव्हां त्याला बळ येतें. मग आमचें बळ त्या शस्त्राला देण्याएवजीं आम्ही स्वतःला च तें कां देऊं नये ? म्हणून ही आत्मशक्ति गांधीजींनीं आमच्या पुढें ठेवली. आणि तिची कसोटी करायला आज ते नोआखालीमध्ये जाऊन पोचले आहेत.

लोक म्हणतात, हिंदु-मुसलमान, हरिजन-सवर्ण, इत्यादि भेद आहेत त्यांचा इंग्रज गैर फायदा घेत आहेत. पण मी म्हणतो, आम्ही त्यांना असा गैर फायदा घेऊं कां द्यावा ? आम्हीं हें भेद कां मिटवूं नयेत ? हरिजनांतील व सवर्णांतील भेद-भाव दूर व्हावा म्हणून बत्तिस सालीं गांधीजींनीं उपवास केला होता. त्याला आज चवदा वर्षे झालीं. पण एवढ्या काळांत अस्पृश्यता किंचित् ढिली झाली असली तरी पूर्णपणें नाहींशी झाली नाहीं. अजून माझ्या सारख्याला येथें येऊन त्यासंबंधीं व्याख्यान द्यावें लागत आहे. मला असें वाटतें कीं यावेळीं आमच्या लोकांचें मन तयार झालें आहे. थोडासा प्रयत्न झाला तर अस्पृश्यता दूर होऊं शकेल अशी आज परिस्थिति आहे.

सर्व-सामान्य जनतेंत नेहमींच एक प्रकारची जडता असते. हिंला शास्त्रांत ' इनाशिया ' म्हणतात. इनाशिया समाजाच्या स्थैर्याला थोडा लाभचा हि असतो. इनाशिया म्हणजे पूर्वस्थिति कायम राहणें. यंत्र बंद पडलें कीं बंद. फिरत राहिलें कीं फिरत राहिलें. त्यामुळें जनतेला स्वतंत्रपणें कांहीं सुचत नसतें. पण पुढान्यांनीं चालना दिली म्हणजे जनता हालचाल करूं लागते. एका गांवचें मंदिर सर्वांना उघडें झालें, कारण तेथील मोठी मंडळी अनुकूल होती. जवळच्या गांवचें उघडें झालें नाहीं, कारण तिथली मोठी मंडळी अनुकूल नव्हती. पण अशानें आमचें काम होणार नाहीं. मी असें ऐकतां कीं मद्रास व ओरिसा प्रांतांत कांहीं देवळें हरिजनांना उघडीं

करण्यांत येत आहेत. महाराष्ट्रांत हि कांहीं ठिकाणी उघडी केली जात आहेत. पण या वेळीं सगळींच्या सगळीं देवळे उघडलीं पाहिजेत. मी आज गणितानें काम करायला तयार नाहीं. ही क्रांतीची वेळ आहे. क्रांति हळू हळू होत नाहीं. सगळीं देवळे, सगळीं हॉटेले, सर्व सार्वजनिक स्थानें हरिजनांना एकदम मोकळीं व्हायला पाहिजेत.

माझे असें भविष्य आहे कीं ज्या दिवशीं हिंदुस्थानांतून अस्पृश्यता दूर होईल त्या दिवशीं हिंदु-मुसलमान भांडणें हि आपोआप नाहीशीं होतील. इतिहास जाणणारांच्या हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. परवां कर्नाटकचे एक गृहस्थ म्हणत होते, 'आमच्या येथें लिंगायत-ब्राह्मण हा वाद फार आहे.' महाराष्ट्रांत ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर-वाद आहे. पण ज्या दिवशीं अस्पृश्यता दूर होईल त्या दिवशीं हे सर्व प्रश्न आपोआप सुटतील. जे लोक सर्वांत जास्त दुःखी आहेत, दबलेले आहेत, त्यांना वर घेतल्यानें इतर भेद सहज च मावळणार आहेत. त्या साठीं स्वतंत्र प्रयत्न करण्याची गरज राहणार नाहीं.

हॉटेलवाले म्हणतात "हरिजनांना आंत कसें येऊं द्यावे?" मी म्हणतो, "अरे बाबा, तूं तर सेवक आहेस ना? सेवकाचा धर्म काय? हॉस्पिटल मध्ये येणाऱ्या माणसाची जात डॉक्टर लोक विचारतात का? आलेल्या रोग्याची सेवा हा च त्यांचा धर्म. तसें च भुकेला आला कीं त्याला खाऊं घालणें हा हॉटेलवाल्यांचा धर्म आहे. जेवूं घालण्यांत जन-सेवा आहे. मेहनतीचे पैसे घेतलें म्हणून ती सेवा नाहीशी होत नाहीं. ह्यांत जात विचारण्याचा प्रश्न च उभा राहतां कामा नये. बरें, समजा तुम्हीं एखाद्याला जात विचारली आणि त्यानें 'महार' असून 'मी मराठा' म्हणून सांगून दिलें तर तुम्हांला कसें कळणार? म्हणून जात विचारणें मी केवळ वाह्यात प्रकार समजतो. खरा धार्मिक वृत्तीचा मनुष्य असेल तो भुकेल्याला कळकळीनें जेवूं घालील. तो त्याची जात पाहणार नाहीं. दुःखी माणसाचें दुःख दूर करण्याशिवाय इतर कांहीं हि पहावयाचें नाहीं अशी दयाळू माणसांची रीत आहे. आमची ही जुनी परंपरा आहे.

ज्या प्रमाणें हॉटेलांचें त्याच प्रमाणें देवळांचें. ईश्वर तसा सगळी च कडे आहे. पण मनुष्य आपल्या भावनेनें देवळांत ईश्वर-दर्शनासाठीं येतो. पुजाऱ्यांना असें वाटलें पाहिजे कीं जर एक माणूस देवाला भेटायला आला आहे तर देव-भक्तांची भेट घालून देणें एवढें च माझे काम आहे. मंदिरांत पाण्यानें हि यावें, आपल्या पापाबद्दल क्षमा मागावी. भक्तांनं यावें, भक्ति-भावानें प्रणाम करावा. “ अमक्या ये, आणि अमक्या नको ” हें म्हणणारा मी कोण ? हरिजन पंढरपूरला जातो, पांडुरंगाचें दर्शन हि त्याला होऊं शकत नाहीं. देवळाचा कळस पाहून परततो, आणि मांस खाणें सोडून देतो. असे हरिजन मीं अनेक पाहिले आहेत. पण त्यांना मंदिरांत प्रवेश नाहीं. उलट इतर जातींचे लोक, जे मांस हि खात असतील, त्यांना प्रवेश आहे. हा कोणचा न्याय ?

हा सर्व प्रकार विवेकाच्या अभावीं होत आहे. माझें तर स्पष्ट म्हणणें आहे कीं जे धर्म, ज्या संस्कृति, जे पंथ आहेत त्या सर्वांची आज समत्वाच्या एकाच कसोटीवर परीक्षा होणार आहे. जो विचार समत्वाला अपुरा पडेल त्याचा टिकाव लागायचा नाहीं. निरनिराळ्या युगांत निरनिराळ्या गुणांची सत्ता असते. आजच्या जगांत समत्व हा च राजा आहे. म्हणून धर्माच्या नांवावर भेद ठेवावेत, ही गोष्ट जगाला आज मुळीं च सहन होणारी नाहीं. मला पुष्कळ हिंदूसभावाले भेटतात व सांगतात कीं ‘ काँग्रेस हिंदूंचें रक्षण करूं शकत नाहीं. ’ मी विचारतो, तुम्ही कां करीत नाहीं ? मुसलमानांच्या द्वेषावर आपली इमारत उभी करण्याएवजीं तुम्ही हिंदु-समाज ला लागलेली भेदाची कीड नाहींशी करण्याकडे शक्ति कां लावात नाहीं ? ‘ संबंध हिंदुस्थानांत आतां भेद म्हणून राहतां च उपयोगी नाहीं.

पण मी जेव्हां “ भेद दूर करा ” म्हणतो तेव्हां वैशिष्ट्यें नाहींशीं करा असें मला म्हणावयाचें नाहीं. “ सरगम ” च्या स्वर-भेदांतून ज्या प्रमाणें सुंदर संगीत निघत असतें, त्या प्रमाणें आपल्या येथील असंख्य वैशिष्ट्यांतून एक सुंदर संगीत निघालें पाहिजे. हिंदुस्थानांत अनेक धर्म, अनेक जाती, अनेक भाषा, अनेक पंथ भरले आहेत. लोक विचारतात, “ हा काय गोंधळ आहे ? ” मी म्हणतो, “ हा गोंधळ नव्हे, हें वडाचें झाड आहे. ”

स्वीडननाथांनीं तर याला महासागराची उपमा दिली आहे. महासागरावर ज्या प्रमाणें असंख्य लाटा उसळत असतात त्याप्रमाणें येथें अनेक मानव-समाजांचीं आंदोलनें होत आहेत. हें आमचें वैभव आहे. देवानें मला हात, पाय, कान, नाक, डोळे, इत्यादि विविध अवयव न देतां नुसता एकच एक मांस-पिंड दिला असता, तर माझी काय गत झाली असती ? उलट पर्क्षी माझ्या या विविध अवयवांत भांडण लागलें तर माझी गत काय होईल ?

हिंदुस्थानांत भेद अनेक आहेत, कारण हिंदुस्थान फार प्राचीन देश आहे. याच्या समोर हीं पुष्कळशीं पाश्चात्य राष्ट्रे पोरें आहेत, हिंदुस्थानांत हूण आले, शक आले, यहुदी आले, पारशी आले, मुसलमान, ख्रिस्ती इत्यादि सर्व आले. आतां तर चिनी देखील आले आहेत. हें एक मोठें संग्रहालय आहे. नाना शास्त्रें, विद्या, भाषा, कला येथें विकसित झाल्या आहेत. म्हणून म्हणतां कीं हा एक मोठा वैभवशाली देश आहे. परंतु हृदयांत प्रेमाचा उदय पाहिजे. म्हणजे शक्ति प्रगट होईल.

शक्तीवरून मला शक्ति-देवीची आठवण होते. शक्ति-देवीला अनेक भुजा असतात, पण हृदय मात्र एक च असतें. विराट पुरुषाचें सहस्र हात वर्णिले आहेत. पण हृदय मात्र एकच सांगितलें आहे. तसें आपल्या सर्वांचें हृदय एक बनलें पाहिजे. असें झालें तर स्वराज्य हातांतच आहे. एरव्हीं तें हातचें गेलें म्हणून समजा,

(मराठी हरिजन, ता. ८ डिसेंबर १९४६)

: ४ :

युद्धाचें टोणपें लक्षण *

माझ्या मित्रांनो,

मला कल्पना नव्हती कीं या ठिकाणीं मला माझ्या अधिकाराचें च काम मिळणार आहे. परंतु सुरवार्ताला येथील आचार्याचें जें भाषण ऐकलें त्यावरून दिसलें कीं माझ्या अधिकारांतल्या च कामावर मी आलों आहे. आजचा हा या कॉलेजपुरता शेवटचा च प्रसंग. कारण यानंतर हें कॉलेज नागपूरला जाणार आहे असें आतां च कळलें. शेवटचा प्रसंग साजरा करणें हा मला माझा अधिकार वाटतो. मी जेव्हां इथलें आमंत्रण स्वीकारलें तेव्हां माझ्या जवळपासच्या मंडळींना वाटलें कीं हा कुठला प्राणी अन् कुठें जाणार ! ज्ञानदेवानें लिहिलें आहे ना, एक जंगलांतलें जनावर पकडून गजबजलेल्या राजमहालांत आणलें. त्याला वाटलें, कुठल्या झून्य जागीं आपण आलों ! “रानीचें राउळा नेलिया । दाही दिशा मानी सुनिया” तशी माझी हा ठिकाणीं दशा व्हायची. कारण कॉलेजसारख्या ठिकाणीं वेगळ्या प्रकारचें वातावरण आणि आमचें वेगळें वातावरण. ह्यामुळें त्यांच्या शंकेला अवकाश तर होता. परंतु मला तसली शंका मुळीं च नव्हती. कारण विद्यार्थी—मग तो कोठला हि असो—माझ्या वृत्तीशीं जमणारा, मला माझा आत्मा च वाटतो. म्हणून वातावरण किती हि वेगळें असलें तरी समोर विद्यार्थी असल्यावर त्यांच्यांत आणि माझ्यांत फरक उरणार नाही, याबाबत मी निःशंक होतो. म्हणून हें आमंत्रण मी स्वीकारलें.

---

* वर्धाच्या वासुदेवार्जुन् कॉलेजच्या स्नेहसंमेलन-प्रसंगीं ता. १४-१२-४१ ला अध्यक्षपदावरून दिलेलें भाषण.

तुम्ही कॉलेजचे विद्यार्थी आहां तेव्हां वर्तमान स्थितीकडे तुमचें लक्ष असेल असें गृहीत धरलें पाहिजे. पहा, आजचा काळ कसा आला आहे ! मानव-समाजाला एका भयंकर पोटदुखीच्या वेदना होऊन राहिल्या आहेत. पृथ्वीच्या पोटांतहि अशा च भयंकर स्वरूपाच्या वेदना होतात आणि भूकंप वगैरे-सारखे उत्पात होतात. तसें ह्या भयानक वेदनांतून कोणते उत्पात जगांत होणार आहेत तें आज सांगतां येत नाहीं. मानव-समाजाचा इतिहास दहा-पांच हजार वर्षांपूर्वीचा आहे अशी कल्पना केली जाते. तुम्ही जी इतिहासाचीं बुकें वाचतां त्यांचा प्रारंभ जेमतेम दोन-तीन हजार वर्षांपासूनचा आहे. तत्पूर्वीची हजार-दोन हजार वर्षांची माहिती अनुमानानें सांगितली जाते. पण वस्तुतः मानव-समाजाचा इतिहास निदान दहा लाख वर्षांचा आहे. त्यामुलें इतिहास म्हणून जो सांगितला जातो तो मानव-समाजाच्या एवढ्या मोठ्या इतिहासाचें इकडचें टोक आहे. एवढ्या अवकाशांत अनेक कांत्या झाल्या असतील, अनेक पोटदुख्या झाल्या असतील. परंतु मागच्या संबंध इतिहासांत इतकी भयानक पोटदुखी आजपर्यंत कधी च आली नसेल. आजच्या ह्या युद्धांत संबंध जग च सामील झाल्यासारखें आहे. 'संबंध' जग मी म्हणतो, तें लाक्षणिक किंवा आलंकारिक अर्थानें नव्हे; तर भगदीं अक्षरार्थानें संबंध जग युद्धांत सामील आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. आजचें हें युद्ध सर्व जगाचें संकुल युद्ध आहे ("टोटल वार" साठीं हा शब्द मीं योजला आहे, म्हणजे ज्यांत संबंध राष्ट्रांचीं राष्ट्रे दुसऱ्या राष्ट्राचें शत्रु समजलीं जातात. इकडल्या झाडांचें तिकडल्या झाडांशीं वैर; इकडल्या औजारांचें, जडपदार्थांचें, पुरुषांचें, बायांचे तिकडल्या औजारांशीं, जडपदार्थांशीं, पुरुषांशीं, बायांशीं वैर; सरळ, वांकडें, तिरपगडें, वरून, खालून, चारी-बाजूनें-सर्व उभयान्वयी आणि शब्दयोगी अव्ययें वापरून सर्व प्रकारें एका राष्ट्राचें दुसऱ्या राष्ट्रांशीं वैर. याला दुसरे विधिनियेध कांहीं च नाहीत. जेणेंकरून विजय होईल तो विधि आणि जेणेंकरून पराजय होण्याचा संभव तो निषेध. म्हणून मी जें म्हणतो कां संबंध जग युद्धांत सामील आहे तेव्हा तें अक्षरशः तसें समजायचें आहे. परवां च वाचलें. इंग्लंडच्या संबंध इतिहासांत आतांपर्यंत जी गोष्ट झाली नाही ती आतां त्यांमीं केली आहे.

१८ वर्षांच्या वर ज्या अविवाहित स्त्रिया असतील त्यांनी, आणि विवाहित असून ज्यांना मूल नाही त्यांनी, युद्धांत सामील झाले पाहिजे असा कायदा झाला आहे. आणि अशा १६ लाख बाया मिळतील अशी गणना केली आहे. एवढ्याने त्यांचें समाधान नाही झालें. ते म्हणतात, १६ ते १८ वर्षांचा जो मधला काळ उरला त्या वयांतल्या स्त्रियांनी युद्धावर यात्रें म्हणून त्यांना प्रोत्साहन दिलें जाईल. त्यांच्यासाठी कायदा नाही पण त्यांना उत्तेजन दिलें जाईल. आपल्याकडे नाही का. “प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत्” तसें १६ वर्षे झालीं कीं बाई युद्धावर यायला लायक झाली ! तिकडे रशियानें हि ह्याबरोबर एक निराळें च जाहीर केलें आहे. गेल्या पांच महिन्यांच्या त्यांच्या लढाईत रणांगणावर मेलेले, जखमी झालेले, पकडलेले मिळून लढाईला नालायक झालेले एखाद कोटि सैनिक आहेत असें बोललें जातें. १८ कोटींच्या राष्ट्रांत कोण्या हि प्रकारें धरलें तरी लढाईला लायक अशीं साडे चार कोटींहून अधिक माणसें असण्याची शक्यता नाही. आणि त्यांतून सगळीं च काहीं लढाईवर पाठवितां येत नाहींत. प्रत्यक्ष लढाईवर एक शिपाई गेला म्हणजे त्याच्या मागे तीन जण तरी ठेवावे च लागतात. वीज पुरविण्याचें काम, पाणी पुरविण्याचें, रस्ते बांधण्याचें, औजारें तयार करण्याचें वगैरे अनेक कामें असतात. म्हणजे प्रत्यक्ष शिपाई आणि त्याचे मदतीस ह्यांचें एकास तीन हें प्रमाण धरून हिशोब केला तर सव्वा कोटींहून अधिक सैनिक युद्धावर दाखल करणे शक्य नाही. फार तर दीड कोटि असतील. ह्या सव्वादीड कोटींपैकीं पाउण कोटि किंवा एक कोटि शिपाई युद्धाला नालायक झाले ह्याचा अर्थ असा कीं जातां त्यांना माणसें अपुरीं पडूं लागलीं. म्हणून ते हरणारे नाहींत. त्यांनीं जाहीर केले कीं ज्या पुरुषाला किंवा स्त्रीला मुलगा नाही तिच्यावर कर, विवाहाची जी एक वयाची मर्यादा ठरली असेल त्या वयांत ज्याने विवाह केला नाही त्याच्यावर कर, संतानानंतर च या करांतून मुक्ति मिळायची. ह्याचा अर्थ असा कीं टंक कमी पडले म्हणजे जशी कारखान्यांत त्यांची उत्पत्ति वाढवायची तसें मरायला माणसें कमी पडूं लागलीं म्हणून ही मनुष्य-निर्मितीची योजना ! ह्या योजनेनें तत्काळ माणसें मरायला मिळतील असें नाहीं च. निदान १७-१८ वर्षे तरी

लागतील च. पण तेव्हां कां होई ना, पण माणसांचा तुटवडा पडूं नये म्हणून ही योजना. अशी ही भयानक परिस्थिति आहे.

ह्या भयानक स्थितींतून काय निष्पन्न होणार आहे ? ह्या पोटदुखी-नंतर हिच्यांतून पुढें जी भविष्यकालची स्थिति निर्माण व्हायची त्या स्थितीला ह्या लोकांनी "नवीन रचना" असें नांव दिलें आहे. त्यांचें आजचें हें जें विध्यमनाचें कार्य चालले आहे तें, आपल्या शेतांत जसें निंदाईचें काम चालतें आणि मग त्यांतून नवीन पीक निर्माण होते, तसें निंदाईचें काम चाललें आहे. ह्या युद्धानंतर मानव-समाजाची वेगळी रचना व्हावयाची आहे असें त्यांचें म्हणणें ठीक आहे. पण आपोआप जें होईल तें आपल्याला पाहिजे आहे कीं आपण जें योजून ठेवूं त्याप्रमाणें च व्हायला पाहिजे, ह्याचा नीट विचार करून घ्या. ह्या युद्धानंतर आज आहे ती काही मानव-समाजाची स्थिति राहणार नाहीं हें निश्चित. परंतु ज्यांनीं युद्ध सुरू केलें त्यांना युद्ध सुरू करणें सोपें होतें. पण एकदा युद्धाची प्रगति होत गेली म्हणजे मग हे युद्धाला करीत नाहीत पण युद्ध च यांना करते. त्या वेळीं हे युद्धाचे नियामक राहत नाहीत, हे च युद्धाचे नियम्य बनतात.

युद्धाच्या मार्गें मार्गें यांना जावें लागतें. हिटलर सर्वांत सरस योजना-कुशल आहे असें म्हटलें जातें. पण आज चाललेलें जागतिक युद्ध त्याच्या योजनेप्रमाणें चाललें आहे असें म्हणणें शक्य नाहीं. याचा अर्थ असा होतो कीं आतां ह्या युद्धाच्या शेवटीं जें निघेल तें खरें ! पण इतक्या भयंकर क्षयानंतर आणि त्यागानंतर जें निघेल तें प्राप्त करून घेण्याच्या लायकीचें तरी ठरेल का ? कांहींतरी निघणार च आहे. प्रचंड भूकंप झाल्यानंतर इकडचा समुद्र तिकडे, तिकडचा पर्वत इकडे अशी कांहींतरी उलथापालथ होते च. अनेक क्रांत्या होतात. पण त्या क्रांत्या मानवांनीं केलेल्या नसतात. ती जी क्रांति होते ती नियोजित होत नाहीं पण स्वैर क्रांति होते. तसें आजच्या चालू लढाईंतून आपल्याला पाहिजे तो बदल घडवून आणतां आला तर तो नियोजित म्हणतां येईल. नाहीं तर आपोआप बदल तर घडून येणार च

आहे. मग आजचे स्वरूप पालटून कांहीं तरी नवें स्वरूप याचें एवढ्यासाठीं च का ही लढाई सुरू केली ? एवढी भयानक लढाई सुरू केली तर कांहीं निश्चित निष्पत्ति योजनेप्रमाणें मिळणार असेल तर ना ! पण आज हें स्पष्ट दिसत आहे कीं हे मोठमोठे म्हणविलेले लोक यांच्या हातांत युद्ध न राहतां हे च युद्धाला वश झालेले आहेत. इतकें भयानक हें युद्ध; पण तें हि पचवायला मी तयार आहे. पण या युद्धानंतर मी म्हणून तसा फरक बडवून आणतां आला तर च. नाहींतर जें निघेल तें निघेल असें म्हणण्याची पाळी यायची. तें परवां लॉर्ड हॅलिफॅक्सनें जें उत्तर दिलें तें च खरें त्याला विचारलें, “ या युद्धाचा उद्देश काय आहे ? ” त्यानें उत्तर दिलें, ‘ जय मिळविणें हा च या युद्धाचा उद्देश. ’ पूर्वीं तर आम्ही लोकशाहीसाठीं लढत आहोंत ’ वगैरेसारखी भाषा होती. पण आतां खरा शब्द त्यांच्या तोंडांतून निघाला. दुसरा काय उद्देश सांगणार होता तो ? लढाई जय मिळविण्याच्या खुशा-साठीं च का केवळ लढायची असते ? लढाईसाठीं उद्देश लागतात. पण लढाई सुरू करतांना उद्देश राखला असला तरी आतां लढाईचें चक्र एकदा पाठीशीं लागल्यानंतर त्याला वेग देणाऱ्याचा च हात त्या चक्रांत सांपडला. चक्र त्यांच्या ताब्यांत राहिलें नाहीं. आपल्याला इष्ट, निश्चित, नियोजित अशी निष्पत्ति जर ह्यांतून व्हायची नसेल तर मग ह्या युद्धांत भाग तरी कशाला घ्यायचा ? तो तमका युद्धांत पडला, हा अमका पडला, तर आतां मी हि पडतां असें म्हणणें शहाणपणाचें होणार नाहीं. शहाण्या लोकांनीं—मी हिंदुस्थानच्या च लोकांनीं म्हणत नाहीं. पण कुठल्या हि शहाण्या लोकांनीं— विचार केला पाहिजे कीं ज्यांत आपण ठरवूं त्याप्रमाणें निष्पत्ति होत नाहीं अशा ह्या टोंग्या, स्वैर, जड, युद्धांत आपण दाखल व्हावें कीं होऊं नये ? याचें उत्तर एक च मिळूं शकतें कीं दाखळ होणें योग्य नाहीं. दाखळ होऊं नये हें एकदा ठरल्यावर मग पुढचा प्रश्न येतो कीं आपण तटस्थ राहून प्रेक्षक होणें योग्य आहे काय ? आपले सर्व बांधव अशा युद्धांत पडले कीं जें युद्ध त्यांच्या हातांत राहिलें नाहीं उलट त्यांच्या छातीवर च बसलें आहे. अशावेळीं आपण तटस्थ राहून बघत बसणें योग्य आहे कीं काय ? ह्या

प्रश्नाचें शहाण्या माणसाला हें च उत्तर घावें लागेल कीं तटस्थपणें बघत राहणें योग्य नाहीं.

मग आतां दोन गोष्टी पक्या झाल्या. तुम्ही कॉलेजचे विद्यार्थी आहांत. तुमच्या च हातांत पुढें दुनिया जायची आहे. तुम्ही या प्रश्नाचा तटस्थपणें विचार करून योग्य निर्णय घ्या. पण तुम्हांला हें पटतें का ? हें युद्ध अत्यंत हिंसक आहे ही गोष्ट आपण तूर्त बाजूला च ठेवूं. परंतु जें युद्ध मानवाच्या हातांत राहणारें नाहीं, उलट मानव च ज्याला वश आहे अगल्या ह्या युद्धांत आपण दाखल होणें योग्य नाहीं—सिद्धांत पहिला. तसे च दाखल झालेल्यांचा विनाश स्पष्ट दिसत असतांना या युद्धांत दाखल न झालेल्या व शिल्लक राहिलेल्या शहाण्या लोकांनीं तटस्थपणें बघत राहणें हि योग्य नाहीं—सिद्धांत दुसरा. हे दोन सिद्धांत निश्चित झाले.

मग पुढें काय ? स्वस्थ बसायचें नाहीं तर मग करायचें काय ? याचा विचार करूं लागलें असतां आम्ही सत्याग्रही आज जें करूंन राहिलों आहांत त्याची योग्यता लक्षांत घेईल. हें युद्ध निर्माण करून जगांत विचाराची एक भूमिका उभी केली गेली आहे. तद्विरोधी सद्विचाराची भूमिका निर्माण करणें हें कर्तव्य ठरतें. लोक विचारतात, ' एवढे सगळे लोक या युद्धांत सामील झाले असतांना तुम्ही मूटभर लोकांनीं प्रतिकार करीत राहण्यानें काय होणार आहे ? ' मी म्हणतां, 'त्यानें काय होणार आहे तें मागाहून ठरवूं. आधीं आपलें कर्तव्य तर ठरवा.' युद्धाच्या भूमिकेला विरोधी भूमिका निर्माण करणें कर्तव्य ठरतें ना ? जर ठरतें तर तें अवश्य करूं या. त्यानें पुष्कळ कार्य होईल. कां होणार नाहीं ? विरुद्ध भूमिकेचा सक्रिय विचार तर उभा करा ! विचाराच्या शक्तीवर भरंवसा कां नाहीं ? विचाराची अशी क्रियात्मक भूमिका उभी केल्यानें आजचें युद्ध आवरेल असें मी म्हणत नाहीं. तशी माझी अपेक्षा हि नाहीं. परंतु समजस माणसांनीं विरुद्ध विचाराची मांडगी मनांत आणि जगांत पक्की केली तर मानसिक शक्तीची ही एक ' फ्रंट ' तयार होईल. ही एक आघाडी निर्माण होईल. आणि मग जेव्हां युद्ध थकेल आणि थांबेल त्यानंतर तुमच्या विचाराची भूमिका जाग्रत होईल.

आणि मानव-समाजाची रचना करण्याचें काम त्या वेळीं तुमच्या च हातांत येण्याचा संभव राहिल. त्या वेळच्या साठीं आज ही तयारी करायला नको का ? केली च पाहिजे. पण तशी आम्ही करूं लागलों म्हणजे सरकार म्हणतें ' आम्ही ती करूं देणार नाहीं. ' परंतु आम्हांला अशी ही भूमिका निर्माण करणें कर्तव्य वाटतें. अशी एक फळी निर्माण करणें अगत्याचें वाटतें कीं जी युद्ध-समाप्तीनंतर परिस्थितीला नेमक्या मार्गानें घेऊन जाईल. हे वेडपे लोक युद्धांत दाखल झाले आहेत. यांच्या हातांत युद्ध राहिलेंलें नाहीं, निश्चित निष्पत्ति होण्याचा संभव नाहीं. म्हणून जे बाहेर राहूं इच्छितात त्यांनीं अशी युद्ध-प्रतिकारार्थी भूमिका रचली पाहिजे. कारण, युद्धानंतर त्या लोकांचीं शरीरें जशीं थकतील तशी बुद्धि हि थकेल आणि शरारापेक्षां बुद्धि च अधिक थकेल. ते लोक सहज च तुमच्यापासून मार्गदर्शनाची अपेक्षा राखतील. म्हणून यांत संख्येचा मुद्दा नाहीं. ज्यांची बुद्धि शान्त आहे त्यांचा मार्गदर्शन करण्याचा अधिकार आहे. नियोजित समाजरचना करण्याचें कार्य त्यांच्या च कडे येणार आहे. म्हणून युद्धविरोधी विचाराची सक्रिय भूमिका निर्माण करणें हें त्यांचें कर्तव्य ठरतें.

पण हें कर्तव्य आम्हांला सुखासुखीं कोण करूं देतें ? चालू राज्य-कर्ते आणि व्यवस्थापक आमचें दंडन आणि दमन करणार च. पण तसें ते करतील तर तो हि एक अन्याय च ठरेल. आणि अन्याय होत असेल तो तर सहन करतां च कामा नये. म्हणून अन्याय सहन न करणें—शिकवण पहिली. आणि त्या अन्यायाचा प्रतिकार वेगळ्या तऱ्हेनें म्हणजे वेगळ्या हत्यारानें करणें—शिकवण दूसरी; अशा दोन शिकवणी गांधींनीं या जगाला दिलेल्या देणग्या आहेत. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची त्यांची तऱ्हा जगानें स्वीकारली असती तर आज युरोपमध्ये जें दृश्य दिसतें तें दिसलें नसतें. तो रिबेन्ट्रूप म्हणाला ना, " आतां युरोपमधील शांतता भंग होण्याचें कारण च नाहीं. कां ? तर सर्व युरोपची प्रजा निःशस्त्र करून टाकलेली आहे आणि तिच्या विरुद्ध जर्मनीचे टॅंक जिकडे तिकडे पसरले आहेत." ह्या उन्मत्त लोकांनीं हा गुरुमंत्र इंद्रजांपासून च घेतला. इंद्रजांनीं हिंदुस्थानचीं हत्यारें

काढून घेतली आणि मग यांना वाटलें, आतां आपण सुरक्षित झालों. यांच्या जवळ शस्त्रें नाहींत आणि आपण शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज. आतां वाटेल तसें राज्य करायला हरकत नाहीं. तो हि तें च म्हणतो. आणि याचें जें सूत्र तें च इतर सर्वांचें आहे. अवांतर किरकोळ फरक असोत, परंतु सूत्र तें च—शांतते साठीं प्रजेला निःशस्त्र करायचें आणि व्यवस्थापकांनीं सुसज्ज व्हायचें.

कार्लमार्क्सनें एक सिद्धांत मांडला जाहे. तो सांगितला म्हणजे गांधींनी दिलेल्या विचारांचा महिमा तुम्हांला कळेल. कार्लमार्क्सचें नांव तर तुम्हांला माहीत च आहे. त्याचीं बुकें हि तुम्हीं कित्येकांनीं वाचलीं असतील. त्याचा सिद्धांत असा आहे कीं जगांत कोणतें हि प्रमेय काम करीत असतांना त्याचे कांहीं फायदे असतात आणि कांहीं तोटे हि असतात. फायद्याचें प्रमाण अधिक आणि नुकसानीचें कमी असा बेत असतो तों पर्यंत तें प्रमेय चालतें. परंतु त्यांतून फायद्या पेशां नुकसान च अधिक निघूं लागलें कीं तद्विरोधी एक दुसरें प्रमेय जगांत उत्पन्न होतें आणि पहिल्या प्रमेयावर हें दुसरें प्रमेय हल्ला चढवितें. आणि मग याच्या ह्या हल्ल्यांतून एक तिसरें च तत्त्व निघतें आणि यांत पूर्वीच्या दोन्ही तत्त्वांचे दोष टकून गुण तेवढे शिल्लक राहतात. उदाहरणार्थ समाजांत वेगवेगळे गट वेगवेगळ्या कार्यक्षमतेचे असतात च. या गटांकडे त्यांच्या त्यांच्या भूमिकेप्रमाणें व्यवस्था सोंपविली जाते. याला वर्ण-व्यवस्था म्हणतात. या व्यवस्थेंत गुण दोष दोन्ही हि असतील च. परंतु जोपर्यंत गुणांचें प्रमाण अधिक असेल तोपर्यंत ही व्यवस्था चालेल. मग जेव्हां आणि जर उच्चनीच-भाव, परस्पर हितांतला विरोध जगैरे सारखे दोष प्रगट होऊन बळावूं लागतील तेव्हां आणि तर एक तत्त्व 'अभेद' 'अभेद', 'साम्य' 'साम्य', म्हणून जोरदार रीतीनें पुढें येईल. या दोघांचें युद्ध चालेल आणि मग वर्ण-व्यवस्थेंतील गुण आणि अभेदांतील गुण असलेले एक तिसरें तत्त्व अस्तित्वांत येईल. आपण कलम नाहीं का करीत लिंबावर मोसंब्याचें ? म्हणजे लिंबांतला गुण आणि मोसंब्यांतला गुण मिळून तिसरें च एक आंबटगोड संश्याचें फळ निर्माण होतें. तसें हें आहे. पण ही सामाजिक प्रक्रिया कोणी योजनापूर्वक करीत असतो असें हि नाहीं. आपोआप च होते.

एखाद्या तत्त्वाच्या पोटांत लपलेले दोष प्रगट होत होत त्याच्या च पोटांतून तद्विरोधी दुसरें तत्त्व निर्माण होतें. बुद्ध म्हणतो तसें होतें : “तदुद्गृह्य तमेव खादति” त्यांतून निर्माण होऊन त्याला च खातें. तशी ही प्रतिकाराची नवीन तऱ्हा इतिहासाच्या च पोटांतून निघाली आहे. त्याला निमित्तमात्र गांधी झाला आहे. आजपर्यंतची पद्धत म्हणजे सशस्त्रांना परास्त करून आपण विशेष संघटित आणि विशेष सुसज्ज रहायचें. त्यांतून दुसरी पद्धत ही निघाली कीं समोरच्याला पूर्ण निःशस्त्र करून आपण सशस्त्र रहायचें. आणि आतां त्यांतून च ह्या शस्त्रहीन केलेल्या लोकांना प्रतिकाराची ही नवीन युक्ति सुचली. ही सुचायला निमित्त गांधी झाला. पण तो झाला नसता तर दुसरा कृष्णातरी झाला असता. ३०।३५ कोटि लोक जर कायमचे च परतंत्र रहायचे तर ते मानव च नमले पाहिजेत. आणि जर ते मानव असतील तर त्यांना स्वतंत्र होण्याचा मार्ग असला च पाहिजे. तो त्यांना सुचतो ही च त्यांची मानवता. वरील सिद्धान्ताला वितर्कवाद म्हणतात. सामान्य तर्काहून हा विशेष आणि वेगळा असल्यामुळें याला “वितर्क” ही पारिभाषिक संज्ञा आहे. मूळच्या तर्काला विरोधी असा तर्क निघून आणि मग त्या दोघांचा समन्वय होऊन त्यांतून तिसरा तर्क निघतो ही वितर्काची प्रक्रिया.

ज्या लोकांनीं संबंध राष्ट्राला निःशस्त्र बनविलें आणि वर त्याच्या बचावाची जबाबदारी स्वीकारली त्यांनीं तो एक फार च धोक्याचा प्रयोग केला असें म्हटलें पाहिजे. आणि आज इंग्लंडमधल्या लोकांस आपण हें केलें हें शहाणपणाचें काम झालें नाहीं असें जरूर वाटत असलें पाहिजे. म्हणून च ते आतां म्हणूं लागले आहेत कीं “चला युद्धावर. आम्ही तुम्हांला दत्यांरें वापरायला शिकवितों.” पण त्यांचा हा उपद्रव्यापी प्रयोग एकपरी फार लाभाचा ठरला असें म्हटलें पाहिजे. कारण म्हणून च या निःशस्त्रांना हें प्रतिकाराचें निराळें शस्त्र सुचलें. म्हणून गांधी बोलतो म्हणजे तें तोंड बोलतें आहे. हिंदुस्थानची संबंध प्रजा तें बोलते आहे. वीस वर्षेपर्यंत त्यांनीं या नवीन शस्त्राचा महिमा लोकांना शिकविला, तलवारीचें बळ तरी का स्वतंत्र बळ आहे ? लोकांच्या लक्षांत येत नाहीं पण तलवार म्हणजे शेवटीं लोखंड

च ना ? तें खार्णीत पडलें च आहे. त्यावर कारागिरी केली. त्याला उपयुक्त आकार दिला तरी लोखंड तें लोखंड च. घडा आणि माती वेगळी का आहे ? त्या शस्त्राच्या मार्गे चेतनशक्ति आहे म्हणून त्या शस्त्रांत बळ. एरव्ही शस्त्र हें जड च. चेतनशक्ति त्याच्या पाठीशी नमतांना ती तलवार किंवा बंदूक आपण च उठून तर काम करीत नाही ना ? पूर्वी हें लक्षांत येऊं शकत नव्हतें. पण परिस्थितीच्या प्रेरणेनें गांधींच्या हें लक्षांत आलें कीं चेतन्या वर च हत्याराची शक्ति अवलंबून आहे. नाही तर हत्यार असून सुद्धां कशी स्थिति होते ह्याची एक गोष्ट आमचे मित्र सांगतात. एकाच्या घरीं चोर आले. चोरांना पाहून ती घाबरेलून ओरडूं लागला—“ अरे माझी बंदूक आणा बंदूक. ” बंदूक शब्दाचा उच्चार सुद्धां घड त्याच्या तोंडांतून निघे ना. मग त्यालां आतां काय त्या बंदुकीचा उपयोग ? उपयोग च व्हायचा तर त्या चोरांना—जर ते आपली बंदूक विपरून आले असले तर—नेमका व्हायचा. भावार्थ काय, तर शस्त्रें स्वतंत्र काम करीत नाहीत. हें पृथक्करण पूर्वी कळलें नव्हतें. परिस्थिति-निरपेक्ष कल्पना सहसा सुचत हि नाहीत. गांधींना च कल्पना सुचली यांत त्यांच्या बुद्धीची हि कांहीं विशेषता मानतां येईल. परंतु ही स्फूर्ति व्हायला वास्तविक कारण हिंदुस्थानची परिस्थिति च आहे. ही जी स्फूर्ति गांधींना झाली त्याचा मोडका-तोडका अंमल आम्हीं गेलीं वीस वर्षे केला आणि इतका अनुभव जरूर आला कीं या युक्तानें निःशस्त्र असतांना हि लढतां येतें.

पण लोक विचारतात, “याचा परिणाम कितीसा झाला ? ” मी म्हणतो, “अहो परिणामवाद्यांनो, जरा सवूर तर करा ! दहा दहा हजार वर्षे हिंसेचे प्रयोग होत आलेले तुम्हीं पाहिलेत. अजून ते व्हायचे शिल्लक च राहिले आहेत का ? इतकीं वर्षे झालीं तरी पुन्हां पुन्हां शस्त्र उचलावें च लागतें ना ? आम्ही लढानपणीं धोकत होतो, “चटणीवाला रोज कसा वांट वांट वांटितो ” तसे हे आपले हजारों वर्षे तलवार घांस घांस घांशीत च राहिले आहेत. या लोकांना जर इतका वेळ दिला, इतका मोका दिला तर, मग आम्हींला तर अजून वीस च वर्षे झालीं आहेत. आम्हांला हि प्रयोग करायला कांहीं अवकाश घाल कीं नाही ? नागपूर जेलमध्ये असतांना

आमची ही चर्चा चाले. तिथें जमलेले सगळे सत्याग्रही च होते, मिथ्या कुणी च नव्हता ! पण आम्ही विचार करीत असूं कीं आमच्या सारख्या तकलादी साधनांच्या द्वारा जो प्रयोग केला, अथवा जें प्रयोगाचें सोंग केलें, त्या सोंगाचा हि जर — जो काय झाला तितका — परिणाम होऊं शकला तर स्वतः ती वस्तु च प्रगट झाल्यावर किती प्रचंड कार्य करूं शकेल ? दहा हजार वर्षे हिंसेचा प्रयोग करून हि आज त्यांची ही दशा; आणि आमचा मोडका-तोडका वीस वर्षांचा प्रयोग, पण त्यानें आम्ही इतका प्रतिकार करूं शकलों ! तर मग आम्हीं थोडी उमेद बाळगायला हरकत कोणती ? निदान अशी शंका तरी उत्पन्न व्हायला पाहिजे कीं कदाचित् हिंसेची च शक्ति अपेशी ठरेल आणि अहिंसेच्या मार्गानें च पुष्कळ कार्य होईल. एवढी शंका जरी तुमच्या मनांत उत्पन्न झाली तरी माझ्या व्याख्यानानें पुष्कळ च कार्य झालें असें मी म्हणेन.

(ग्राम-सेवा-वृत्त, डिसेंबर, १९४१—पुरवणी)

अहिंसेचा सिद्धांत आणि व्यवहार*

प्रश्न— पूर्ण अहिंसेची आपली काय कल्पना आहे ?

उत्तर— अहिंसेची पूर्ण कल्पना सध्यां करतां येणें शक्य नाहीं. अहिंसेच्या दिशेनें कोठवर आणि कोणत्या पद्धतीनें आपण जाऊं शकतो इतकें च आज आपण पाहूं शकतो. आपली अहिंसेची कल्पना अजून मनुष्य-समाजा पलीकडे गेलेली नाहीं. तसें पाहिलें तर अहिंसेला मनुष्य-समाजाची मर्यादा असण्याची कांहीं गरज नाहीं. आणि ह्या मर्यादेत राहून तिचें समाधानहि होणारें नाहीं. संपूर्ण सृष्टीला अहिंसा स्वतःमध्ये समाविष्ट करील तरच तिचें समाधान होऊं शकेल. दिशा-सूचक म्हणून असें म्हणतां येईल कीं निर्भयता समता आणि दया-भाव ह्या गुणांच्या विकासानें अहिंसा पूर्ण होऊं शकते.

निर्भयता— आपण कोणालाही भ्यायला नको. आणि भिण्या-सारखें असें कोणाजवळ कांहीं असणें शक्य नाहीं. आत्मा अमर आहे, शरीर बाह्यरूप आहे. आत्मा त्यांत लिप्त होत नाहीं. समोरचा जो शत्रु म्हणून आपण म्हणतो तो देखील परिशुद्ध आत्म्याचेंच रूप आहे. आणि म्हणून स्वतःमध्ये आणि दुसऱ्यांत फरक करण्याचें कारण नाहीं. आई मुलाशीं एकरूपता अनुभवते.

* समग्र ग्रामसेवा विद्यालय सेवाग्राम येथे काशी विश्वविद्यालयाच्या प्रवासी विद्यार्थ्यांशी झालेलें संभाषण तारीख २९/१०/४५.

आईची ही अनुभूति व्यापक नाही. परंतु दृष्टांत म्हणून ध्यायला हरकत नाही. आपण देखील एकरूपतेचा असा अनुभव घेतला पाहिजे. मग भिण्यासारखे कांहीं उरणारच नाही. हिंसावाद्यांनी एकापेक्षा एका वरचढ विनाशक शस्त्रे बनविली आहेत. परंतु समोरचा समाज आपल्याला भीतच नाही, असे ह्या जुलूम करण्याच्यांना दिसून आले तर त्यांच्या हातांतून हत्यारं गळून पडतील.

समता—उच्चनीच भाव आपल्यांत पुष्कळ आहे. श्रमिकांना आपण हलके समजतो. श्रमिकांचा फायदा घेण्याची आमची वृत्ति असते. त्याच्या श्रमाचा उपयोग करून उलट त्याच्यावरच उपकार दाखविण्याची आपली वृत्ति असते. आम्ही स्वतःला श्रमिकांचे आश्रय-दाते समजता. हे सर्व चूक आहे. आम्ही परिश्रमनिष्ठ झाले पाहिजे. कांहीं तरी उत्पादक परिश्रम केला स्वतः पाहिजे. त्याशिवाय मी तरी कोणाला भागी देणार नाही. मग तो न्यायाधीश असो की प्रोफेसर असो. शारीरिक परिश्रमाशिवाय अहिंसा सिद्ध होणे शक्य नाही. श्रम करण्यांतच मानवाची मानवता आहे. इतरांच्या खांद्यावर चढून त्यांची सेवा करता येणे शक्य नाही. आतांपर्यंत लोकांनी असेच केले. परंतु या पुढे हे चालणार नाही. स्वतः मजूर झाल्याशिवाय मजुरांची सेवा होणार नाही.

दया—कोठे हि अन्याय पाहिला की आपणाला क्रोध येतो आणि आपण त्याचा प्रतिकार करण्याचा विचार करतो. क्रुद्ध होऊन केलेला प्रतिकार ही हिंसाच होय. मग आपण शस्त्राची मदत घेतली असो किंवा नसो. शिक्षकाला मुलाच्या अज्ञानाची दया येते. अशा तऱ्हेच्या अन्यायाच्या प्रतिकारांत दयेची भावना असली पाहिजे. कारण मनुष्य चूक करतो ती मोहाने किंवा अज्ञानवश होऊन करतो. म्हणून दोषाचे निवारण किंवा प्रतिकार करतांना द्वेषाची भावना ठेवण्याची आवश्यकता नाही. त्याकरता दया-भावनेची आवश्यकता आहे. अशा प्रकारे ह्या तिन्ही गुणांच्या विकासाने अहिंसेचे दर्शन होऊ शकते.

प्रश्न २—गांधीजींच्या दृष्टीशिपच्या बाबतीत आपले काय मत आहे ?

उत्तर—गांधीजी जुने शब्द वापरतात त्यामुळे गैरसमजाला वाव मिळतो. मी ह्या शब्दाचा गांधीजीइतका उपयोग करीत नाही. कारण ते जुन्या जमान्यांत जन्मलेले आहेत, तर मी नव्या जगांत जन्मलेले आहे.

ट्रस्टीशिप हा एक मोठा विचित्र शब्द आहे. चर्चिल ट्रूमन टोजो हे सर्व लोक वापरून शकतील असा हा शब्द आहे. हा दुर्दैवी शब्द इतका कुचकामाचा झाला आहे की त्यांत नवा अर्थ भरणें जवळ जवळ अशक्य झालें आहे. अहिंसक विचारकानें सद्भावनासूचक जुन्या शब्दांचा स्वीकार केला पाहिजे. तदनुसार गांधीजींनीं हा शब्द चांगल्या अर्थानें वापरला आहे. सध्यांच्या समाजांत कांहीं लोकांना दुसऱ्यांच्या मार्गदर्शनाची आणि रक्षणाची गरज हरघडी लागते. 'प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवत् आचरेत्' ह्या वाक्याप्रमाणें मुलाला कर्मांत कमी पंधरा वर्षे वया पर्यंत तशी गरज असतेच. ह्या वयांत आई-बाप मुलांचे ट्रस्टीच असतात. समाजाची रचना आपण किती हि बदलली तरी देखील आई-बाप मुलांचे ट्रस्टीच राहतील. मग आपल्या पायावर उभे राहिल्या नंतर मुलांना ह्या ट्रस्टींच्या सल्ल्याची गरज राहली नाही तर न राहो. आतां हा विचार संपूर्ण मानव-समाजाला लागू करणें जरी शक्य नसलें तरी मी हें उदाहरण अशावरितां दिलें आहे कीं अग्रा सल्ल्याची गरज समाजांत थोडी तरी राहिलच. लहानपणीं मुलांना मोठ्यांजिं जसें संरक्षण मिळालें, तसें च मोठेपणीं ते आपल्या लहान मुलांना संरक्षण देतील. हाच ट्रस्टीशिपचा माझ्या मतें अर्थ आहे.

सर्व इस्टेट सार्वजनिक समजली गेली पाहिजे आणि तिच्या व्यवस्थेचे कांहीं नियम असले पाहिजेत. ट्रस्टी जर नियमांप्रमाणें इस्टेटीची देखरेख करित नसतील तर त्यांची ट्रस्टीशिप रद्द करण्याचा अधिकार प्रजेला असला पाहिजे. ज्यांच्या हातांत संपत्ति आहे, ते त्या संपत्तीचा उपयोग सार्वजनिक कामाकरितां करित नसले तर त्यांच्या हातांतून ती धनदौलत हिसकून घेतली पाहिजे. माझ्या मतें ट्रस्टीच्या व्याख्येंत ही गोष्ट गृहीतच आहे. परंतु ह्या हिसकून घेण्याच्या प्रकारांत हिंसेचा संबंध राहणार नाही. ज्याच्याजवळ हजार एकर जमीन आहे, तो त्या जमिनीची मशागत एकटा थोडाच करूं शकतो? त्याला दुसऱ्याच्या मदतीनें च शेती करावी लागते. तेव्हां मी म्हणें कीं कोणत्या हि शेतकऱ्यानें आठ तासांपेक्षां जास्त काळ करावयाला नको आणि दोन रुपये रोजा पेक्षां कमी मोबदला घ्यावयाला नको. ह्यामुळें मालकाला जर शेतींत कांहीं शिल्लक राहणार नसेल

तर तो शेती सांभाळण्याचें सोडून देईल आणि आपखुशीनें जमीन लोकांना म्हणजे सरकारला देऊन मोकळा होईल. सरकार हि त्या जमीनीचा स्वीकार करील. आपल्या देखरेखीखालीं जमीन ठेवन शेतकऱ्यांना सह्यामसलत देण्याची जमीनदारांची इच्छा असेल तर मी त्यांच्या ताब्यांत ती राहूं देईन. त्यांच्या व्यवस्था-शक्तीचा मी उपयोग करून घेईन. सरकारतर्फे त्या इस्टेटीचे व्यवस्थापक म्हणून ते काम पाहतील. परंतु त्यांची वृत्ति बरोबर नसेल तर सर्व जमीन त्यांच्या हातांतून काढून घेण्यांत येईल.

प्रश्न ३ — परंतु कायदा ही देखील हिंसा च आहे ना ?

उत्तर:— नाही; जो कायदा लोकमत व्यक्त करतो आणि चांगला हि आहे, तो आर्हिसेचें चिह्न च आहे. मैन्साच्या बळावर बनविलेला कायदा हा मात्र हिंसारूप म्हणावा लागेल. चोरी न करण्याचा कायदा हिंसा नाही. उदाहरणार्थ दारू-बंदी घ्या. अमेरिकेंत नियडणुका देखील वेट (ओली) आणि ड्राय (सुकी) अशा मुद्द्यावर होतात. सध्यां तेथे ओल्यांचें राज्य आहे. हिंदुस्थानांत दारूविरोधी इतकें पकें लोकमत आहे कीं दारू-बंदीचा कायदा हिंसेंत समाविष्ट होऊं शकत नाही. परंतु कायद्यानें केलेली दारू-बंदी अमेरिकेंत कदाचित् आर्हिसेच्या मर्यादेंत बसू शकणार नाही.

प्रश्न ४—परंतु मग जमीनविर मालकी कोणाची राहिल ?

उत्तर— हा प्रश्न बरोबर नाही. कारण शेवटपर्यंत शिल्लक राहतो कोण ? शेत कसणारा म्हणून जो म्हणतात तो हि राहत नाही आणि मालक म्हणून जो म्हणतात तो ही राहत नाही. शिल्लक राहते फक्त जमीन. आणि तिची च मालकी आपणा सर्वांवर आहे. हवे वर कोणाची सत्ता आहे ? ज्याला नाक आहे त्यानें हवा घ्यावी. परंतु हवा स्वतः मात्र स्वतंत्र च आहे. कांहीं म्हणावयाचें असेल तर असें म्हणतां येईल कीं जो जमीनीची सेवा करील त्याची ती समजली जावी. जमीनीवर सत्ता कोणाची च असूं शकत नाही, म्हणून जरूरीपेक्षां जास्त जमीन ठेवण्याचा आणि तिची मालकी ठरविण्याचा प्रश्न च उद्भवत नाही. जमीन हिसकून घ्या असें आज च मी म्हणणार नाही. योग्य पण कर्मांत कमी खंड

घेण्याला मी तयार आहे. इतक्याने जमीनदाराला समाधान होणार नसेल तर मग मी म्हणेन की 'काम करा'. आणि जर तो काम करण्याला नकार देईल तर मी सर्व जमीन सरकार-जैमा करीन, आणि लोकांना जरूरीप्रमाणे वांटून देईन.

प्रश्न ५—परंतु ज्यांनीं भातांपर्यंत जमिनीचा दुरुपयोग केला आहे, त्यांच्याकडे जमीन कां राहूं द्यावी ?

उत्तर—तें पहावें लागेल. त्या लोकांच्या पूर्वजांनीं कांहीं हि केलिलें असलें तरी त्यांच्या बुद्धि-शक्तीचा उपयोग आपण अवश्य करूं शकतो. जुन्या शिक्षकांना ट्रेनिंग देऊन त्यांचा आपण मूलोद्योगी शिक्षणा मध्ये जसा उपयोग करून घेतों तसा च ह्या जुन्या मालकांचा देखील मी उपयोग करून घेईन. हां, जर ट्रेनिंगनंतर देखील ते निरुपयोगी ठरले, तर गोष्ट वेगळी. परंतु त्यांना संधी तर द्यायला च पाहिजे ना ? त्यांनीं काळ ओळखला नाहीं तर ते सर्वस्व गमावून बसतील.

प्रश्न ६—परंतु ह्या बाबतींत लोकांत जागृति कशी उत्पन्न करावी ?

उत्तर—ती करतां येणें शक्य आहे. जमीनदारांना ठार करण्याची गोष्ट सांगून जर जागृति उत्पन्न करतां येते, तर त्यांचा उपयोग करून घेण्याची अहिंसात्मक गोष्ट देखील लोकांना समजून सांगतां येणें शक्य आहे. आणि स्वतः मजुरी करूं लागल्याशिवाय मजुरांमध्ये जागृति उत्पन्न करतां येणार नाहीं. आणि आपण मजुरी करूं लागलो कीं पगार आपोआप वाढणार च. सुशिक्षित लोक भंग्याचें काम करूं लागले कीं भंग्याचें वेतन वाढेल, लोकांना स्वच्छतेचें शिक्षण मिळेल आणि कायदे हि बनतील. न्यामुळें सुधारणा वेगानें होतील. आपण मजूर झाल्यामुळें मजुरांमध्ये देखील जागृति होईल. अशा प्रकारें शिक्षित वर्गाचे लोक मजूर बनले तर एकतर मजुरांच्या जीवनाची पातळी वाढेल आणि मालक देखील नाहीसे होतील.

प्रश्न ७—शेत कसणारे च जमिनीचे मालक आहेत असें गांधीजी म्हणतात. हें अहिंसेनें कसें होणार ?

उत्तर—ह्यांत शंका कसली ? गांधीजींनीं तर ही क्रांतीची गोष्ट सांगितली. लोक म्हणतील जमीन गांववाल्यांची आहे, सर्व मिळून काज.

जमीनीचा मालक म्हणून कोणी पुढे येईल तर त्याला हि म्हणू कीं काम कर आणि खा. जमीनदार आज शेतसाऱ्याचा पुष्कळसा हिस्सा स्वतःकरितां ठेवतो. ही खांच आहे. गांववाल्यांनीं शेतसारा देण्याचें नाकारलें तर जमीनदाराला निरुपाय होऊन सरकारला म्हणावें लागेल कीं ही जमीनदारी मला नको. खरें म्हणजे राष्ट्रीय सरकार जनतेचें च सरकार होणार असल्यामुळें सर्व जमीन जनतेची च होणार, वांटप देखील सरकार म्हणजे जनता च करणार आणि त्या-संबंधीं जें काय ठरवायचें तें सरकार म्हणजे लोक च ठरवणार.

प्रश्न ८—मग रशिया आणि हिंदुस्थान यांन फरक काय राहिल ?

उत्तर — फरक हा असेल कीं आम्ही येथें लोकांशीं बोलूं, त्यांच्या अडचणी समजून घेण्याचा प्रयत्न करूं आणि त्या दूर करूं. जमीनीचे मालक होण्याचें किंवा तीवर हक्क मागण्याचें धाडस आमच्या येथें कोणी करणार नाही. परंतु रशियन लोक जसे डोक्यांत धोंडा घालण्याला तयार होतात तसे आम्हांला होतां येणार नाही. यांत शंका नाही कीं रशियाचा रस्ता 'शॉर्ट कट' म्हणजे जवळचा आहे. परंतु माझ्या मतें हा 'शॉर्ट' कट पुष्कळ 'लॉंग' आहे. रशियानें च जर्मनीची निर्मिति केली आणि आतां तर खुद्द रशिया च जर्मनी बनत आहे. शेवटीं आमचीं सरकारें देखील सर्वांचे स्ट्रुटी बनतील आणि जमीन-दाराच्या इतर जबाबदाऱ्या हि सांभाळतील.

प्रश्न ९—परंतु शेवटीं सत्तेचें हस्तांतर योग्य तऱ्हेनें कसें होईल ?

उत्तर — सत्तेचें हस्तांतर याचा अर्थ एका सर्वाधिकार्याच्या हातांत सत्ता जाणें असा नाही. सामान्य जनतेंत मुळें म्हातारे स्त्रिया सर्वांचा च समावेश होतो. त्यांच्या जवळ कोणती शक्ति आहे ? विशिष्ट वर्गांत जी बुद्धि असते ती सामान्य जनतेंत असत नाही. त्यामुळें हिंसेची परवानगी असेल तर एका वर्गाला पराधीन च रहावें लागेल. स्त्रियांना पुरुषांच्या, मुलांना मोठ्यांच्या, अधीन रहावें लागेल. ह्या हिंसेच्या परवानगीमुळें लढाईत मुलांचा आणि म्हाताऱ्यांचा कांहीं उपयोग होणार नाही. रशियांत शेवटीं डिक्टेटरशिप च चालू आहे. स्टॅलिन आणि अकबर यांमध्ये काय फरक आहे ? स्टॅलिन देखील चांगला बादशाहा आहे, असें च लोक म्हणतील.

खरोखर स्वराज्य फार सोपें आहे. लोकांना ते समजलें मात्र पाहिजे. नोटांचें चलन आणि शेतसारा देणें बंद झालें कीं सरकार संपलें च. त्या वेळीं लोकांवर बाँब अवश्य पडतील; परंतु ते किनी लोकांवर ? मुंबई-पुण्यांत राहणाऱ्या मूडभर लोकांवर. खेड्यांतील बहुसंख्य लोक आंध्रापल्या गावांत मजेंत राहतील. समाजवादी म्हणतात, सरकार शेवटीं गळून पडणार च आहे. मात्र गळून पडण्यापूर्वी अतिशय मजबूत सत्ता स्थापित होणें जरूर आहे. परंतु हें म्हणणें परस्पर-विरोधी आहे. हिंदुस्थानचे लोक सरकार संपलें असें ज्यावेळीं समजतील त्याचवेळीं सरकार संपलें म्हणून समजा. परंतु अजून ही गोष्ट त्यांच्या डोक्यांत शिरत नाही.

प्रश्न १०—परंतु हें सर्व घडून कसें येणार ?

उत्तर—कॅलेजांतून निघाल्यावर सरळ खेड्यांत गेल्यानें हें होऊं शकतें. तेंच च तुम्हांला उत्तर-स्नातक (पोस्ट ग्रेज्युएट) अभ्यासक्रम पूर्ण कराव-याचा आहे. असें समजा, इंग्रज उमजले आहेत कीं आतां कोणत्या तरी दिवशीं हिंदुस्थान आपल्या हातांतून जाणार हें नक्की. एक तर तो स्वतंत्र होईल, किंवा रशिया त्याला घशांत घालील. म्हणून अर्धी किंवा पाव सत्ता देऊन आपल्या च लोकांकडून इंग्रज आपल्याला झोडून काढतील. आणि शेतसारा देऊं नका असें माझ्यासारखा कोणी बोलूं लागला, तर त्याला काँग्रेसचें सरकार च तुरुंगांत बंद करील. म्हणून चार आणे सत्ता घेण्याऐवजीं सोळा आणे क्रांति करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

प्रश्न ११—गाईप्रमाणें तुम्ही बकरीच्या दुधाचा हि पुरस्कार कां करीत नाही ?

उत्तर—येथील सर्व काम प्रामोद्योगाच्या दृष्टीनें चालू आहे. केवळ दुधाच्या नांवावर बकरीला जगवितां येणार नाहीं. लोकांना बकरीचें दूध चालतें तसें बकऱ्याचें मांस हि त्यांना आवडतें. म्हणून आम्ही सध्यां फक्त मर्यादित क्षेत्रांत काम सुरू केलें आहे. भगवान् बुद्धानें बकऱ्याला वांचविण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु त्याला ते वाचवूं शकले नाहीत. कारण बैलांप्रमाणें बकऱ्यांचा

दुसरा कांहीं उपयोग होत नाही. एक तर त्यांना जंगलांत सोडून घावें लागतें किंवा खाऊन टाकावें लागतें. हिंदुस्थानांत बकऱ्याचा खाण्याकडे च उपयोग होत आहे. तेव्हां बकऱ्याचें कातडें व्यर्थ कां जाऊं घावें ? मी सुरवातीला च सांगितलें आहे कीं आज आपली अहिंसा मनुष्यापुरती मर्यादित आहे. आणि आज मनुष्यजाति आपसांत च लढत आहे. आपल्या अहिंसेचा विकास झाल्यावर ती प्राणिमात्राला व्याप्त करूं शकेल. जगांतील अनेक देशांत लोक आज गाईचें दूध पीत आहेत, परंतु बैलांचा मात्र ते खाण्याकडे च उपयोग करतात. आणि गाईला देखील सुकली म्हणजे कत्तलखान्यांत रवाना करतात. हिंदुस्थानांत हि अशा प्रकारें लाखों गाईंची कत्तल होते. म्हणून च आम्ही आधीं गाईला वांचविण्याचा प्रयत्न करीत आहों. बकरीला वांचविण्याचें काम पुढें येणाऱ्या पिढ्यांकडितां ठेवलें आहे. सर्व काम एका च पिढींत कसें होऊं शकेल ? आज आम्ही गाय वांचविली तर पुढें तुम्ही च बकरी वांचविण्याचा विचार कराल. उपयोगाशिवाय प्राण्याला केवळ भूतदयेच्या नांवावर जगविणें कठिण आहे. आज गाय आणि बैल यांचा च पूर्ण उपयोग आपण करूं शकतो.

प्रश्न १२— हें अहिंसेपासून दूर जाणें नव्हे का ?

उत्तर — तें कसें ? आज हिंदुस्थानांत गाय आणि बकरी या दांडींची कत्तल होत आहे. बळि देणें बंद केलें तरी बकऱ्यांचें मांस खाणें थांबणार नाही. परंतु हिंदुधर्मानें गोभक्षण मात्र सोडलें आहे. आणि ह्यामुळें च गाय-बैलाला वांचविण्याचा प्रयत्न आम्ही करीत आहोंत. हा केवळ प्रारंभ आहे. नदीच्या उगमाप्रमाणें हें देखील अहिंसेचें उगम-स्थान आहे. आणि म्हणून च तें लहान आहे. तसें पाहिल्यास पूर्ण अहिंसक जीवन अशक्य च म्हणावें लागेल. खाण्यापिण्यांत च नव्हे तर श्वास घेण्यांत देखील हिंसा होते आणि म्हणून हिंदुधर्मानें त्याला युक्ति संगत रूप दिलें आणि म्हटलें कीं शरीराचा च त्याग करा. म्हणजे शरीराची आसक्ति सोडून घ्या. ही च मुक्ति आहे. अहिंसेच्याद्वारे च समाज मुक्तीकडे प्रगति करूं शकेल. ह्या दिशेनें हिंदुस्थानाद्वतकी दुसऱ्या देशानें मजल मारलेली नाही.

प्रश्न १३—इथें गोपुरींत चरखे बनविण्याकरितां यंत्राचा हि उपयोग करण्यांत येत आहे, तो कां ?

उत्तर— यंत्राचा आम्हांला तिरस्कार करावयाचा नाही. यंत्रें तीन प्रकारचीं असतात. एक यंत्र मारक असतें त्याची आम्हांला गरज नाही. दुसरें पूरक असतें, त्याची मदद आपण घेऊं शकतो. तिसरें मनुष्य-शक्तीला खो देणारें असतें, त्याचा हि आम्ही स्वीकार करूं शकत नाही. पांचशें वर्षांनंतर आम्हांला पुन्हां ह्याचा विचार करावा लागेल. म्हणजे प्रत्येक वेळीं आपणाला सारासार विचारानें काम घ्यावें लागेल. वीज खेड्यांना देतां आली तर मी अवश्य देईन. परंतु शर्त ही असेल कीं त्यामुळें मनुष्य-बळ आणि पशुबळ बेकार होतां कामा नये. आपण रेल्वेचा आणि छापखान्याचा उपयोग करीत नाहीं का ? बनारस-हून तुम्ही आगगाडीनें आलां, तें ठीक आहे. परंतु येथें सेवाग्रामला किंवा पौनारला जाण्याकरितां तुम्ही मोटारीचा उपयोग न करतां पायीं फिरलें पाहिजे, असें मी म्हणोन. ग्रामोद्योग-संघांतील लोकांशीं या बाबतींत मी चर्चा केलेली नाहीं, परंतु आपणाला पल्प बनवून देतां आला तर खेड्यांत घरोघर कागद तयार होऊं शकेल. असा पल्प यंत्रानें देखील बनवितां येईल. आपल्या बैलांना पुरेसें काम असेल व ते बेकार होणार नसतील तर आवश्यकतेनुसार यंत्र-शक्तीची मदत घ्यायला हरकत नाही. याचा च अर्थ यंत्राचा आम्ही द्वेष करीत नाहीं. आजच्या परिस्थितींत यंत्राचें स्थान कितवें आहे, कोठें आहे, आणि कोठें नाहीं, ह्या बाबतींत सारासार विचारानें काम घेतलें पाहिजे.

प्रश्न १४— लोक हिंसेकडे कां जातात ?

उत्तर— परिश्रम न करतां दुसऱ्याचा फायदा घ्यावा अशी मनुष्याची वृत्ति आहे. परंतु तरी देखील प्रकृतींत मात्र प्रेम च भरलेलें आहे. पांढऱ्या कपड्यावर लहानसा डाग देखील मोठा आणि खराब दिसतो. इतकी मोठी लढाई पांच वर्षे चालली होती, तरी पण बहुसंख्य लोक शांतिपूर्वक जीवन व्यतीत करीत होते. लढणाऱ्यांची संख्या त्यांच्या पुढें अगदीं च कमी होती. लढाई मनुष्य-स्वभावाच्या विरुद्ध आहे. म्हणून च ती वारंवार लक्ष वेधते. कम्युनिस्ट कधीं मला असा प्रश्न विचारीत च नाहीत. कारण त्यांच्या कल्पनेत

शेवटीं राज्य देखील राहणारें नाहीं. मनुष्य-स्वभाव चांगला च आहे. हिंसा ही मात्र कृत्रिम आहे. हें आम्हांला मान्य केलें पाहिजे.

प्रश्न १५— इतर लोकांच्या किंवा देशांच्या तुलनेत हिंदुस्थानांत आहिंसा जास्त कां दिसते ?

उत्तर— हिंदुस्थानच्या लोकांची दुसऱ्या लोकांबरोबर तुलना करणें कठिण आहे. असें असलें तरी दुसऱ्या देशांतील लोकांची देखील हिंसेपेक्षां आहिंसेकडे च जास्त प्रवृत्ति आहे. तसें नसतें तर कुटुंब व्यवस्था त्यांच्यांत निर्माण च झाली नसती. पशूंत कुटुंब-व्यवस्था नाहीं. मांसाहारांतून अन्नाहाराकडे जाणारा मनुष्य आहिंसेच्या दिशेनें च जात नाहीं का ? विज्ञान्या आधीं दिवा जसा मोठा होतो तसा च हा जॅटम बॉम्ब देखील हिंसेच्या विज्ञान्याच्या आधींचें चिह्न आहे. आणि म्हणून च मी म्हणतों कीं विज्ञान खूप वाढवा. कारण विज्ञान म्हणतें कीं एकतर मला वाढवा किंवा हिंसेला वाढवा. तुम्ही आम्हा दोघांना बरोबर च वाढवूं शकत नाहीं. कारण आम्ही दोघें मिळून तुमचा पूर्ण नाश करूं. तेव्हां आम्हांला विज्ञान पसंत असेल तर हिंसेला सोडावें च लागेल आणि आपण प्रगति चाहतो म्हणून विज्ञान तर सोडूं शकत नाहीं, तेव्हां मग हिंसेला च सोडणें भाग आहे.

(खादी जगत् आगस्ट १९४६)

नकली तूप*

नकली तुपासंबंधानें जनतेच्या हिताचा पक्ष प्रतिपादणारी ही पत्रिका योग्य वेळीं प्रकाशित होत आहे. नकली तुपांत तुपाचे कोणते च गुण नाहीत. रूप आणि रंग तुपासारखा असल्यामुळें तुपापेक्षां कमी दाम देऊन आपण जणूं तूप च खात आहोंत असा आनंद गिऱ्हाडकांना, आणि तुपाची नकल करून गिऱ्हाडकांकडून भरपूर पैसा लुटण्याची संधी भांडवलवाल्यांना यानें दिली आहे. वाघाचें चामडें पांघरलेल्या गाढवाची गोष्ट लहानपणीं आम्हीं इसापनीतींत वाचली होती. परंतु ती कल्पित कथा होती, ही सत्यकथा आहे.

तुपाच्या उपयुक्ततेसंबंधींचा आमचा हजारों वर्षांचा अनुभव “आयुर् वै घृतं” या वेचक शब्दांत आयुर्वेदानें मांडला आहे. ‘दनस्पती’द्वारा तशी च जीवनदायी शक्ति जनतेला देऊं करून तिला तेलाच्या आपर्त्तीतून सोडविण्याचा दावा नकली घीं वाले करूं लागले च आहेत. तुपांत जी जीवनदायी शक्ति आहे ती नकली तुपांत मुळीं च नाही, या विषयीं कोणाला हि शंका नाही. कित्येक शास्त्रज्ञांनीं आपलें तसें मत स्पष्ट शब्दांत जाहीर केलें आहे. याच्या उलट जीवन-हालि करणारीं तत्त्वे नकली तुपांत आहेत असें हि सांगण्यांत आलें आहे. त्याचें खंडन करण्याची खटपट भांडवलवाल्यांनीं

---

* गो-सेवा-संघानें प्रकाशित केलेल्या ‘नकली घी’ नांवाच्या पुस्तिकेला लिहिलेली प्रस्तावना.

चालाविली आहे. या कामीं वैज्ञानिकांची मदत मिळविण्याचा हि त्यांचा इरादा आहे. संभव आहे, ती त्यांना मिळेल हि, आणि नकली घी गुणवान् सिद्ध होईल. कारण 'सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ते' हा जुना च अनुभव आहे.

आहारांत प्राणजन्य वस्तु मुळीं च नसावी या विचारानें कांहीं वर्षांपूर्वीं मीं दोन वेळा सतत तीन तीन वर्षे पर्यंत दूध तूप आदि वर्ज्य करून पाहिलें होतें. त्या प्रयोगांत कोकोजेमचा उपयोग पूर्वग्रहरहित बुद्धीनें जवळ जवळ चार महिने पर्यंत केला. प्रयोग सफल झाल्यास साऱ्या आश्रमाला तो लागू करण्याचा हि विचार होता. तो जर सफल झाला असता तर मी कोकोजेमचा उत्तम प्रचारक बनलों असतों, परंतु मला त्या निर्जीव वस्तूपासून याकिंचित् हि लाभ झाला नाहीं. उलट कांहीं दिवसांनंतर बैलघाणीच्या ताऱ्या जवसाच्या तेलाचा खूप उपयोग करून पाहिला आणि त्यानें मला बरा च लाभ झाला. आमच्या येथें अनेकांनीं तें पाहिलें आहे. इतकें च नाहीं तर दुसऱ्या हि अनेक मित्रांनीं तो प्रयोग करून पाहिला आणि त्यांना हि तसा च लाभ झाला. या प्रांतांत जवसाचें तेल अनायासें मिळतें म्हणून प्रयोगासाठीं तें घेतलें. तिळाच्या किंवा खोबऱ्याच्या ताऱ्या तेलांत हि ती च शक्ति असल्याचें आढळून येईल.

हा अनुभव या ठिकाणीं एवढयासाठीं दिला आहे कीं बनावटी "वनस्पती" मधें तुपासारखें जीवन तर नाहीं च नाहीं, पण बैलघाणीच्या ताऱ्या तेलाची बरोबरी देखील तें करूं शकत नाहीं, हा मुद्दा चांगला लक्षांत यावा. तेल स्त्राणें ही एक आपत्ति आहे, आणि तींतून जनतेचा उद्धार करायचा आहे अशासारख्य दंभयुक्त भाषेचा उपयोग करणारे बैलघाणीच्या ताऱ्या तेलाशीं तुलना च करित नाहींत. तशी ती केली तर नकली तुपाच्या प्रचारानें 'तेल गेलें तूप गेलें, धुपाटणें हातीं आलें' अशी स्थिति आमच्या जनतेची होईल याचा प्रत्यय येईल.

नकली तुपाच्या साहाय्यानें हिंदुस्थानभर व्यापारी भेसळ चालली आहे, आणि त्यानें जनतेची पोषणहानि, धनहानि, आणि सत्यहानि होऊन राहिली आहे. म्हणून आज चालणाऱ्या किंवा नजीकच्या भविष्यकाळांत चालविद्यया

जाणान्या कारखान्यांतील यंत्रांचें काय होईल ही चिंता सोडून नकली तुपाला कायद्यानें एकदम बंदी घालावी, आणि त्या यंत्रांचा काय उपयोग करतां येईल याचा मागाहून सावकाश विचार करावा या निर्णयावर आल्याशिवाय मध्यंतर नाही. आमचीं स्वराज्य-परकॉरं याकडे तीव्रतेनें आणि त्वरित लक्ष देतील अशी मी आशा राखतो.

वाणीचा सदुपयोग

वाणी ही माणसाला देवाची एक मोठी देणगी आहे. माणसाच्या चिंतनाचें तें फलित आहे. आणि त्याच्या चिंतनाचें साधन हि तेंच आहे. चिंतना-शिवाय वाणी नाही. वाणी शिवाय चिंतन नाही. दोहों शिवाय माणूस नाही.

माणसाच्या जीवनाचें समाधान समतोल वाणीच्या संयमावर आणि सदुपयोगावर अवलंबून आहे. माणसाचीं सारीं चिंतन-शास्त्रं वाणीवर उभारलेलीं आहेत. दर्शनांची सारी धडपड विचार वाणींत नीट मांडण्यासाठीं आहे. वाणी हें विचाराचें शरीर च आहे. अमुक एक विचार अमुक एका शब्दांत च नेमका मावतो, म्हणून खोल विचार करणारे नेमकी वाणी शोधित असतात.

पतंजलीची अशी कहाणी सांगतात कीं त्यानें चित्त-शुद्धीसाठीं योग-सूत्रें लिहिलीं, शरीर-शुद्धीसाठीं वैद्यक लिहिलें, आणि वाक्-शुद्धीसाठीं व्याकरण-महाभाष्य लिहिलें. हीं तिन्ही लिहणारा पतंजलि एक च होता, कीं वेगवेगळे होते, हा ऐतिहासिक प्रश्न आपण सोडून देऊं; पण वाणीची शुद्धि हें व्याकरणाचें उद्दिष्ट मानलें गेलें आहे ही महत्त्वाची गोष्ट आहे.

भक्ति-मार्गांत वाणीनें हरिनाम घेत जावें, ही मुख्य शिकवण असते. देह संसारांत वागत असला तरी वाणींत संसार भरूं नये. वाणीचा खोल संस्कार मनावर उभरत असतो. एखादें सुंदर भजन ऐकून निजाचें तर सकाळीं उठल्या बरोबर सहजगत्या तेंच आठवतें. इतका तो नाद शोषेत हि मनांत घुमत असतो. तुलसीदासजींनीं म्हटलें आहे, “आंतील आत्मा आणि बाहेरील जग या दोन्हींच्या मधील हा जणू उंबरठा आहे. जर आंत आणि बाहेर दोहींकडे तुला

उजेड हवा असेल तर उबरछावर रामनाम-रूपी विन तेलावातीचा मणि-दीप ठेवून दे. ”

धार्मिकांनीं पहिला आदेश “ सत्यं वद ” हा दिला. सारे व्यवहार वाणीवर अवलंबून. ती वाणी च ज्यानें चोरली, त्यानें सर्व चोरी एकदम च केली; असा मनुचा यावर खुलासा आहे. “सत्य, पूर्ण सत्य, केवळ सत्य ” अशी कायद्याची हि घोषणा आहे.

वाणीनें सत्य साधतां येते, वाणीनें वैर बांधतां येते. वाणीचें वैर जितकें टिकते, तितकें शस्त्रांचें हि टिकत नाही. म्हणून सर्व विश्वाशी मैत्री करूं इच्छिणाऱ्या विश्वामित्राची प्रार्थना आहे—“अमृतं मे आसन्” माझ्या वाणींत अमृत असावें. पण कळकळचीं माणसें कटु बोलतात, असा आजचा अनुभव आहे. वास्तविक उतावळीं माणसें कटु बोलत असतात. कळकळीच्या माणसांना अकळ नसली म्हणजे तीं उतावळीं बनतात, आणि कटु बोलूं लागतात. अकळ असली तर मित मधुर बोलतात आणि कामाला लागतात.

मधुर हें सत्याचें अनुपान आहे, आणि मित हें त्याचें पथ्य आहे. जिला आम्ही नेमकी वाणी म्हणतो ती मित मधुर आणि सत्य मिळून बनलेली असते आणि ती च परिणामकारक होते. समाजाचें हित कशांत आहे तें समजणें एखादे वेळेस जड जाईल. पण नेमक्या वाणीनें च तें साधेल हें समजणें जड जाऊं नये.

पण आज तें च जड जाऊन राहिलें आहे. समाजाच्या हिताच्या नांवानें कार्यकर्त्यांची वाणी दूषित झालेली आहे. अर्थात् मन च दूषित झालें आहे. मग कृति कोठून भूषित होणार ?

लेखनाचीं आणि भाषणाचीं साधनें आज सुलभतम झालीं आहेत. पण म्हणून च कीं काय, सभ्यवाणी दुर्लभ झाली आहे. सभ्यवाणी गमावून सुलभ साधनें कमावणें म्हणजे, कवीच्या भाषेंत, नेत्र विकून चित्र खरीदण्या सारखें आहे. सुलभतम साधनें संपदन करणें एवढा च मानवाचा महिमा नाही. सुलभतम साधन संपादून त्यांचा कुशलतम उपयोग करणें यांत मानवाची महत्ता आहे.

(मराठी हरिजन, ता. ३० मार्च १९४७)

: ८ :

व्यवस्थापकांनी, कृपा करून चालते व्हा ! *

माझा आज व्याख्यान देण्यासाठी येण्याचा इरादा नव्हता.जे गृहस्थ पहिल्यानें मजकडे आले त्यांना मी परत हि लावले. ते म्हणाले, अमुक अमुक सज्जन आले व त्यांनीं आम्हांला अमुक अमुक विषय समजावून सांगितले. पण मी विचार केला कीं जर इतके लोक येऊन गेले च आहेत, तर आपण जाण्याची जरूर नाही. म्हणजे ज्या कारणासाठीं ते गृहस्थ मला येण्यास सांगत होते, ते च कारण माझ्या दृष्टीनें न येण्याचें होतें. पण गोपाळरावांनीं फार आग्रह केला म्हणून मी आलों.

मी न येण्याचें तुमरें हि एक कारण होतें. आजकाल जिथीं तोंडें तितके विचार बोलणे जातात. मज्जेदींचा बाजार भरल्यासारखा आहे. जशा स्थितींत इराक्या लोकांनीं आपलीं मतें मांडल्यानंतर मी आपली आपलें एक मत मांडणें म्हणजे, कदाचित्, तुमच्या बुद्धीला ज्यास्त भ्रमांत टाकण्यासारखें झालें असतें. गीतेंत भगवंतांनीं अर्जुनाला म्हटलें कीं फार ऐकून ऐकून तुझी बुद्धि भ्रमांत पडली आहे; ह्या भ्रमजालांतून ती निघेल तेव्हांच तुला खरें ज्ञान होईल. तुमच्याकडे आतांपर्यंत दहा लोक आले असतील तर अकरावा मी येऊन कदाचित् तुम्हांला ज्यास्त च घोटाळ्यांत टाकीन. पण आग्रहासुळें मला यावें लागलें .

जवाहरलालजी पुष्कळदां सध्यांच्या सरकारवर कडक टीका करीत असतात. ते म्हणतात, “ ह्या सरकारचा कारभार इतका अव्यवस्थित व कुच-

* ता. २५ मे १९४२ रोजी कर्नाळा राष्ट्रीय युवक संघाच्या शिबिरांत राष्ट्रीय युवक संघ, काँग्रेस सैनिक दल आणि प्रांतीय संरक्षक दल ह्यांच्यापुढें केलेलें भाषण.

कामाचा आहे की त्यापेक्षा ज्यास्त कुचकामाचा कारभार असू च शकणार नाही. ह्या सरकारच्या नालायकीला अंत नाही. ” त्यांची टीका मला पूर्ण मान्य आहे. पण माझ्या मते हिंदुस्थान सरकारची च ही स्थिति नाही, तर दुनियेंतील सर्व सरकारांची स्थिति ही च आहे. पण हिंदुस्थान सरकारचा एक विशेष आहे. त्यानें येथील प्रजेला निःशस्त्र करून ठेवले आहे. म्हणून ते निश्चित होऊन मोठ्या आरामानें राज्य करित हेत. आतां समोर संकट दान म्हणून उभे राहिले आहे. त्याचा सामना करण्याची बुद्धि किंवा शक्ति आमच्या सरकारांत नाही. पण हें आमच्या सरकारचें वैशिष्ट्य झालें. आज जगांतलीं सर्व च सरकारें कुचकामाचीं ठरलीं आहेत. त्याचें एक कारण आहे. तें तुम्ही लक्षांत घेतलें पाहिजे.

यंत्राची क्षमता जसजशी वाढते तसतशी बुद्धिची क्षमता कमी होते. त्यामुळे जिकडे पहावें तिकडे अव्यवस्थेचें साम्राज्य पसरलेलें आहे. अमेरिकेसारखे प्रतापी राष्ट्र युद्धांत पडलें तेव्हांपामून युद्धाचा सर्व कारभार त्याच्या सल्ल्यानें चालला आहे. अमेरिका म्हणते, “ या चौवीस हजार मैल लांब-रुंद दुनियेचा व्यवहार आम्ही चालवूं. आमच्या सल्ल्यानें इकडचें सामान तिकडे जाईल. युरोपचा उदार आमच्या हातून होईल. हिंदुस्थानचें रक्षण आम्ही करूं आस्ट्रेलियाला मदत आम्ही करूं. अमेरिकेच्या तर्फे तिचे अध्यक्ष रूझवेल्ट असे बोलत आहेत. जो सर्वांत बुद्धिमान असतो तो च अध्यक्ष निवडला जातो असें नाही. जुन्या काळीं राजाचा मुलगा राजा होई. नशिबानें कधीं कधीं तो बुद्धिमान् निघे. त्याच प्रमाणें आज हि निवडलेल्या माणसांतून नशिबानें च कोणी पुखादा बुद्धिमान् निघतो. बहुधा निवडलेला मनुष्य ज्यास्त बुद्धिमान् नसायचा च. ज्यांच्यांत बुद्धि कमी पण अहंकाराचें प्रमाण ज्यास्त, ते च बहुधा निवडले जातात. कारण, ते च असल्या व्यवहारांत पडतात. बुद्धिमान् लोक तर दूर, दूर च राहतात. कारण, दुनियेवर कर्मांत कमी सत्ता गाजविण्यांत ते खरी बुद्धिमत्ता मानतात. आणि म्हणून, आपल्या ह्या निपटेल्या अनुसरून, ते राजकारणांत कर्मांत कमी ढवळाढवळ करतात. त्यामुळे बहुधा लोकांचे जे पुढारी बनतात ते बुद्धीनें श्रेष्ठ नसतात. त्या देशांतल्या सामान्य जनतेपेक्षां कदाचित् त्यांची बुद्धि कमी नसेल. कदाचित् थोडी ज्यास्त हि असेल. तरी तेवढ्यावरून ते बुद्धिमान् ठरत नाहीत.

ह्याखेरीज दुसरी गोष्ट अशी कीं विचारलेल्या प्रश्नांना त्यांना ताबडतोब जबाब द्यावे लागतात. ताबडतोब जबाब देण्याची साधनें फार वाढलीं आहेत. पांचदहा मिनिटांत सर्व जगाच्या कारभाराबद्दल सल्ला देणे, ही कांहीं चेष्टा नव्हे. पण विचारे करतात काय ? सुचेल तसें उत्तर देऊन मोकळे होतात. म्हणून मी म्हणतो, कारभार बुद्धिनें चालत नाही, सर्व नशिवाचा खेळ आहे.

म्हणून, अमेरिका युद्धांत पडली तेव्हांपासून माझी खात्री झाली आहे, कीं आतां हें युद्ध मानवाच्या हातांत राहिलेलें नसून मानव च युद्धाच्या ताब्यांत गेला आहे. जावा व मलाया येथें जेव्हां ह्याची मति कुंठित झाली व हे गांगरून गेले, तेव्हां सामान्य मनुष्याला हि अशी शंका येऊं लागली कीं एवढ्या मोठ्या साम्राज्याचा कारभार चालविणारांचें डोकें इतकें पोकळ कसें व त्यांच्यांत व्यवस्था-शक्ति इतकी कमी कशी ? सिंगापूर व ब्रह्मदेशांत तर ह्यांची आणखी च दुर्दशा झाली.

ते म्हणूं शकतात कीं “तुम्ही लढाईपासून दूर दूर राहतां म्हणून अशा गोष्टी करता. आम्हांला जसें सुचतें तसें आम्ही करतो. तुम्ही आमच्या जागीं असतां व इतकी मोठी जबाबदारी तुमच्या शिरावर असती, तर तुम्ही आमच्यापेक्षां हि ज्यास्त भयंकर घोडचुका केल्या असत्या.” मी कवूल करतो कीं आम्हीं पुष्कळ चुका केल्या असत्या. पण मी विचारतो कीं ही जबाबदारी तुमच्या डोक्यावर लादली कोणी ? ते म्हणतात, “इतिहासानें”. आधीं ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन झाली. ह्या देशाशीं व्यापार झाला. क्लाइव्हनें साम्राज्याचा पाया घातला व वॉरेन हेस्टिंग्जनें सनदशीर राज्यकारभार सुरू केला. अशा प्रकारें इतिहासानें ही जबाबदारी आमच्या शिरावर दिली आहे. आम्ही म्हणतो, “तुम्ही इतक्या लांबून जसें येऊं शकतां, तसे जाऊं हि शकत नाहीं काय ? इतिहासाचीं पृष्ठें तुम्हांला जाण्यास मनाई करतात काय ? येण्याचा जसा इतिहास बनला, तसा जाण्याचा हि इतिहास बनूं शकतो. येण्याचा इतिहास घाणेरडा व भयंकर आहे. परत जाण्याचा इतिहास उज्वल आणि उदात्त बनेल. त्यांत सौंदर्य आणि नीतिमत्ता असेल. तुम्ही ऐतिहासिक जबाबदारीच्या ओझ्याखालीं उगा च कां दडपले जात आहांत ?” इतर राष्ट्रे हि ह्या च ऐतिहासिक जबाबदारीच्या भ्रमजालांत गुरफटलीं आहेत. त्यांना माहीत नाहीं कि शेवटीं इतिहास मान-

वाची च कृति आहे. इतिहाम आम्हांला घडवितों हें कांहीं अंशी खरें असलें, तरी आम्ही इतिहास बनवितों हें हि नितकें च खरें आहे.

व्यवस्थापक-वर्ग म्हणजे, व्यवस्था करण्यासाठीं आमची आवश्यकता आहे. आम्ही विचारतो, आमच्या कोणत्या गरजा तुम्ही भागवितों ? आम्हांला भूक लागते. परमेश्वरानें दिलेल्या जमिनींत आम्ही शेती करतो. व्यवस्थापक वर्ग कांहीं शेती करीत नाही. शेती करून पीक काढण्याची कला परमेश्वराच्या कृपेनें आणि दहा लाख वर्षांच्या अनुभवानें आम्हांला प्राप्त झाली आहे. म्हणून भूक शमविण्याच्या कामीं तुमची कांहीं च आवश्यकता नाही. तहान भागविण्याच्या कामीं हि तुमची गरज भासत नाही. पाऊस पडतो, जलाशयांत पाणी भरते. अशा प्रकारें जमीनींतून अन्न आणि आकाशांतून पाणी मिळते. आतां राहिली हवा. तिच्यासाठीं हि व्यवस्थेची गरज नाही. परमात्म्यानें प्रत्येकाला एक एक नाक दिलें आहे. दहा जणांना मिळून एक नाक दिलें नाही. एकांनं नाकांत हवा सांठवावी आणि ती दहा जणांना वांटावी, असें कांहीं घडत नाही. आपापसांतल्या व्यवहाराची हि गोष्ट अशी च आहे. लग्न करून कुटुंब-संस्था बनविण्यास आम्हांला नीतिशास्त्रानें शिकविलें आणि शेजाऱ्यावर प्रेम करण्यास संतांनीं शिकविलें.

अशा रीतीनें जीवनाचीं सगळीं कार्ये व्यवस्थापक-वर्गाच्या मदती-शिवाय चालू शकतात. तेव्हां व्यवस्थापक-वर्ग म्हणतो, “आम्ही तुम्हांला शिक्षण देतो, तुमचें संरक्षण करतो आणि मालाची ने-आण करतो.”

ह्या कार्यासाठीं हि आम्हांला व्यवस्थापक-वर्गाची जरूर नाही. मूल कांहीं आकाशांतून पडत नाही. तें बिन-आई-बापाचें तर नसतें. जन्मतां च आईच्या स्तनांत त्याच्यासाठीं दूध तयार होतें. अशा तऱ्हेनें आईकडून त्याचें संरक्षण होतें. आई च त्याला मातृभाषा शिकविते. अशा प्रकारें त्याला शिक्षण मिळतें. आणि त्याचें संरक्षण होतें. शिकण्यासाठीं त्याला तिसऱ्याच्या हातीं सोंपविण्याचा प्रश्न च कसा उद्भवतो ? पण मूल जर आई-बापाशिवाय च जन्माला आलें असतें, तर मात्र हा प्रश्न कठिन होऊन बसला असता ! मुलाला आई-बापांकडून जें शिक्षण मिळतें, त्यापेक्षां अधिक चांगलें शिक्षण त्याला

कोटून मिळणार ? उत्तम शिक्षण कोणाला मिळालें, त्याचें वर्णन उपनिषदांत आहे. “मातृमान् पितृमान् आचार्यवान्” ज्याला, आई बाप आणि आचार्य आहेत त्यानें उत्तम शिक्षण मिळविलें आहे. पहिल्या दोन गोष्टी व्यवस्थापकांकडून मिळत नाहींत. समाजांत ज्ञानी पुरुषाचें किंवा गुरूचें असणें राज्यव्यवस्थेवर अवलंबून नाहीं. अफवराचें राज्य होतें म्हणून तुलसीदास झाले, असें नाहीं. खरे ज्ञानी स्वयंभू असतात. ते सृष्टींतून ज्ञान ग्रहण करतात. ते शिक्षण-संस्थांत शिक्षण घेत नाहींत, ईश्वराच्या कृपनें ज्ञानी बनतात. खुद्द शिक्षणशास्त्रज्ञ हि कबूल करतात कीं खरे ज्ञानी शिक्षण-संस्थांतून निघत नाहींत. जितके जितके नवे प्रयोग झाले, तितके तितके सरकारी क्षेत्राच्या बाहेर झाले. पेट्रॉलोजी, फ्रॉवेल, मॉटेसरी इत्यादि लोकांचे प्रयोग सरकार मार्फत झालेले नाहींत.

तेव्हां अखेर ते म्हणतात, “आम्ही तुमचें रक्षण करतां”. कोणापासून रक्षण करतां ? “परकी आक्रमणापासून ?” पण आमच्यावर परकी आक्रमणाचें हें भून व्यवस्थापकांनीं च.निर्माण केलेलें आहे. ते दूर होतील तर तें आपोआप नाहींसे होईल. कोणच्या हि देशाची जनता दुसऱ्या देशाच्या जनतेवर हल्ला थोडी च करणार आहे ? जपानचे शेतकरी हिन्दुस्थानवर हल्ला करण्यास थोडे च येणार आहेत ? आज आम्ही ऐकतो कीं अमेरिकेची सव्वा दोन लाख माणसें येथें आलीं आहेत. सैन्यांत भरती करून त्यांना येथें धाणण्यांत आलेलें आहे. कारण, अमेरिकेच्या रक्षणाची एक आघाडी (फ्रंट) हिन्दुस्थान हि आहे. आज सर्व जग फ्रंट बनलें आहे. ह्या फ्रंटला कांहीं सीमा आहे का ? ज्योतिः—शास्त्राच्या मतें कधीं कधीं पृथ्वी हि मंगळाच्या कक्षेंत येते. त्यावेळीं ह्या दोन ग्रहांची टक्कर होण्याची भीति असते. ह्या दृष्टीनें अवघें त्रिभुवन च आमची आघाडी आहे. ह्याला इलाज काय ? इलाज एक च आहे व तो हा कीं प्रत्येकानें आपल्या जागीं शांतपणें बसून काम करावें व कोणाला हि भिऊं नये. आपल्या कक्षेच्या बाहेर कोणी जाण्याचें कारण च नाहीं. रक्षणाचा सर्वोत्तम उपाय हा च आहे.

आमचें रक्षण करण्याच्या मिषानें ते फौज ठेवीत असतात. परक्यांची चढाई तर कधीं काळीं होत असते. परंतु सैन्याचा उपयोग सामान्यतः

आपल्यावर दडपशाही करण्यासाठी होत असते. आम्ही म्हणतो, आपण आपल्यापेक्षा अधिक बुद्धिमान् आहांत. म्हणून च तर आमचे व्यवस्थापक वलांत. जर आम्ही तुमचे ऐकलें नाहीं, तर तुम्ही आम्हांला समजावा. त्याच्यासाठी सैन्याची काय आवश्यकता आहे ?

शिक्षक जर विद्यार्थ्यापेक्षा अधिक बुद्धिमान् आहे, तर बुद्धिहीन मुलांना आपलें म्हणणें समजावून देण्यासाठी तो आपल्या पार्शीं एखादा शिपाई ठेवील काय ? परंतु वस्तुस्थिति मात्र अशी च आहे. तो आपल्यापार्शीं एक निर्जीव शिपाई—एक छडी—वाळगवो. बुद्धिमान् शिक्षकांनं आपल्या मुलांशीं संबंध ठेवण्यासाठीं निर्बुद्ध आणि निर्जीव छडीचा उपयोग करणें कित्याक योग्य ठरतें ? परंतु प्रत्येक वर्गांत तित्ता भरपूर उपयोग होत असतो. जेवणांत जर थोडेसें तिखट असेल तर जेवण लवकर पचतें, असें म्हणतात. त्याप्रमाणें छडीच्या मदतीनं दिलेलें शिक्षण लवकर डोक्यांत उतरतें, अशा प्रकारचीं प्रमेयें मांडून शिक्षण-कार्यातील छडीचें आणि राज्यशास्त्रातील लष्कराचें समर्थन केलें जातें, ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे.

व्यवस्थापक वर्ग जर बुद्धिमान् असेल, तर समाजांत जे दोन-चार दुसरे बुद्धिमान् लोक असतील, त्यांना ओळखण्याइतकी अक्कल त्यांच्या ठिकाणीं असली पाहिजे. तो त्यांना आणि त्यांच्या द्वारा समाजाला समजाविण्याचा प्रयत्न करील. एकदां सांगून समजलें नाहीं तर पुन्हां समजावील. वरचे वर समजावून हि जर डोक्यांत शिरलें नाहीं, तर वाट पाहील. सबूरी ही देखील कांहीं चीज आहे ना ? लोकांना जितकें समजेल तितकी च व्यवस्था करील.

परंतु आमचे व्यवस्थापक समजावण्याचा प्रयत्न च करीत नाहींत. रगांचा मार्ग दंडेलीचा आहे. म्हणून त्यांना लष्कराची आवश्यकता भासते. वावरून असें स्पष्ट होतें कीं ह्या व्यवस्थापकांची व्यवस्था लोकांना मान्य नाहीं.

आमच्या व्यवस्थापकांनीं आतां ताबडतोब निघून गेलें पाहिजे. आम्ही हि अनुभवानें व्यवस्थेचे कांहीं सिद्धांत शिकलो आहांत. आमच्या व्यवस्थापकांनीं जितकी अव्यवस्था माजविली आहे, तितकी आमच्या कृस्यांनीं माजणार नाहीं, इतकें ज्ञान आम्हांला आहे. आम्ही आमची व्यवस्था करून

घेऊं. हें सर्व अगदीं स्पष्टपणें सांगण्याचा प्रसंग आज च आला आहे. किमान हिंदुस्थाननें तसें सांगण्याचा तर आला च आहे. जगांतील इतर राष्ट्रांनीं सांगण्याचा हि आला आहे. परंतु तीं तसें ठरवितील तेव्हां ठरवितील.

परंतु असा प्रश्न विचारण्यांत येतो कीं, जर इंग्रज येथून निवृत्त गेले, तर हिंदुस्थान जपान्यांच्या हल्ल्यासमोर टिकू शकणार नाहीं. मी म्हणतो टिकू शकेल. परंतु जपान हल्ला करील च का ? जपान तर इंग्लंडचा शिष्य बनत आहे. साम्राज्यवादाचा गुरु तर इंग्लंड आहे. आज ब्रिटिश लोक म्हणतात कीं आम्ही साम्राज्यवाद मानीत नाहीं. इंग्लंडनें अशी प्रतिज्ञा केली होती कीं, १९४२ पर्यंत च आम्ही साम्राज्यवादी राहूं आणि नंतर त्याला टाकून देऊं ? हा विचार आज च कां सुचला ? मलाया आणि सिंगापूर ह्यामध्ये जो अनुभव आला, त्याचा हा परिणाम आहे. मलायांत यांना दिसून आलें कीं तेथले लोक यांना कांहीं च मदत करित नाहींत. जपान्यांना मिळवात. इतके दूर दूरचे देश सांभाळणें कठिण होऊन जातें. त्यामुळे आतां हे म्हणूं लागले आहेत साम्राज्यवादाचे दिवस संपले म्हणून. परंतु जपान म्हणतें, या बाबतींत हि मुन्रो डॉक्ट्रीन लावा. मुन्रो डॉक्ट्रीन म्हणजे लुटण्यांतला स्वदेशी धर्म. जपानला तो एक चांगला आधार मिळाला आहे. तें म्हणतें, कोठें मलाया आणि कोठें इंग्लंड ? लुटण्यासाठीं इतकें दूर जाणें योग्य नाहीं. येथपर्यंत च त्यांचा स्वदेशी धर्म येऊन पोहचला आहे.

मलायांत जो अनुभव आला तोच ब्रम्हदेशांत हि येत आहे. हिंदुस्थानांत हि तोच अनुभव येईल, अशी भीति वाटत आहे. आतां त्यांना इंग्लंडच्या रक्षणाची काळजी लागून राहिली आहे. हिंदुस्थानला वांचविण्याची शक्ति आतां आपल्यांत राहिलेली नाहीं, अशी त्यांची खात्री होऊन चुकली आहे. विचारे वेव्हेल साहेब अगदीं स्पष्टपणें सांगत आहेत कीं, हिंदुस्थानचा किनारा इतका मोठा आहे कीं आम्ही त्याचें रक्षण करूं शकणार नाहीं. हिंदुस्थानच्या जनतेकडून हि कांहीं आशा करतां येत नाहीं. कारण, आम्हीं त्यांच्याशीं फार गैरवर्तन केलें आहे.

कोणतें च साम्राज्य अनादि-अनंत नाही. परंतु साम्राज्यवादाचा हा स्वभाव आहे कीं तो आपली प्रतिमा, आपल्या च आकाराची आणि आपल्या च सारखी दुसरी विरोधी शक्ति, उत्पन्न करून भरत असतो. एका साम्राज्याची संतति दुसरें साम्राज्य असतें. त्यानंतर तिसरें साम्राज्य येतें. अशा रीतीनें साम्राज्यवाद बहुसंतानशाली आहे. इंग्लंडानंतर आतां जपान येऊं पहात आहे. आणि ह्या दोघांच्या टकरांत बापड्या हिन्दुस्थानचा चुराडा होण्याचें भय आहे.

क्रिप्ससाहेब आले. एक योजना घेऊन आले. सांगू लागले, हिच्याशीं आपली गांठ बांधून घ्या. तिला आमच्या पदरीं बांधून आम्हांला लढाईत सामील करूं पहात होते. अशा प्रकारें हिन्दुस्थानचा पाठिंबा मिळाल्यास लढाईची नैतिक योग्यता वाढवितां येईल, असा त्यांचा डाव होता. परंतु खऱ्या देण्या-घेण्याची भाषा उधारीची होती. म्हणाले, देणें-घेणें लढाईच्या धामधुमीत कसें होणार ? व्यापार्यांचा एक नियम आहे; देतांना “ आधीं लिहा व मग द्या ” आणि घेतांना “ आधीं घ्या आणि मग लिहा. ” ह्या व्यापारी सूत्रानुसार क्रिप्ससाहेबांना काम करायचें होतें. लढाईनंतर जें कांहीं द्यावयाचें आहे ते देऊं; परंतु त्याच्या आधीं आम्ही तुम्हांला जसें नाचवूं तसें नाचा. काँग्रेस ह्याला कवूल झाली नाही. गांधीजींनीं तर हें तेव्हां च ताडलें.

गांधीजी आतां देण्या-घेण्याच्या गोष्टी बोलूं च इच्छीत नाहीत. ते म्हणतात, ईश्वरानें ही जमीन आम्हांला दिली आहे. कृपा करून तुम्ही आतां येथून निघा. तेव्हां ते पुन्हां तेंच जुनें अराजकतेचें तुणतुणें वाजवतात. हिंदुस्थानच्या जनतेनें असा विचार केला पाहिजे कीं अराजकतेमुळें आमचें आपखी कोणतें नुकसान होणार आहे ? सध्यांची व्यवस्था च पूरेपूर अव्यवस्था आहे. हिच्याशीं तुलना केल्यास अराजकतेला देखील व्यवस्था च म्हणतां येईल.

म्हणून व्यवस्थापक वर्गाला आमची अशी विनंती आहे कीं, तुम्ही आमची काळजी करूं नका. तुम्ही जर निघून गेलांत तर तुम्ही हि बचावाल आणि आमचें हि रक्षण होईल. तुम्ही बचावाल ते असे : हिंदुस्थान सोडून

गेल्यानें तुमची नैतिक योग्यता वाढेल, साम्राज्यवाद नष्ट होईल आणि जगाचें भलें होईल. कदाचित् युरोपांतलें युद्ध हि धंद होईल. आणि जर तें बंद न झालें तर तुम्ही युरोपचें पाहून घ्या. आपली सारी शक्ति युरोपांत केंद्रित करा. कृपा करून आमचा पिच्छा सोडा. आम्ही आमच्या थेंबे अधिकंत अधिक व्यवस्था करण्याचा प्रयत्न करूं.

बापू हे च म्हणतात. त्यांची योजना पुढें कोणतें स्वरूप घेईल हें मला माहीत नाही. परंतु ही महान् वस्तु आहे. ही संबंध जगाला लागू पडणारी आहे. फक्त तिचा प्रारंभ हिंदुस्थानांत होत आहे. जगांत व्यवस्थापकांची जणूं एक सांखळी च बनली आहे आणि जनतेच्या गळ्यांत ती तांतीसारखी प्राणवातक बनून राहिली आहे. जगांतले सगळे व्यवस्थापक जर आपापल्या स्थानांचा त्याग करतील, तर जगांत शांतता नांदेल आणि मनुष्यजातीचें कल्याण होईल.

(ग्राम-सेवा-वृत्त, ५ जून १९४२)

: ९ :

विधायक क्रांति-दर्शन *

माझ्या परम प्रिय मित्रांनो,

तुम्हा लोकांना पाहून मला फार आनंद होत आहे. मी स्वतःच्या कार्यक्रमांत सभ्य असतो. आणि दुतर कोठे क्वचित् च जातो-थतो. परंतु तुमचें निमंत्रण मी टाळू शकलो नाही. इतकेंच नाही, तर मला कपळ केले पाहिजे की मला त्याचें थोडें आकर्षण हि वाटलें. ह्याचें कारण शोधल्यावर असें वाटलें की तुम्ही सर्व विद्यार्थी आहांत आणि मी एक नेहमीचा विद्यार्थी आहे. नैसर्गिकपणे सजातीय लोकांत परस्पर आकर्षण आणि प्रेम वसते. आणि ज्या अर्थी मी विद्यार्थी आहे आणि तुम्ही हि विद्यार्थी आहां, त्या अर्थी विद्यार्थी ह्या नांवासुळे च मला थिलक्षण आकर्षण वाटलें आहे.

परंतु या पेश्यां हि मोठे असें एक कारण आहे. आणि तें जास्त बळकट आहे. तें हें की तारुणाविषयी मला फार आशा आहे. मी एकलें आहे आणि वाचलें आहे की तारुण्यांत अनर्थकारकता असते. म्हणजे तारुण्यांत मनुष्य वाहवत जात असतो. परंतु हा फक्त प्रवाद आहे, वस्तु-स्थिति नाही. मला तर स्वतःच्या जीवनाची चांगल्यांत चांगली प्रेरणा माझ्या युवावस्थेत च मिळाली आहे. आणि त्याच प्रेरणेनें मी अजूनपर्यंत प्रेरित राहिलों आहे. म्हणून तारुण्याचा मी कृतज्ञ आहे आणि मला त्याच्या विषयी आदर आहे. मी ताला अनर्थकारी मानित नाहीं. ही साक्षी अवस्था मी दुसऱ्यांमध्ये हि पाहिली आहे.

* जवळपास येथे ना. १९ नोव्हेंबर १९४५ रोजी प्रांतिय विद्यार्थी काँग्रेसच्या उद्घाटन प्रसंगी दिलेले व्याख्यान.

तरुण शब्दाचा अर्थ काय ? त्याचा अर्थ तरुण शब्दावरून च दिसून येतो. माझ्याशी शब्द गोष्टी करतात. ते मला आपली खुबी सांगतात. तरुण शब्द च सांगत आहे कीं तुम्ही समाजाचे तारक आहां. तरुण म्हणजे तारक, तारण करणारा. म्हणून, तरुणांवर पुष्कळसें अवलंबून आहे. मला तर तरुणांपासून पुष्कळ आशा आहे. माझी तुमच्या जवळून काय अपेक्षा आहे ? मला म्हणायला पाहिजे कीं, तुम्हा लोकांपासून मी क्रांतीची कमी अपेक्षा करित नाहीं. आम्हांला सार्धभौम क्रांतीची आवश्यकता आहे. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत आम्ही क्रांति चाहतो. म्हणून च मला तुमच्यापासून सार्वभौम आणि जीवन-व्यापी क्रांतीची आशा आहे. आजच्या पुढाऱ्यांनीं तुम्हाला क्रांतीचा मार्ग दाखविला आहे. तरी पण माझी मान्यता आहे कीं क्रांति यायची असेल तर ती तरुण आणि विद्यार्थ्यांच्या द्वारे च येईल. तरुणांचे हें लक्षण आहे कीं ते नवे नवे विचार जगांत आणतात आणि शूरपणे त्याच्या अंमल करतात. म्हणून मी मानतो कीं तुम्ही लोकांनीं नवीन विचारांना साथ दिली पाहिजे आणि प्रत्यक्ष क्रांति करून दाखविली पाहिजे.

परंतु क्रांति केवळ घोषणांनीं होत नाहीं. त्याच्याकरितां प्रत्येक दिशेनें प्रयत्न करावा लागतो. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत परिवर्तन करावें लागतें. मी पाहातो कीं हिंदुस्थानच्या तरुणांत उत्साह तर पुष्कळ आहे. मी उत्साह पसंत करतो. परंतु उत्साहाला मी तरुणांचा फार मोठा गुण मानित नाहीं. मी त्याला तारुण्याचें साधारण लक्षण मानतो. एकदां एका संस्थेन मला कांहीं संदेश मागितला. त्या संस्थेचें नांव होतें, 'तरुण उत्साही मंडळ.' मी म्हणालों कीं 'तरुण आणि उत्साही' हें कसें ? ह्यांत द्विरुक्ति आहे. तरुणपणांत उत्साह समाविष्ट च आहे. म्हातान्या करितां 'उत्साही म्हातारे' म्हणणें समजूं शकतो. त्यांच्याकरितां त्या विशेषणाची गरज आहे. म्हातान्यांना उत्साह पाहिजे. परंतु तरुणांकरितां धीराची गरज आहे. उत्साह नसेल तर त्याला तरुण म्हणतां च येणार नाहीं. धीर असा पाहिजे कीं जें काम हातीं घेतलें तें पूर्ण करून च सोडलें. ह्याला च सातत्य म्हणतात. तरुणांत धीर असेल तर च ते क्रांति करूं शकतील.

क्रांतीकरितां क्रांत-दर्शनाची आवश्यकता असते. आपल्या आजूबाजूच्या परिस्थितीला चिरून तिच्या पलीकडे लपलेल्या वस्तूला स्पष्ट पाहू शकण्याची आणि जी वस्तु दिसेल ती अमलांत आणण्याची जी हिंमत तिला क्रांत-दर्शन म्हणतात. क्रांत दर्शन म्हणजे परिस्थितीच्या गर्भांत लपलेल्या खुव्यांचें दर्शन. असें क्रांत-दर्शन जेव्हां होईल तेव्हां च क्रांति होई शकेल. क्रांत-दर्शनाचीं लक्षणें कोणतीं तें मी तुम्हाला सांगें. तुम्ही माझ्यापासून लांब लचक व्याख्यानाची अपेक्षा करीत नाही, मार्गदर्शनाची अपेक्षा करता. आणि मला हि वाटतें कीं मी ह्या बाबतींत तुम्हालांकांचें मार्गदर्शन करूं शकेन.

क्रांत-दर्शनाचें पाहिलें लक्षण साम्य-योग हें आहे. विद्यार्थ्यांकरितां साम्य-योगाचें आचरण कांहीं कठिण नाहीं. प्रत्येक प्रकारचा भेदभाव आपण नाहींसा केला च पाहिजे. जे जुन्या विचारांत पसले आहेत, जुन्या संस्कारांत पोसले-वाढले आहेत, भेदभावाच्या सवयीनीं जखडले आहेत, त्यांच्यांत अभेदाची भावना निर्माण करणें कठिण आहे. परंतु विद्यार्थ्यांकरितां ही कांहीं अशक्य गोष्ट नाहीं. विद्यार्थ्यांच्या पुढें जीवनाचे नव आदर्श आहेत, आणि तो जो विचार करतो तसें आचरण हि करूं शकतो. ज्यांच्यांत ही हिंमत नाहीं तो तरुण नाहीं. आणि बाल हि नाहीं. मला एकदां बाल ह्या शब्दाचा अर्थ विचारण्यांत आला. मी म्हणालों, जो बलवान आहे ज्यांच्यांत हिंमत आहे, जो जें इच्छितो तें करूं शकतो तो बाल. तुम्ही विचारानें ताजे आहां, त्याअर्थी साम्य-योगाचें आचरण अवश्य करूं शकतां. हिंदूंना मोठे मानूं नका आणि मुसलमानांना लहान मानूं नका. हरिजनांना नीच मानूं नका आणि सवर्णांना उंच मानूं नका. अशा प्रकारें सर्व भेदभावांना पुसून टाका. विद्यार्थी तर लहानपणापासून च समभात्री असतात. बालक जन्मतो तेव्हां कोणत्या हि प्रकार चा भेद जाणत च नाहीं. परंतु नंतर आई-बाप च त्याच्यावर भेदाचें अनेक संस्कार करित असतात. तुम्ही ह्या संस्कारांपासून अलिप्त राहण्या चा प्रयत्न केला पाहिजे. आणि कोणाला हि उंच-नीच मानलें न पाहिजे. आज आम्ही इंग्रजांना उंच समजतो, हरिजनांना नीच मानतो, वरिष्ठांच्या लाता खातो, खालच्यांना तुडवतो. परंतु तुम्हाला कोणाच्याहि लाथा खायच्या नाहींत, आणि कोणला हि तुडवायचें

नाहीं. हा साम्य योग आहे. साम्य-प्रोब्ल्याने स्वतःला कोणापेक्षां हि नीच समजू नये, आणि उंच हि समजू नये. त्याने सर्वांना स्वतःच्या बरोबरीचें आणि स्वतः ला सर्वांच्या बरोबरीचें समजावें. सर्व भेदांना आपल्या बुद्धीतून काढून टाकले तर स्वराज्य देणे सिनिटांन भिकू शकते. स्वराज्याला अुशीर होत आहे ह्याचें कारण येथें अनेक भेद आहेत हें आहे. हिंदु-सुमलमान भेदाच्या बाबतींन आम्ही इंग्रजांच्या डोक्यावर दोग थोपणों, परंतु अरबुश्येच्या बाबतींन तसें आम्हाला म्हणतां येईल काय ? इंग्रजांच्या अपभ्रितींन अपभ्रुश्यता दूर करणें शक्य नाहीं काय ? इंग्रज आम्हाला अपभ्रुश्यता-निवारण करण्यांत आडवाटी करीत आहेत काय ? अशा प्रकारे प्रत्येक दोषाकरितां इंग्रजांना दोषी ठरविणें म्हणजे आपली जबाबदारी टाळणें आहे. क्रांत-दर्शनाचें हें पहिले लक्षण सांगितलें.

दुसरें लक्षण आहे परिश्रम-निष्ठा. मला माहीत आहे, आणि इतिहासाचें सागें अध्ययन हि सांगतें, कीं जगांत जिनके विचार-प्रवाह आणि वाद चालू आहेत त्या सर्वांच्या सागें एकच वृत्ति काम करीत असलेली दिसून येते. ही वृत्ति च अर्थ विषमतेचें मूळ आहे. स्वतः काम न करतां दुसऱ्याच्या परिश्रमांचा उपभोग घेणे राहणें हि ती वृत्ति होय. म्हणून मी विद्यार्थांपेढून अपेक्षा ठेवणें कीं, परिश्रमाची प्रतिष्ठा तमजा आणि स्वतः भंगी, सुधार आणि लोहाराचें काम सुरू करा. अशाप्रकारच्या कोणत्या हि कामाला हलकें-भारां समजू नका. मला दुःसानें म्हणावें लागणें कीं काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांचा हि राजें सहन्य अजून समजलेलें नाहीं. सागें गांधीजींनीं काँग्रेसच्या घटनेंत काँग्रेसच्या सभा-सदत्वाकरतां चार आप्या ऐवजीं सून देण्याच्या नियम ठेवण्यांत यावा असें सुचविलें होतें. त्याचा अुदेश हा च होता कीं पैशाच्या ऐवजीं श्रमाची प्रतिष्ठा प्रस्थापित व्हावी. त्याकरितां एक समिति हि नियुक्त करण्यांत आली होती, परंतु त्यांतून निघून काहीं झालें नाहीं. चार आप्याची अट च कायम राहिली. तुम्ही सभासदत्वाची फी चार आप्या ऐवजीं देणे आणि किंवा देणे पैसे च भले ठेवा, परंतु पैशानें सभासद बनतां येतें तोपर्यंत श्रीमंतांची प्रतिष्ठा कायम च राहिल. परिश्रमाची प्रतिष्ठा स्थापित करायची असेल तर आपण स्वतः परिश्रम सुरू केला पाहिजे.

लोक कधीं कधीं विचारतात, प्रत्येक व्यक्तीला मजूरी करणें अनिवार्य कां असावें ? मी विचारतो, प्रत्येकाला जेवणें जरूरी कां असावें ? ज्ञान्यानें मजूरीचें काम कां करावें, असा हि प्रश्न विचारण्यांत येतो. त्यानें व्याख्यान कां देऊं नये ? मी विचारलों, ज्ञान्यानें भोजन कां करावें ? केवळ ज्ञानामृतानें तृप्त कां राहूं नये ? त्याला खाण्या-पिण्याची, निजण्याची गरज कां असावी ? जर आपल्याला निजण्याची गरज आहे, खाण्याची गरज आहे, तर शरीरश्रमाची गरज आहेच. ज्या दिवशीं आपण खाण्यापेवजां दुसरी एखादी वस्तु चालवूं शकूं, त्या दिवशीं मजूरीपेवजां एखादी दुसरी वस्तु चालवितां येईल. ईश्वरानें प्रत्येकाला डोकें दिलें आहे, आणि हात हि दिले आहेत. त्याची इच्छा तशी असती तर ज्ञान्याला केवळ डोकें आणि मजूरला केवळ हात च त्यानें दिले असते. कांहीं लोक फक्त डोक्याचे आणि कांहीं फक्त हाताचे त्यानें बनविले असते. परंतु त्यानें तसें केलें नाहीं. कारण तो इच्छितो कीं प्रत्येक मनुष्यानें विचार हि करावा आणि काम हि करावें. कामाचा अर्थ उत्पादक परिश्रम असा आहे. जो उत्पादक परिश्रम करित नाहीं, तो चोरी करतो.

तिसरें लक्षण फार महत्त्वाचें आहे. तरुणांनीं एक व्रत घेतलें पाहिजे. तें व्रत आहे. अन्यायाच्या प्रतिकाराचें. जेथें जेथें अन्याय दिसेल तेथें तेथें कोणत्या हि स्थितींत त्याचा प्रतिकार हा केला च पाहिजे. सामाजिक आणि राजकीय सर्व प्रकारच्या अन्यायांचा प्रतिकार करण्याचें व्रत तुम्हीं घेतलें पाहिजे.

परंतु ह्या व्रताच्या पालनांत आपल्याला अहिंसेचा उपयोग करावा लागेल. कारण हिंसेनें अन्यायाचा प्रतिकार होऊं च शकत नाहीं. ह्या युद्धानें हें सिद्ध केलें आहे कीं आतां मानवतेकरितां अहिंसेशिवाय गत्यंतर नाहीं. कारण ह्या युद्धांत एक नवें तत्त्व निघालें आहे. अनन्य-शरणता—मरणाच्या शत्रूला बिनशर्त शरण येण्याची अट लावण्यांत येते. मोठमोठीं राष्ट्रं हि, ज्यांच्या जवळ कोट्यवधि सैन्य आहे, बिनशर्त शरण जातात. कारण कीं तीं शस्त्रांच्या आधारावर लढत असतात. जे शस्त्रांनीं लढतात ते आपल्यापेक्षां बलवान् शत्रु ठरला कीं त्याच्या पुढें वांकतात. जिथें शस्त्र-शरणता आहे तेथें अनन्य-शरणता आली च. ज्याचा विश्वास शस्त्रावर नाहीं तर आत्म्यावर आहे, तो च शेवटपर्यंत लढत

राहण्याची प्रतिज्ञा करू शकतो. लहानसा मुलगा देखील अहिंसेच्या बळावर असा संकल्प करू शकतो. अहिंसेच्या आधारावर च आपण अन्यायाच्या प्रतिकारार्थे व्रत निभावू शकू.

परंतु आजकाल मी वर्तमान पत्रांत वाचतो आणि लोकांना हि बोलतांना ऐकतो की आपण आजपर्यंत अहिंसेला अजमावून पाहिले, आतां कांहीं तरी तोड-फोडीचा प्रयोग करण्याची वेळ आली आहे. १९४२ मध्ये आपण असा थोडा प्रयोग केला आहे. परंतु मी स्पष्ट इशारा देऊं चाहतो की जे लोक असे म्हणतात ते तुम्हांला कर्मांत कमी शंभर वर्षे गुलाम ठेवूंचाहतात. तुम्हांला स्वातंत्र्य पाहिजे असेल तर तुमच्या जवळ तशी शक्ति आहे. तिच्या बळावर तुम्ही स्वतंत्र हाऊं शकतां.

आपली पुढील लढाई ४२ पेशां मोठी होईल. मात्र ती अहिंसक असेल. तिचे स्वरूप राष्ट्रव्यापी संपाचे असेल. आपणाला राष्ट्रव्यापी संप करावा लागेल. अशा संपाने क्रांति होईल. त्याकरितां आपणाला लोकांची सेवा करावी लागेल. तेव्हां व्हाइसरायच्या वटहुकुमाप्रमाणे आमची सूचना हि पांच मिनिटांत देशभर पसरले आणि त्याच क्षणीं सार्वत्रिक संप हि होईल. आणि सरदार म्हणाले होते त्याप्रमाणे सात दिवसांत क्रांति होऊं शकेल. परंतु त्याकरितां प्रेमाचे आणि अहिंसेचे संघटन केले पाहिजे.

शेवटीं आणखी एक गोष्ट सांगायची आहे. विद्यार्थ्यांनीं राजकारणांत भाग घ्यावा किंवा नाहीं ?

हा प्रश्न अनेकांनीं अनेक वेळां विचारला आहे. वास्तविक, आमच्या देशाची राष्ट्रीय चळवळ राजकीय चळवळ नाहीं. घराला आग लागल्यावर ती विझवायला जावे किंवा नाहीं असा प्रश्न कधीं विचारण्यांत येतो काय ? जितकी शक्ति असेल तितकी मोठी बादली घेऊन आग विझविण्याकरितां प्रत्येकानें धांवत गेले पाहिजे. लहान मुलगा लहानशी बादली घेईल. पारतंत्र्याची आग विझविण्यांत सर्वांनीं च भाग घेतला पाहिजे. विद्यार्थी असेल तर लहान बादली उचलील, परंतु उचलील अवश्य.

(खादी जगत्, डिसेंबर १९४५)

: १० :

सोन्याची खाण

श्री. अण्णासाहेब दास्ताने यांनी गांव-सफाईसंबंधाने, विशेषतः गांवच्या भंगीकामासंबंधाने विचारणा केली होती. त्यांच्याशी या बाबत चर्चा होऊन गेली आहे. तिचे सार येथे देत आहे.

गांवात भंगी ठेवावा काय ?

१. ठेवू नये. भंगी ही जात यापुढे वाढवायची नाही, भंगी-कामाचे रूप असे झाले पाहिजे की ते कुणाला हि करण्याला अडचण वाटू नये आणि आजच्या अवस्थेत हि त्या कामाचा वाटा इतरांनी घ्यावयास हवा. कोणी हि मानव अस्पृश्य असू नये, तसे कोणते हि काम अस्पृश्य असू नये. खेडेगांवांत भंगी नाही ही देवाची दया समजावी. गांवच्या मंडळींनी सेवा-भावेने हे काम उचलले पाहिजे.

२. मळावर माती टाकण्याची योजना पाहिजे. मळ उघडा पडू देणे हे सहावे महा-पातक आहे.

३. मातीशिवाय पाला-पाचोळा वर टाकतां आला तर बरे. त्याने घाण मुळीं च पसरणार नाही, माशा होणार नाहीत, आणि सोनखतांचे शेण-खतां त रूपांतर होईल. ते शेतीला अधिक लाभाचे आहे. हिंदुस्थानची जमीन दहा हजार वर्षांची नांगरलेली आहे. तिचा कस टिवकण्याला खताची फार जरूर आहे. ही दृष्टि खेडेगांवच्या लोकांना आली पाहिजे. चीन-जपान मध्ये ती आहे. त्यामुळे लहानशा तुकड्यांतून ते अधिक उपज करतात.

४. उघड्यावर बसण्याची रीत बदलायला हवी. सोईनुसार पंधरा-वीस बैठकींच्या झोपड्या बांधाव्या. त्यांत चर खणलेले असावे. ते विटांनी बांधून काढावे. झोपडीची जागा थोडी उंचावर असलेली चांगली. योजना पावसाळ्यांत उपयोगी पडेल अशी असावी. ती च इतर काळांत हि चालेल.

५. झोपड्या बांधण्याचा खर्च गांवकऱ्यांनी करावा. त्यांना तसें करणें जड नाही. मळाचें माणशीं उत्पन्न सालिना दोन रुपयांचें होतें असा जुना हिशोब आहे. आजच्या भाषेंत ते दहा रुपये होईल. हजार लोक-वस्तीच्या गांवाला सहा हजार रुपये सालिना मिळतील. एवढ्या गावांसाठीं झोपड्या बांधायला ठोकळ मानानें चार हजार रुपयांच्या वर लागूं नयेत. उत्पन्नाचा अंदाज कमी करून तिसरा हिस्सा जरी मानला तरी दोन हजार रुपये निःशंक मिळवित. म्हणजे झोपड्यांचा खर्च दोन वर्षांत भरून येईल. झोपड्या दहा वर्षे तरी टिकाव्यात. ज्यांचे बगीचे आहेत त्यांनीं आपल्या खर्चानें अशा झोपड्या लोकांना बांधून द्याव्या. खताचा उपयोग त्यांनीं बगीच्यांत करावा. आणि मळावर टाकायला माती त्यांनीं द्यावी. अशी खासगी योजना झाली तरी तूर्त मला चालेल.

६. दरेक गांवांत सरकारनें गांव-पंचायत केली पाहिजे. गांवाचा कारभार तिच्या हातांत पाहिजे. त्यांत च ही बाब येईल. पायखान्याच्या झोपड्या बांधण्यासाठीं सरकारनें देणगी देण्याचें कारण नाही. विशेष परिस्थितींत सरकार कर्जाऊ रकम देऊं शकतें. आणि दोन-तीन हप्त्यांनीं ती परत घेऊं शकतें.

७. झोपड्या बांधण्यासाठीं गांवच्या निरनिराळ्या बाजूला जागा मिळवून देण्याचें काम कुठें कुठें सरकारला करावें लागेल. वास्तविक अशा जागा लोकांना गांवच्या उपयोगासाठीं दान द्यावयास हव्या. आणि समजस लोक तशा देतील हि. पण जिथें हें जमणार नाही तिथें त्या मिळवून देण्याचें काम सरकारला करावें लागेल.

८. या विषयासंबंधानें माहिती पुरवण्याचें काम सरकारकडे राहिल, तसें च त्या माहितीचा उपयोग करून गांवोगांव योजना नटि अमलांत

येत आहे की नाहीं हें. पाहण्याचें हि काम त्यांचें राहिल. त्या साठीं जो काय खर्च लागेल तो लागेल. एरव्हीं या कामासाठीं दुसरा कांहीं च खर्च सरकारवर पडूं नये.

९. सरकारचा उपयोग कमींत कमी होणें हें आर्हिसक लोकराज्याचें लक्षण आहे. ज्या त्या बाबतींत सरकारवर विसंबून रहायचें ही वृत्ति स्वराज्याची नाहीं. म्हणून लोक-सेवकांनीं गांव-क्षेत्रेच्या योजना सरकार-निरपेक्ष करावयास पाहिजेत. त्यांतून ज्या योजना खरोखर खर्चाच्या नसून उत्पन्नाच्या च आहेत त्यांचा भार सरकारवर टाकणें मुळीं च शोभणार नाहीं. खत नीट रीतीनें वापरलें गेल्यास गांवोगांव ही एक सोन्याची खाण च लाभणार आहे. हिच्या उत्पन्नांतून गांवाची दुसरीं सार्वजनिक कामें हि होऊं शकतील.

(मराठी हरिजन, ता. ९ मार्च १९४७)

: ११ :

विसरलेलें सेवा-क्षेत्र

महारोगी-सेवा-मंडळा तर्फे वर्ध्याला गेलीं दहा वर्षे महारोग्यांच्या सेवेचें काम चाललें आहे. श्री. मनोहरजी दिवाण यांनीं हें काम जवळ जवळ एक हातीं उभें केलें आहे. आणि त्यांनीं त्या कामासाठीं आपलें जीवन समर्पण करण्याचा संकल्प केला आहे. म्हणून च तें काम उभ आहे. त्या कामासाठीं जरूरी ज्ञान त्यांनीं मिशनरी केंद्रांत राहून संपादिलें आहे.

मनोहरजी वीस वर्षांपासून माझ्याजवळ राहत आहेत. आश्रमांतील रसोई-काम, भंगी-काम, कांतणें, पिंजणें, विणणें इत्यादि सर्व कामें त्यांनीं वर्षेच्या वर्षे केलीं आहेत. एवढ्या तयारीनंतर वर्धा तालुक्यांत खेड्यांत पाड्यांत फिरून गांवकऱ्यांची त्यांनीं अनेक-विध सेवा निःकाम बुद्धीनें केली आहे. फिरत असतांना महारोग्यांच्या दुर्दशेचीं चित्रें पाहून त्यांचें हृदय द्रवलें आणि तिथें च त्यांनीं या सेवेत जीवन खपविण्याचा निश्चय केला. मीं त्यांना म्हटलें, “मला हें सेवा-कार्य हवें आहे, पण तुम्हांला तें एकाकी करावें लागेल, असें समजून चला. अपाल्यापाशीं असलेले कार्यकर्ते सेवेच्या इतर कार्यांत गुंतलेले आहेत, आणि बाहेरून या कार्यासाठीं सेवक मिळण्याची, व्यापक आत्मज्ञान लोपलेल्या आमच्या समाजाच्या आजच्या स्थितींत, अपेक्षा करायची नाहीं. शिवाय तुम्हांला वैद्यकीय ज्ञान नाहीं. आणि हें च जीवन-कार्य समजावयाचें म्हणजे इतर सारे चळवळींचे मोह हि सोडावे लागतील. आणि या कामांतील शारीरिक धोका तर उघड च आहे. म्हणून हृदयाचा पूर्ण ठाव घेऊन काय तें ठरवा.” त्यांना हृदयाचा ठाव घेण्याची जरूर च नव्हती. तो ते आधीं च घेऊन चुकले होते.

बाई (मनोहरजींच्या मातुःश्री) म्हणाल्या, “ त्याला समजावून सांगा, जगांत ही च का एक सेवा आहे ? हा कशाला यानें हट्ट धरला आहे ? ” मीं म्हटलें, “ समजा मला किंवा तुम्हांला महारोग झाला तर मनोहरजींनीं आमची सेवा करावी कीं करूं नये ? ” बाई म्हणाल्या, “ ती तर करावी च लागेल ! ” “ मग तसें च हें नाहीं का ? ” मीं विचारलें. “ तें हि बरोबर च आहे. ” त्यांचें उत्तर आलें.

इतकीं वर्षे या कामांत तसें सहकार्य अनेकांकडून मिळालें आहे. एरव्हीं कामाची उभारणी च होऊं शकली नसती. परंतु या कामाला वाहून घेणारे अजून कोणी नित्य सहायक उपलब्ध झाले नाहींत. दहा वर्षांत देशाची अवस्था पालटली आहे. स्वतंत्रतेची उषा उगवली आहे. लौकर च सूर्योदयाची अपेक्षा आहे. सेवकांची जबाबदारी वाढली आहे. हिंदुस्थानांत शेंकडा एक म्हणजे सुमारे चाळीस लाख महारोगी असावेत असा अंदाज केला आहे. म्हणून वैद्यकीय ज्ञान असलेल्या सेवकांचें तीव्रतेनें इकडे लक्ष लागावयास हवें आहे.

आतांपर्यंत हें काम बहुतेक मिशनऱ्यांनीं च केलेलें आहे. त्यांत त्यांची धर्मांतर करण्याची दृष्टि असल्यामुळें त्यांच्या सेवेला गौणता येते हें खरें. तरी पण त्यांची ती सेवा मोलाची च समजली पाहिजे. आणि, आमच्या लोकांनीं ती स्वीकारली हि आहे. ही धर्मांतराची प्रेरणा जर त्यांच्यांत नसती तर त्यांच्या सेवेनें त्यांच्या धर्माचा खरा प्रचार झाला असता. हिंदुधर्मांत भूत-दया हा शब्द निघाला. त्यामुळें मांसाहार-वर्जन आदि प्रयोग हिंदुधर्मांत झाले. भूत-दयेत मानव-दया गृहीत च आहे. पण शब्द व्यापक पडल्यामुळें ती दृष्टि आमची निसटली. ख्रिस्ती धर्मांत मानव-दया—ह्युमॅनिटी—असा शब्द उच्चारला गेला. त्यामुळें मानव-सेवेची प्रेरणा ख्रिस्ती लोकांत दिसून येते. असा हा शब्दाचा महिमा आहे. आम्हांला आमचा व्यापक शब्द सोडण्याची गरज नाहीं. शब्द कायम राखून मानव-सेवेचें विसरलेलें क्षेत्र काबीज करायला हवें आहे. तिकडे कार्यकर्त्यांचें मी लक्ष वेधूं इच्छितां.

: १२ :

देवळें मोकळीं करा.

अस्पृशता-निवारणाचा प्रश्न आतां देवळांभोंवतीं घुमूं लागला आहे. देवळांचा प्रश्न अतिशय सरळ आहे. पण जो सर्वांत सरळ तो आम्हीं अत्यंत वांकडा करून ठेवला आहे. व्यवहारांतून अस्पृश्यता काढून टाका, पण देवळांत राहिली च पाहिजे असें म्हणणारे “धर्माचार्य” आहेत. वास्तविक त्यांनीं म्हणावयाचें तर असें म्हणायला हवें, कीं व्यवहारांत अस्पृश्यता राहिली तर घटकाभर चालेल, पण देवळांतून तरी ती अजीबात काढून टाकली च पाहिजे. पण “साखरेच्या गोण्या बैलाचिये पाठीं” अशी आमची धर्मासंबंधानें स्थिति झाली आहे. धर्म हा अनुभवाचा विषय आहे. शुद्ध बुद्धींत च धर्माचा प्रकाश पडतो. शुद्ध बुद्धीच्या अभावीं शाखा-ग्रंथांचा काथ्याकूट व्यर्थ ठरतो. शास्त्रानें जितकी हिंसा होते, त्यापेक्षां शास्त्रानें अधिक हिंसा होऊं शकते. आणि ज्यास्तांत ज्यास्त जितकी हिंसा होऊं शकत असेल तितकी आम्हीं ह्या अस्पृश्यतेच्या रूपानें करून ठेवली आहे ह्यांत शंका नाहीं.

मूर्ति-पूजा म्हणजे सर्वत्र ईश्वर पाहण्याचा अभ्यास. त्यासाठीं मनाला रुचेल अशी मूर्ति निवडावयाची. मनाला रुचेल अशी च, पण कोणची मूर्ति निवडावी ह्याबद्दलचे कायदे आहेत. मनोनुकूलता तर पाहिजे च पण त्याबरोबर आणखी हि अनेक मुद्दे पहावे लागतात. तसें च म्हटलें तर जगतांतली प्रत्येक वस्तु परमेश्वराची मूर्ति च आहे. मग विशिष्ट मूर्ति कशाला हवी होती ? पण सर्वत्र परमेश्वर दिसत नाहीं, म्हणून मूर्तीची जरूर लागते. आणि अशी मूर्ति विशिष्ट गुणांनीं संपन्न असावी लागते. त्याशिवाय हिंदू धर्माला ती मूर्ति

(६४)

“मूर्ति” म्हणून मान्य होत नाही. असे कोणकोणचे गुण मूर्तीत असावे लागतात तें पाहण्याचें हें स्थळ नव्हे. पण त्यांतला एक गुण प्रस्तुत आहे. तो हा कीं मूर्ति सर्वोपलभ्य पाहिजे. जी मूर्ति सर्वोपलभ्य नाही ती ‘मूर्ति’ होऊं शकत नाही. सर्वोपलभ्यता म्हणजे सर्वांना ती मूर्ति उपलभ्य असणें. सूर्यांत हा गुण उत्कटत्वानें आहे. सूर्य कोणाला हि उपलभ्य आहे. “मां प्रति मां प्रति इति सर्वेण समम्” — हा “माझ्याकडे पाहत आहे, हा माझ्याकडे पाहत आहे” असें सूर्याला पाहून सर्वांना वाटतें—असें सूर्याचें वर्णन श्रुतीनें केलें आहे, म्हणून सूर्य ही ईश्वराची मूर्ति हिंदु-धर्मांनं सर्वांत श्रेष्ठ ठरविली आहे. आमच्या देवळांतल्या मूर्तीविषयीं सर्वांना (जर त्यांची इच्छा असेल तर) असें वाटलें पाहिजे कीं ही मूर्ति माझ्याकडे च पाहत आहे. तर च ती देवळांतली मूर्ति ईश्वराची मूर्ति ठरेल.

मूर्तीमध्ये जे कांहीं गुण असल्याशिवाय मूर्ति ही हिंदुधर्म-दृष्ट्या मूर्ति बन्नू च शकत नाही, त्यांतला “सर्वोपलभ्यता” हा गुण आमच्या अस्पृश्यते-मुळें नाहीसा होतो, ही गोष्ट लक्षांत आली म्हणजे देवळें अस्पृश्यांना कां मोकळीं केलीं पाहिजेत हें ध्यानांत घेईल.

(महाराष्ट्र-धर्म ता. ३१-१-२७. संक्षेप करून.)

: १३ :

पैदास पाहिजे, पैसा नको

हिंदुस्थान शेती-प्रधान देश आहे, अशी भाषा बोलली जाते. याचा अर्थ हिंदुस्थानपार्शी शेती पुष्कळ आहे, असा नाही. हिंदुस्थानची गांव-रचना आणि मनोरचना शेतीला अनुकूल आहे, हा एक अर्थ त्यांत असू शकतो. त्याशिवाय हिंदुस्थानपार्शी शेतीखेरीज दुसरा उद्योग-धंदा, म्हणण्या सारखा, आज उरला नाही, हा दुसरा अर्थ असू शकतो. बाकी या शेती-प्रधान देशांत शेती केवळ माणशीं पाऊण एकर च आहे.

ज्याच्यापार्शी शेती फार कमी आहे त्याला आणिक एका अर्थानें शेती-प्रधान म्हणतां येईल. त्यानें शेती-सुधारणेकडे मुख्य लक्ष द्यायला पाहिजे, शेती नीट शास्त्रीय पद्धतीनें केली पाहिजे, तीत बुद्धि-सर्वस्व ओतलें पाहिजे, नाही तर जगणें नीट होणार नाही, या अर्थानें आज हिंदुस्थान शेती-प्रधान झाला आहे.

तसा कोणता हि देश केव्हां हि शेती-प्रधान च असला पाहिजे. म्हणजे इतर धंद्यांपेक्षा शेतीकडे च प्रधान लक्ष त्यानें दिलें पाहिजे. कारण, शेतींतून माणसाला अन्न मिळतें, आणि ती च माणसाची मुख्य गरज आहे.

उपनिषदे जीवनाकडे खोल दृष्टीनें पाहणारीं म्हणून विख्यात च आहेत. त्यांनीं तर असा विधि घालून दिला आहे कीं अन्न भरपूर निर्माण करावें. माणसानें हें व्रत च समजावें.— “अन्नं बहु कुर्वीत, तद् व्रतम्”. युद्धाच्या काळांत आमच्या सरकारनें ही च भाषा बोलायला सुरवात केली. पण अन्न पुष्कळ

काढणें त्यांना शक्य झालें नाहीं, तर त्यांनीं त्याऐवजीं पैसा च पुष्कळ काढला. परिणामीं तीस लाख माणसें अन्नावांचून मेलीं.

इंग्रज सरकारनें शेवटीं हें डबघाईस आलेलें दुकान आमच्या लोकांच्या हातांत सोपविलें. आज सर्व प्रांतांत लोकप्रिय सरकारें अस्तित्वांत आहेत. डबघाईस आलेल्या दुकानांचा बदलौकिक पतकरून तीं आम्हीं स्वीकारलीं आहेत. त्यामुळें अवांतर कांहीं हि करण्याच्या आधीं लोक जिवंत कसे राखायचे ही समस्या सोडविण्याची पाळी आली आहे.

आज शेती हिंदुस्थानांत परवडत च नाहीं, असें हिशोबी लोक सांगत आहेत. जेथें शेती परवडत नाहीं, तेथें जीवन परवडत नाहीं, असा च अर्थ आहे. अशी अवस्था येण्याला निसर्ग कारण नाहीं, कृत्रिम जीवन कारण आहे. पैसा ही त्या कृत्रिम जीवनाची खूण आहे. पैशाची प्रतिष्ठा जीवनाला मारक झाली आहे.

हिंदुस्थानची जनता खेड्या-पाड्यांत राहते. खेड्यांतून पैशाची प्रतिष्ठा काढून टाकतां आली, तर हिंदुस्थानची शेती सुधारल्याशिवाय राहत नाहीं. पैशासाठीं तंबाखू पेरायचा, पैशासाठीं गरजेपेक्षां जास्त कापूस पेरायचा, एवढी पैशाची गरज कां? बाकीच्या सर्व गरजा विकत घेऊन पुऱ्या पाडाव्या लागतात म्हणून. कापड विकत आणायचें, डेप विकत आणायची, म्हणून पैशाची गरज. म्हणून भलत्या च वस्तूची लागवड. म्हणून धान्याचा तुटवडा. खेड्यांत उद्योग-धंदे नाहींत, त्यामुळें धान्य पुरेसें निर्माण होत नाहीं, असा याचा अर्थ आहे.

शेती सुधारण्याला पुष्कळ च वाव आहे, यांत शंका च नाहीं. आणि सुधारलेली शेती अधिक उत्पन्न देईल हें उघड च आहे. पण तें पुष्कळ प्रयासाचें काम आहे. करायला तर पाहिजे च, पण त्यांत वर्षे निघून जातील. आणि तेवढ्यानें हि भागणार नाहीं. कारण लोक-संख्या वाढती आहे. म्हणून शेतकरी म्हणजे केवळ शेती करणारा ही व्याख्या जाऊन, शेतकरी म्हणजे शेती करणारा, आणि शेतींतून उत्पन्न झालेल्या कच्च्या मालाचा आपल्या गरजेपुरता पक्का माल

हि बनविणारा, अशी व्याख्या झाली पाहिजे. खादीच्या आणि ग्रामोद्योगाच्या चळवळीचा हा उद्देश आहे. खादी आणि ग्रामोद्योग यांशिवाय आजच्या घटकेला गरीब लोकांची दुर्दशा टळण्यासारखी नाही.

हिंदुस्थानला धान्य किती कमी पडतें ह्याचें गणित करून तितकें धान्य अधिक कसे काढतें येईल याच्या विवंचनेत आज सरकार आहे. वास्तविक धान्य गणितानें काढून चालत नाही. धान्य अगणित काढायला हवें. चालू वर्षाला पुरून पुढच्या हि वर्षाला थोडें उपयोगी पडेल इतकी बेगमी करावी लागते. हवा भरपूर, पाणी भरपूर, तसें धान्य भरपूर हवें. पण तें शेती सुधारण्यावर अवलंबून आहे. धान्याशिवाय अवांतर खाद्य हि भरपूर पैदा करावयास हवें. त्यासाठीं जमिनीपेक्षां पाण्याची अधिक गरज आहे. जमिनीच्या पोटांत पाणी भरपूर आहे. तें बाहेर काढायला हवें. त्यावर भाज्या, फळें, कंद, काढायला हवींत. पण त्यांत हि पैशाची प्रतिष्ठा नको. नाही तर त्यांना बाजार कसा मिळेल, ही च चिंता होऊन बसावयाची. या सर्व वस्तु शेतकऱ्यांनीं स्वतः खायला हव्या. उरलेल्या विकावयाच्या. मुख्य गिऱ्हाईक आपण स्वतः च. ही स्वराज्याची दृष्टि आहे. “ आपुलें केलें आपण खाय, तुका वंदी त्याचे पाय”. आपला मुलगा आपण बाजारांत विकायला काढला, तर त्याला काय किंमत येईल ? तो परवडेल का आपल्याला ? खेड्यांत दूध-तूप होतें तें त्यांना खाणें परवडत नाही. फळें भाज्या भरपूर केल्या तर त्या हि खेड्याच्या लोकांना खायला परवडायच्या नाहीत. कां ? माझें तर उत्तर आहे, ‘ग्रामोद्योग नाही म्हणून.’ कदाचित् माझी बुद्धि एका विचारानें घेरल्यामुळें मला असें वाटत असेल. पण दुसरें उत्तर जोंपर्यंत उपलब्ध झालें नाही तोंपर्यंत ह्या च उत्तराला चिकटून राहणें भाग आहे.

(मराठी हरिजन, १९ जानेवारी १९४७)

: १४ :

धान्य-धारणा

एक वाचक लिहितात :

‘पैसा नको, पैदास पाहिजे’ हा लेख मननपूर्वक वाचला. त्यांत केलेले परिस्थितीचे विश्लेषण आणि निदान बरेचसे पटण्यासारखे आहे. तथापि खेडेगांवचा सवाल त्यांत जितका सोपा करून दाखविला आहे, तितका सोपा वाटत नाही. अन्न, कपडा आणि घरे, या मुख्य तीन गरजांबाबत खेडीं बहुतांशी निजावलेबी होऊ शकतील हें खरें आहे. पण एवढ्यांत च खेड्याच्या गरजा संपत नाहीत. पंचवीस वर्षांपूर्वी चहा ही खेड्याची गरज मानली जात नव्हती. आज ती नेहमीची गरज झाल्यासारखी आहे. आतांपर्यंत खेड्यांतल्या औषध-पाण्याची कुणी कधी च चिंता केली नाही. पण आमच्या सरकारला ती करावी लागेल. आणि मग औषधे हि खेड्याला बाहेरून पुरवावी लागतील. कोणाची इच्छा असो अथवा नसो, आज केवळ शहरांत च सीमित असलेल्या गरजा दळण वळणाची साधने वाढल्यानंतर खेड्यांत हि भासू लागतील, गांवोगांव शाळा काढाव्या लागतील, आणि शाळेच्या अंगाने हि कांहीं नव्या गरजा उभ्या होतील. खेड्यांना शहरांपासून तुटक समजून खेड्यांची थोडक्यांत सोडवणूक करणाऱ्या योजना, कागदावर जमल्या तरी, वस्तुस्थितीला अपुऱ्या पडतील. म्हणून खेड्यांच्या लोकांना हि पैशाची गरज टाळतां येणार नाही असे वाटते.”

हा एका विस्तृत पत्राचा सारांश आहे. माझ्या लेखांतील मूळ विचारांचे यांत नीट आकलन झालेले नाही. म्हणून त्याची थोडी अधिक फोड करावी लागेल.

(१) गरजा सगळ्या च असल्या तरी त्यांत तर-तम-भाव पहावा लागेल. एकूण सगळ्या गरजांचे सात विभागांत विभाजन करतां येते: १. अन्न २. वस्त्र, ३. गृह, ४. औजारें, ५. ज्ञान-साधनें, ६. करमणुकी, ७. व्यसनें. संबंध देशाचा विचार करतांना हीं सगळीं च मी मान्य करतां. पण विवेक सोडून सरसहा सर्व गरजा सारखेपणानें पुरवावयाच्या अशी जबाबदारी पतकरत नाहीं. अन्नाच्या बदल्यांत व्यसन-पूर्ति किंवा औजारांच्या बदल्यांत खेळणीं पतकरतां येणार नाहीत.

(२) खेळण्यांत हि पुन्हां परी आहेत. जेलमधें राजकीय कैद्यांना व्हॉली-बॉल खेळण्याची सोय केलेली होती. म्हणजे साध्या खेळण्यासाठीं जें रबर हिंदुस्थानांत होत नाही त्याची गरज अनिवार्य होऊन बसायची. आठ्या-पाठ्यां, खो-खो, इत्यादि खेळ आनंद किंवा व्यायाम कमी न पुरवितां, अक्कल अधिक पुरविणारे आहेत. हें च धोरण व्यसनादिकांस हि लागू आहे. सदीष व्यसनें जाऊन निर्दोष आर्ली पाहिजेत. आणि त्यांचा हि पुरवठा जागच्या जागी च झाला पाहिजे. पंचवीस वर्षांत गफलतीनें चहा येऊं शकतो, तर सावधानपणानें तो तसा च जाऊं हि शकतो. तसें शिक्षण द्यावें लागेल. शिक्षण देण्याची हिंमत न बाळगतां चहा कायमचा समजून चालणें मानसिक आळसाचें लक्षण आहे. तो राहणार च असेल तर त्याची बाहेरून सोय करावी लागेल हें उघड च आहे.

(३) खेड्याच्या जीवनाची तुटक कल्पना माझी नाही. पण खेड्याच्या मुख्य गरजा सर्व, आणि दुय्यम गरजा हि पुष्कळशा, खेड्यांनीं च पुरविल्या पाहिजेत. उरल्या-सुरल्या दुय्यम तिथ्यम गरजा बाहेरून आल्या तरी चालेल.

(४) खेड्यांत जो कच्चा माल होतो त्याचा पक्का माल होतां-होईतों तेथें च झाला पाहिजे. खेड्यांत कापूस होतो, कापड तेथें झालें पाहिजे, अंबाडी होते, दोर तेथें झाला पाहिजे, चामडें होतें, जोडे आणि मोटा तेथें झाल्या पाहिजेत. त्यांतून त्याच्या गरजा पुण्या पडून उरलेलें शहरांस विकलें जाईल.

विकून मिळणारा पैसा अवांतर गरजा खरीदण्याला पुरा पडावा. त्यासाठी पोषणाला निरूपयोगी “पैशाची पिक्के” काढावी लागू नयेत.

(५) गांवांतील मजुरांना मजुरी त्या त्या वस्तूत दिली जावी. मजुरांच्या हि घरांत मुबलक धान्य असावे. गेल्या पंचवीस वर्षांत वस्तूंचे भाव पांच पटींवर आले असून हि आमच्याकडे सालदारांना दिले जाणारे सहा कुडव मासिक धान्य तसे च चालू आहे. त्यामुळे सालदार सुरक्षित आहेत. त्यांना वर दिला जाणारा पैसा वीस रुपयांचा साठ रुपयांपर्यंत आला आहे. पण धान्य कायम आहे. धान्य हा मजुरांचा विमा आहे.

(६) पैसा लबाड आहे. ‘आज एक बोलतो उद्यां दुसरें बोलतो’ त्याला लबाड म्हणतात. रुपयाची किंमत दोन पायल्यापासून वीस पायल्यापर्यंत वर-खाली झालेली या पंधरा-वीस वर्षांत मी पाहिली आहे. म्हणून मी पैशाला लबाड समजतो. ज्वारींतून मिळणारे पोषण च कमीजास्त झाल्याशिवाय ज्वारीची किंमत कमीजास्त होऊ शकत नाही. म्हणून तिला मी प्रामाणिक म्हणतो. लबाड जो पैसा त्याच्या हातांत कारभार सोपवणे म्हणजे सारे जीवन कलुषित करणे आहे. तसे च आज झाले आहे. म्हणून गांवांतील परस्पर-व्यवहारांत पैशाचा उपयोग कमीत कमी व्हावा.

(७) सरकारने सारा धान्यांत किंवा सुताच्या गुंड्यांत ध्यावा. गांवांत हि धान्याचे किंवा सुताच्या गुंडीचे चलन चालावे. मजुरीत धान्य मिळाल्यानंतर चलनासाठी मी गुंडी अधिक पसंत करीन.

(८) गांवांत आदर्श आरोग्य रहावे. आरोग्याचे ज्ञान सर्वांना असावे. माणसाच्या मळाचा नीट उपयोग व्हावा. रोग-निस्तरणापेक्षा रोग-निवारणाची अधिक काळजी घ्यावी. निसर्गोपचार-पद्धति सगळीकडे चालावी. स्वयं-चिकित्सालय-गृहे गांवोगांव निघावी. औषधांचा उपयोग केल्यास आसपासच वनस्पतींचा उपयोग व्हावा.

(९) शेतीमधे सामुदायिकतेचा आणि सहकारितेचा उपयोग व्हावा. याचा उद्देश सहकारितेच्या निमित्ताने शेतीत यंत्रे शिरकवण्याचा नसावा. बैल ही हिंदुस्थानांत कृषि-देवता रहावयाची असल्यामुळे बैलाला बेकार करणारे यंत्र शेतीच्या कामांत शिरू नये.

(१०) गोरक्षण उत्तम व्हावे. खेडेगावांतील मुलांना दूध पुरेसे मिळावे. ताक सर्वांना मिळावे. त्याने गावचे आरोग्य राहिल. शहरांना हि दूध-तूप पुरविण्याची शक्ति खेड्यांना असावी. शेतकऱ्यांनी बैल बाहेरून विकत घ्यायचा नाही.

(११) कोणते हि शेत विहिरीवांचून नसावे. भरपूर फळे आणि भाजीपाला शेतकऱ्यांनी खावा. उरलेला च विकावा. विकण्याची कल्पना मुख्य नसावी.

(१२) शिक्षणाच्या नांवाने रबर, करेयाँ (रंगीत पेन्सिली) इत्यादि चोचले चालवून खेडेगावांना लुटण्याचा आरंभ होऊ नये. शिक्षणाची उपकरणे शक्य तितकी खेड्यांतली असावी. आणि ती हि विद्यार्थ्यांनी बनवलेली. त्याने त्यांचा बुद्धि-विकास होऊन जीवनांतली गोडी वाढेल. शिक्षण उद्योग-मूलक, उद्योगायतन, आणि उद्योग-प्रति असावे. ज्ञान आणि कर्म यांतील अभेद अनुभवावा.

(१३) खेड्यांतील न्याय आणि खेड्यांचे रक्षण यांत बाहेरच्या कुणाची दखल असू नये. विशेष च प्रसंगी सरकारपार्शी त्या बाबतीत मदत मागितल्यास मिळण्याची सोय असावी. पण ते अपवाद-रूप समजले जावे. नागरांनी आपणाला गांधकऱ्यांचे सेवक समजावे. नागरिक-शिक्षण आणि नागरिकता प्राम-निष्ठ असावी.

या सर्वाला मी धान्य-धारणा म्हणतां. थाडलट धन-धारणा, जी आज भांडवलवाल्यांनी जगभर चालवली च आहे.

नई तालीस *

उद्योगामार्फत शिक्षणाचा वृज्य बापूंचा विचार समजण्यासाठीं मला दुसऱ्यांदा वाचावा लागला नाही. कारण ह्या विषयाचा विचार व प्रयोजन बऱ्याच वर्षांपासून मी करित आलों आहे. जसजसा खोल विचार आपण करूं तसतसे ह्याच निर्णयावर आपणांस यावं लागेल.

बापूंची ही योजना शिक्षण-शास्त्रज्ञांना नवीन नाही असें आज सांगण्यांत आले. पण बरबरीची शाब्दिक समानता सोडून खोल गेल्यास त्यांतला फरक दिसून येईल. जगांतलीं सर्व दुःखें शरीर-परिश्रम सोडल्यामुळें उद्भवलीं आहेत ह्या बापूंचा मूल मुद्दा आहे. पाश्चात्य शिक्षण-शास्त्रज्ञांना अलंकार किंवा नकशी म्हणून उद्योग पाहिजे आहे. बरंचसे देश कबज्याग्वालीं घेऊन बसल्यामुळें मनुज्याला परिश्रम कसा टाळतां येईल ह्याकडेच त्यांच्या विचारांचो धांव आहे.

स्वावलंबी शिक्षण म्हणजे शिक्षणानंतर विद्यार्थी आपल्या पायावर उभा राहूं शकला पाहिजे, हा माझा मुख्य अर्थ आहे. शिक्षणाचा खर्च मुलांच्या उद्योगांतून निघावा हा महत्त्वाचा पण गौण मुद्दा आहे, व तो अनुभवानें सिद्ध झणार आहे, आणि होईलच. पण शिक्षणानंतर मुलगा परावलंबी राहिल्यास आपण याखेळें काय ? पूर्वी तो परावलंबी होता व नंतर हि परावलंबी राहिला !

* नई तालीस मूल होण्यपूर्वी भरविलेल्या शिक्षणपरिषदेत झालेल्या भाषणाचा सारांज

जपानच्या सक्तीच्या शिक्षणाचा अंमल करताना अत्यंत गरिबांच्या मुलांना सुट द्यावी लागली. कारण ती आईबापांज आर्थिक दृष्टीने उपयोगी होती. आपल्याकडे कामा अपवाद देवावथाचा तर ९० टक्के मुलांना सुट द्यावी लागेल. म्हणजे स्वावलंबनाखेरीज खेड्यांच्या शिक्षणाचा विचारच आपणांस राहू न दिला पाहिजे.

उद्योगामार्फत मुलांच्या वरच्या कमाईत आपण भर घालू शकू व त्यांना शिक्षण हि देऊ शकू. मी म्हणतो, "शिक्षण" शब्दाची तरी आसक्ति कां ? शिक्षण शब्द सोडून हि शिक्षण मिळणार आहे. प्रामाणिकपणे मजूरी मिळवू लागणे, स्वतःगति दिवसभर राहणे, ह्यांत शिक्षण नाही ? आपण जर त्यांना उद्योग शिकविणार नाही, मजूरी देणार नाही, तर शिक्षण सक्तीचें करून हि मुलें आपल्याकडे येणार नाहीत.

सध्यांच्या शिक्षणाचा खेड्यांतील जीवनाशी कांहींच संबंध असत नाही. शिक्षक पुस्तकांतून उराविक विषय शिकवितो व मुलें कंटाळतात. शिक्षक कुर्चीवर बसतो, मुलें धुळीत बसतात. उद्योगामार्फतच्या शिक्षणांत शिक्षकाला मुलांच्या भूमिकेवर येऊन काम करावें लागेल. व अमुक काम कमी प्रतीचें दृष्टी कल्पना जाऊन त्याची बुद्धि साफ होईल. विद्यार्थ्यांत हि उत्साहाचें कतावरण निर्माण होईल.

(साम-सेवा-वृत्त : ता० १०-११-१९३७)

जीवन है च शिक्षण

येथें येऊन तुम्हाला पाहून आणि तुमच्या कामासंबंधी येऊन मला खानंद होत आहे. पण मला कबूल करावें लागेल की येथें येण्याचा नाही दानत नव्हती. आधी सकाळचा वेळ उरला होता. माझ्यामुळे त्यांत बदल करण्यांत आला आणि मी दुपारी आलों. येथें येण्याचें याकरितां मी टाळत होतों कीं समारंभादिकांकरितां मी स्वतःला योग्य समजत नाहीं. त्यांत मला विशेष सुचत नाहीं. दुसरे, येथलीं मुलें दर आठवड्याला एक दिवस माझ्याकडे येत असतात. त्यांना मी भेटतां आणि त्यांचा परिचय हि आहे. निमरें, रोज सकाळीं मी सुरगांवला गांव-साफाईकरितां जात असतो. त्यामुळे येथें येण्याची इच्छा नव्हती. तरी पण आलों आणि पायीं च आलों. विचार हा कीं येथें येऊन जी सेवा करीत नां होईल फार तर एकाद पैशाची आणि वीहनांनं गेलों तर खर्च होईल रुपयाचा. कामाच्या द्वारे सेवा करण्यामध्ये मला जशी तृप्ति होत तशी वाणीच्या द्वारे करण्यांत होत नाहीं. मी असाहि विचार केला कीं पायीं च गेलों तर पायीं जाण्यांत मोठेपणा आहे इतकें उदाहरण तरी मुलांना होईल.

आशांद्वांनीं आतां असें सांगितलें मी एक शिक्षक आहे. हें म्हणणें अयोग्य नाही, परंतु मी एक विद्यार्थी आहे असें म्हणणें अधिक योग्य होईल. माझे तुरुंगाचे सोबती माझ्या विद्यार्थीपणाचें साक्षी आहेत. मी स्वतःकडे पाहतों तेव्हां स्वभावतः मी एक विद्यार्थी आहे असें मला वाटतें अध्ययनासाठीं बाहेरच्या प्रेरणेची मला जरूर भासत नाहीं. मी आपल्या आयुष्याचा

अधिक हिस्सा प्रत्यक्ष कामांत च घालविला आहे. तरी हि माझी बुद्धि नेहमीं ताजी असल्याचा अनुभव मला येतो. विचार आणि ज्ञान यांची मला नेहमीं आवड आहे. मोकळ्या हवेंत कांहींतरी शरीरश्रम करीत राहणें हें याचें मुख्य कारण मी मानतो. त्यासुद्धें, ज्याप्रमाणें तापलेली जमीन पावसांकरितां तयार राहने त्याप्रमाणें बुद्धि नेहमीं ज्ञानग्रहणाला तयार राहते. पाऊस पडतां च ती फळद्रूप होते. शरीरिक मेहनतीनें तापलेली बुद्धि ज्ञान ग्रहण करण्याकरितां उत्सुक असते आणि ज्ञानाला ती फळद्रूप करत. आम्हांला विद्यार्थां ज्ञान भरावयाचें नाहीं, त्यांच्यांत ज्ञानाची तृष्णा उत्पन्न करावयाची आहे. ज्ञानाला गचवायचें आहे, आणि तें प्राप्त करण्याची शक्ति निर्माण करावयाची आहे. येशून्या विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानातील उणीवा मी जाणतो. त्या उणीवांची कारणें देखील मला माहित आहेत, परंतु मी मानतो कीं उद्योगाच्या द्वारें शिक्षण देण्याची जी पद्धति आपण अजसावीत आहोंत, ती शिक्षणाची स्वर्ग आणि स्वर्गाधिक पद्धति आहे.

भाषांच्या माझ्या अभ्यासांत मी पाहिलें आहे कीं हिंदुस्थानच्या कोणत्याहि भाषेंत 'टीच' (To Teach) असा एखादा म्बन्त्र धातू नाहीं. जो आहे तो 'शिकविणें' हा आहे. शिकविणें हें शिकणें ह्या धातूचें प्रयोजक आहे. शिकविणें याचा अर्थ शिकण्यांत मदद् करणें इतका च होतो. हिंदुस्थानचें हजारों वर्षांचें ज्ञान-विषयक अनुभव आणि त्यांतून निघालेले शिक्षण-विषयक सिद्धांत ह्या शिकविणें धातूंत भरलेले आहेत. शिक्षक'टीच' कर्म शकत नाहीं, तो फक्त 'शिकवुं' शकतो. विद्यार्थी म्बनः च शिकतो उपनिषदांत वर्णन आहे कीं विद्यार्थ्याला गाई देण्यांत आल्या. आणि गाईना चारीत चारीत च तो शिक्षण मिळवतो केंव्हां त्याला एखादा बैल ज्ञान देतो, केंव्हां एखादी चिमणी ज्ञान देते, केंव्हां एखादा वृक्ष ज्ञान देतो. ज्ञान मिळवल्यामुळें त्याचा चेहरा सतेज होतो. तें पाहून गुरु म्हणतो, 'तुला ज्ञान मिळालेंसें दिसतें.' तो म्हणतो, 'गुरुमुखाशिवाय ज्ञान कसें'? गुरु म्हणतो, 'तुला खरोखर ज्ञान मिळालें आहे. सुशी विद्या निर्दोष आहे.' आणि तेव्हां त्याचा गुरुकुलवास समाप्त होतो.

म्हणून अध्यापनादि शास्त्रांच्या चर्चेत मला रस वाटत नाही. उद्योगांत हें सर्व शिक्षण करूं येतें म्हणून जेव्हां कोणी विचारतो तेव्हां मला हसू येतें. शिक्षण घेणाऱ्याला काळजी नाही. देणारा मात्र चिंतेत पडला आहे ! शिक्षण केवळ वाणांच्या द्वारे होत नाही. शिक्षणाचें टोकलेबाज सांचे अनविण्यांत आले आहेत. त्यांचा विचार सोडून द्या. मी म्हणतो, विद्यार्थ्याला आपलें जीवन जगूं द्या. त्याच्या बरोबर आपण हि आपलें जीवन जगूं, हें संमिलित जीवन च आपलें शिक्षण होईल. आपण बरोबर च जगूं आणि बरोबर च शिक्षे. तेव्हां जीवन जगा आणि शिक्षण मिळवा.

शिक्षक आणि मुलें दोघे हि एकमेकांच्या आचरणपामुन शिकत असतात. दोघे हि विद्यार्थी च आहेत. जें दिलें जात नाही तें शिक्षण. जें घेतलें जातें, त्याचा हिंभव घेव्या जाऊ शकता, किंवा ज्याची कांहीं नोंद ठेवली जाऊ शकत, तें शिक्षण नाही. शिक्षणाची मोजदाद करता येत नाही. जीवन च शिक्षण आहे. केलर्गीचा खरा हिंभव कामदावर नव्हे शर्मावर च दिग्मृत पडतो. जें अनुभवलें, ग्राण्यांत आलें, पचलें, रक्तांत उतरलें, तें च शिक्षण. त्याचें कांहीं वाद्य प्रमाण शक्य शकत नाही. ज्या विषयांची मला परीक्षा घाती लागली त्या विषयांचें मला फारसे ज्ञान नाही. परंतु ज्यांची परीक्षा मी दिली नाही त्यांचें मला चांगलें ज्ञान आहे. म्हणून माझ्या अनुभवानें मी परीक्षेला कांहीं किंमत देत नाही. पोट साफ करण्याकरितां रचक व्यांवे तशा या परीक्षा असतात. परीक्षा दिल्या का सर्व ज्ञान साफ ! म्हणून शिक्षण-शास्त्रांनी उभ्या केलेल्या या दोंगांत पडण्याची जरूर नाही.

उपनिषदांत ज्ञानाबरोबर अज्ञानाचा हि महिमा गाइला आहे. मनुष्याला ज्ञान हि पाहिजे अज्ञान हि पाहिजे. केवळ ज्ञान किंवा केवळ अज्ञान धंद्यांरत घेऊन जातें. योग्य ज्ञान आणि योग्य अज्ञान यांच्या संयोगांत च अमृतत्व भरलेलें आहे. तसें पाहिण्यास ज्ञान तर जगांत इतकें पडलें आहे कीं तें

सर्व ढोक्यांत कोंबण्याचा प्रयत्न केला तर मनुष्याला वेड लागेल. म्हणून स्मरण ठेवण्याची च नाही तर विसरण्याची सुद्धा आवश्यकता आहे. विद्यार्थ्यांनी पाकलेले जसेच्या तसे च म्हणून दाखविले तर ते मला पुकवत नाही त्याला. मी प्रामोक्तो सारखे यंत्र म्हणून, चेतन म्हणणार नाही. तो चेतन असता तर यंत्रे तरी सोडून देता, कांहीं जोडता हि. मानसशास्त्राच्या गोष्टी करणाऱ्यांना मानसशास्त्राचे ज्ञान नाही. जो आपल्या काम-क्रोधाला जिंकू शकला नाही. तो मानसशास्त्र काय जाणणार ? मानसशास्त्र तो च जाणू शकतो, जो आपल्या सनाला घड्याळा प्रमाणे बाहेर काढून पाहू शकतो. म्हणून मानसशास्त्राच्या बातांना वावरण्याचे कारण नाही. मग काम करा, आणि त्यांतून जे कांहीं मिळेल, ते च स्वैरे शिक्षण होईल.

; खादी जगत्, जून १९४६ ।

रचनात्मक कार्यक्रम प्रेसाचा कार्यक्रम आहे

भात्या प्रिय बंधूनां,

हो शिबिराची कल्पना उपयोगी हाऊं शकत. तुमनांत अमनांत मला दोन चार वेळा बोलण्याचा प्रसंग आला तव्हां मी म्हणालों हीतो कां अरकारनें आगच्या कारितां हें फुकटचें शिबिर उघडलें आहे. त्यांत सोडलीला पुढाऱ्यांना हि हुज्ज महण्याची मधि मिळाली आहे. हें नम फक्त आठवड्यांत च शिबिर आहे. परंतु नेथें नम मरकाभनें दोन-तीन वर्षांची मगळी व्यवस्था करून ठेवलां होती. न स्वतः च एक मोठें शिबिर होतें. त्याचा बगबर फायदा घेण्यांत आला अमना, नम बोद्धे येतां च आम्ही ताबडतोब कासाला लागणें असतां. असो, आज येथें एक शिबिर उघडण्यांत येत आहे. तुमच्यापैकीं पुष्कळसे लोक त्या तुमगातल्या शिबिरांत हि जन्म गहन आले अमनीत, आणि कांहीं थोडें शिक्षण तुम्ही नेथें घेतलें च असेल असें मसजतां, अशा सात दिवस कार्यक्रम असलेल्या शिबिरापासून फारसा लास हाऊं शकत नाहीं. मराठींत म्हण आहे कीं " गत थोडी, मांगें फार ". अगदीं अशी च गत हीने, तरीपण सात दिवसांत देखील थोडी-बहुत माहिती दिली जाऊं शकते. तमें पाहिल्यास सात दिवसांचा अवधि फार च कमी आहे. कर्मांत कमी पण. माहिन्याचा अवधि असला पाहिजे.

वारंवार सांगण्यांत येतें कीं आपण रचनात्मक कार्यक्रमाला लागलें पाहिजे. तेव्हां रचनात्मक कार्यक्रमाच्या मुळार्शा जी वस्तु आहे ती मी आज

* ता. २५-१२-१९४५ ला वरीं येथें नागपूर प्रांतिक राष्ट्रसेवा-दलाच्या शिक्षण-शिबिराच्या उद्घाटन-प्रसंगी दिलेले भाषण.

साम्राज्यापुढें ठेवतां. गोंड अशी आहं कीं आपल्या देश एक अतिशय मोठें राष्ट्र आहे. त्याची लोकसंख्या चाळीस कोटी आहे इतकें मोठें राष्ट्र, झाला तर एक अशी शक्ति हि होऊं शकते आणि नार्हातर कमकुवत हि होऊं शकते. आपणा सर्वांत प्रेमभाव आणि एका असल तर हें च राष्ट्र एक मोठा शक्ति सिद्ध होऊं शकेल. आणि तिच्या आधारावर आम्ही आपल्या स्वतंत्रता अवश्य प्राप्त करूं शकूं. परंतु आपणांत आपणांत फूट असल—आणि अशी फूट निर्माण होणें फारच खोटे आहे— तर ही च चाळीस कोटी जनता आपली दबळकता ठरूं शकेल.

आपणांमधें आज तऱ्हेतऱ्हेनें भेद विद्यमान आहेत. जातिभेद, प्रांताभेद, प्रांतभेद आणि धर्मभेद ह्या भेदांमुळे आपल्यांत अमंताप हि दिसते आहे. हे सर्व भेद इंग्रजांनीं उत्पन्न केले आहेत असे म्हणणें बरोबर होणार नाही. पण, त्यांच्या अस्तित्वासुळे ह्यांचा जोर जरूर वाढला आहे. परंतु हे भेद उत्पन्न झाले आहेत आमच्याच मुळे. आमच्यांत भेद तर असावत, परंतु इंग्रजांनीं आपणांचा फायदा घेऊं नये अशी इंग्रजांपासून अपेक्षा करणें चूक होईल. तर मग तेच आमच्या स्वराज्याचे पुढारी होतील. परंतु भेदांचा फायदा घेतला तर च ते येथे राहूं शकत होत. तेव्हां आपणाला हि ह्या भेदांचें उच्चाटन करावें च लागेल. अभेदाकडे अर्थात प्रेमाकडे जावें लागेल. रचनात्मक कार्यक्रम थोड्यांत रचण्याचे म्हणजे प्रेमाच्या प्रकाशनाचा, प्रेमाच्या विकासाचा, प्रेमाच्या लढ्याचा कार्यक्रम आहे. प्रेमाच्या लढ्याकृतीचा जो प्रयत्न, जो रचना करवा लागत तो रचनात्मक कार्यक्रम.

हिंदुस्थानचे दोन तुकडे आहेत. दक्षिण आणि उत्तर. उत्तरकडील लोकाना दक्षिणेच्या भाषा येत नाहीत. दक्षिणेकडील लोकांना उत्तरेच्या येत नाहीत. उत्तरेकडे अनेक भाषा आहेत. उत्तरेकडे च लोक काहीं अशीं एकमेकांच्या भाषा समजूं शकतात. हिंदीभाषी जर बंगालमध्ये गेला तर बंगाली समजून त्याची भाषा समजून घेईल. हिंदीभाषी हि बंगाली भाषा थोडी-अधून समजूं शकेल. असे च दक्षिणेकडील लोक देखील एकमेकांच्या भाषा थोड्या-बहुत समजूं शकतात. उदाहरणार्थ, तामिलभाषी थोडे तेलगू समजूं आणि तेलगूभाषी तामिल समजून जातात. परंतु उत्तर आणि दक्षिण यांच्या-

मधे भाषाभेदासुळे एक भिन्न उर्मी झाली आहे. ह्या भिन्नीचा फायदा घेऊन नुकसान केले जाऊ शकते. तुम्हा लोकांना माहीत असेल की हिंदुस्थान सरकारने आपल्या सैन्याचे दोन विभाग केले आहेत—उत्तर विभाग, आणि दक्षिण विभाग. म्हणजे उत्तरेकडे दंगा झाला तर दक्षिणेतून सैन्य बोलावता येते आणि उत्तरेकडील भाषा त्यांना अगदीच समजत असल्यामुळे ते परक्या-प्रमाणे आपल्या उत्तरेकडील भाषांशी लढू शकतील. अशाच प्रकारे दक्षिणेत लढ झाले तर उत्तरेकडील सैन्याला त्याच्या पारित्यकारिता पाटविता येईल. अर्थात दक्षिण आणि उत्तर ह्या भागांच्या दोन विभागांचा गैरफायदा घेण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो. आणि इतिहासज्ञांना माहीत आहे की सत्तावनच्या लढाईत असा प्रकार करण्यांत हि आला होता.

याकरिता उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील सर्व लोक समजू शकतात अशा एखाद्या भाषेचा अभ्यास करणे आपल्या सर्वांना अवश्यक आहे अर्थात हा अभ्यास ज्ञानप्राप्तीकरिता असणार नाही. लोक मला विचारतात, तुम्ही लोकांनी हिंदुस्थानात सुरु केले आहे. तिचा फायदा काय ? तिच्या साहित्यांत अर्शा कोणती विशेषता असले ? माझे उत्तर आहे, ' त्यांत ज्ञान-प्राप्तीचा उद्देशच नाही. ती केवळ प्रमाणाच्या व्यवहाराकरिता आहे. आम्हांला परस्पर-प्रेम वाढवावयाचे आहे. '

म्हणून दक्षिणेकडील लोकांनी उत्तरेकडील लोकांचा भाषा शिकली पाहिजे. तसेच उत्तरेकडील लोकांनी देखील दक्षिणेकडील एखादी भाषा शिकण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मला माहीत आहे की ह्या दुसऱ्या गोष्टीकरिता देशांत आज कांहीं चळवळ नाही. परंतु हिंदुस्तानात आमची राष्ट्रभाषा आहे येवढ्याकरिता दक्षिणेकडील भाषा शिकण्याचा प्रयत्नच करू नये, हे बरोबर नाही.

उत्तर हिंदुस्थानांत हिंदू आणि मुसलमान दोघे हि राहतात. त्यांपैकी कांहीं नागरी लिपीत लिहितात, कांहीं उर्दूत लिहितात, साधारणपणे आजकाल मुसलमान उर्दूत लिहितात. त्यांची वर्तमान-पत्रे देखील उर्दूत निघतात. हिंदू नागरांत लिहितात आणि त्यांची वर्तमानपत्रे देखील नागरांत निघतात. मी

साधारणपणे व्याकरितां म्हणतो कीं हिंदूंचीं कांहीं वर्तमानपत्रें उर्दूमध्ये आणि मुसलमानांचीं कांहीं नागरींमध्ये नियत असतील. परंतु दोन्ही लिपी शिकण्यांत दोघे हि एकमेकांच्या हृदयापर्यंत पोहोचू शकतात. ह्यांतील उद्देश ज्ञानसंपादन हा नाही. मुख्य वस्तु प्रेमच आहे. तसे पाहिल्यास प्रत्येकांत पूर्ण प्रेमभाव असेल आणि प्रत्येक प्रांताची स्वायत्तेन अहिंसेवर म्हणजे दुसऱ्या प्रांताच्या अविरोधावर उभी असेल तर स्वतःच्या भाषेशिवाय दुसरी एखादी भाषा शिकण्याची अनिवार्य जबाबदारी कोणावर असण्याची गरज नाही. उलट, मनांत द्वेष-भाव असतांना दुसऱ्याची छिद्रें आटू जाणण्याच्या दृष्टीनें देखील भाषांचें अध्ययन होऊं शकते. तथा बुद्धिनें दोन नू का दहा लिपि आणि दहा भाषा हि अवगत केल्या तरी आमच्या दृष्टीनें त्या व्यर्थ आहेत. दुसऱ्याच्या उणीवा वगैरे जाणून त्यांचा गैर फायदा घेण्याच्या गरजेनें देखील दोन्ही लिपि शिकण्याच्या चलवळींत लोक दाखल होऊं शकतात. तेव्हां महत्त्वाची गोष्ट प्रेम-भाव वाढविण्याची आहे. जाम्ब लिपि आणि जाम्ब भाषा शिकण्याची नाही. ही गोष्ट नजरसमोर्न टेवली तर आम्हांवर अमुक भाषा किंवा लिपि जबरदस्तीने का लादता, असा प्रश्न उभा होणार नाही.

आपल्या देशांत इंग्रज येण्यापूर्वी आजच्या प्रमाणे गांव आणि शहर यांमध्ये भिन्न उभी नव्हता. आज तर जो कोणी थोडेसे शिक्षण घेतो तो गांव सोडून शहरांत जाऊन बसतो, आणि खेड्यांचें शोषण मुरू करतो. त्याला फक्त इंग्रजी भाषा शिकविण्यांत येते. त्यामुळे तो खेड्यांची कांहीं सेवा करूं शकत नाही. पूर्वी विद्वान देखील खेड्यांत राहात असत. आज तेथे कोणी लिहितां वाचतां येणारा हि मनुष्य राहूं इच्छीत नाही. राज्यकर्त्यांनीं राज्यकारभार चालविण्याकरितां एक नौकरीपेशा वर्ग निर्माण केला तो अशाकरितां कीं खेड्यांना लुटण्याच्या कामांत इंग्रजांची ते मदत करूं शकतील.

याचा परिणाम हा झाला कीं आमच्या साहत्याचा देखील लोकांशिक्षणाच्या कामांत कांहीं उपयोग होऊं शकत नाही. येथे माहित्य वगैरे बाबतींत तुमच्या ज्या चर्चा चालतात, खेड्यांत त्या कोण वाचते ? आमच्या भाषेत इतकें आपखाने निघाले आहेत, पण खेड्यांत घोरोवर कोणतें पुस्तक पोहोचलें आहे

आसें विचारलें तर काहीं उत्तर मिळत नाहीं. उलट तुळशीरामायणासारख्या संतांच्या कृति खेड्यांमधें कधींच्या पोहोंचल्या आहेत. मी ऐकतो कीं रवींद्रनाथां-सारख्या महाकवाची कविता देखील बंगालमध्ये वरवरच्या लोकापर्यंत च पोहोंचली आहे. ती खेड्यांमधें जाऊं शकली नाहीं, परंतु संतांची वाणी तिथें पोहोंचली आहे, याचें कारण हें च आम्हां कीं मध्यां साहित्य मुशिक्षित लोकांकरितां लिहिण्यांत आलें आहे. सर्वसाधारण जनतेशीं त्यांचा काहीं संपर्क होऊं शकलेला नाहीं.

बोर निर्भर घन निबिड निराशे ।

ॐ पीडित मूर्च्छित देशे ।

जागृत बिल नव अधिचल संगल

ॐ नत नयने अनिमेषे ।

किती सुंदर काव्य आहे हें ! मात्र त्याची भाषा सर्व-साधारण लोकांची भाषा नाहीं. संतांची भाषा जनतेची भाषा होती. कारण कीं ते सर्व-साधारण जनतेचे होते, त्यांच्यातून च निवाले होते. आमचें साहित्य मात्र प्रथम शहरांकरितां निर्माण होतें, त्यानंतर खेड्याकरितां. याचा अर्थ हा कीं इंग्रज आल्यानंतर च हिंदुस्थानांत शहर आणि खेडें असे दोन कृत्रिम विभाग तयार आले आहेत.

तुम्हीं खेड्यांपासून एक रूपा धरला तर त्या कजापैकी काहीं तरी फुडलें हें पाहिजे च. कसांत कमी त्यांना आठ आणि तर परत केले पाहिजेत ना ? इमारत ज्या पायावर उभी आहे ती पाया तर आपण मजबूत ठेवला पाहिजे ना ? आणि खेडें हा तो आमचा पाया आहे. त्यांचें सुख-दुःख आमच्यापासून वेगळें कसें असूं शकेल ? म्हणून खादी, ग्रामोद्योग इत्यादींची अतिशय आवश्यकता आहे. खेडें आणि शहर हा भेद नाहींसा करण्याचा हा च स्वर्ग कायक्रम आहे. शहरवाल्यांची वृत्ति जर ग्रामीण होऊं शकली, तर त्यांना समजून येईल कीं खेडें आपली आई आहे. आणि त्याकरितां आपल्याला जगायचें आणि मरायचें आहे. ह्या दृष्टीनें पाहिल्यास खादी आणि ग्रामोद्योगाचें एक नवीन चित्र आपणाला दिसतें. ह्याचे दुसरे ही पैलू आहेत. परंतु हा एक असा पैलू आहे, जो महज समजू शकतो.

आणव्या एक गोष्ट रचो आणि पुरुष ह्यांच्या भेदाची आहं. मानले की इतर राष्ट्रांत स्त्रियांचें स्थान पुरुषांपेक्षां गौण आहं, परंतु दुसऱ्या राष्ट्रांत काय आहं याचा आपणाला विचार करण्याचें कारण नाहीं. आणि आपला दंगल दूर केल्या तर दुसरे हि आपोआप च मुधरतील, आपल्या यथे शास्त्रकारांचीं अर्थां वचने हि आहंन की ज्यांत झाला पुरुषाच्या बरोबरीचे स्थान देण्यांत आले आहं. परंतु आज आपल्या यथे हि स्त्री-पुरुषांत भेद आहंन, ह कोणा नाकासं शकत नाहीं. ह्या दोघांमधील सर्व कृत्रिम भेद आपण नाहींकेलें च पाहिजेत.

असा च स्पृश्य-अस्पृश्य भेद हि आतां आपण नाहींसा केल्या च पाहिजे. म्हणून च मी सुरवाताला विचारलें की ह्या शिविरांत हरिजन किती आहंन. (सांगण्यांत आलें की अकरा हरिजन आणि तीन सुयलमान आहंन. एकूण दानशें स्वयंसेवक आहंन.) आपला व्यवहार असा असला पाहिजे की, आपल्यांत कांहीं भेद च राहणार नाहीं. माझ्या मते अक्षय तर प्रत्येकांन एक एक हरिजन मुलगा नोकराप्रमाणें नव्हे तर आंग्म पुत्राप्रमाणें आपल्या जवळ ठेवला पाहिजे. घरांत तीन मुलें असताल तर चांग समजून त्याची पूर्ण जबाबदारी उचलली पाहिजे, लोक मला नेहमी विचारतात की सांगा, आम्ही घरी राहून च कोणता देशसेवा करूं शकतां, मी सरळ सांगतां की एक एक हरिजन मुलगा घरीं बाळगा. तेव्हां ते स्त्रियांच्या मागे लपून आपली वृत्ति लपवितात. म्हणून मी म्हणतां की आतां स्वराज्याचा कार्यक्रम देखील थांबल्यासारखा झाला आहं. अस्पृश्यता-निवारण्याच्या कामाला जितका विलंब होईल तितका च विलंब स्वराज्य मिळविण्याला हि लागूं शकल. आपलें पुढारी आम्हांला सांगतात की हिंदू-सुयलमानांचा भेद इंग्रजांमुलें झाला आहं. मी विचारतां. शिवाशीव दूर करण्यांत इंग्रज कोणती आडकाठी आणीत आहंन ? आणि जर आडकाठी आणीत नाहींत तर आपण हा भेद हळूहळू दूर करण्याची गोष्ट कळें तर तुम्हांला स्वराज्य हि हळूहळू मिळण्याची गोष्ट एकाव्या लागेल. मजूर पक्षाचे पुढारी पं. नेहरुंना म्हणत आहंन की जरा आम्हांला संधि द्या, थोडे रुबुरीने घ्या; त्याच प्रमाणें आम्ही हि सवूरीने घेण्याची गोष्ट हरिजनांना सांगूं तर आंबेडकर आम्हांला म्हणतात तें अगदीं ठीक च आहे की ह्यांची नियत च खोटा

आहे. इथे महाराष्ट्रांतल्या हरिजनांत आंबेडकरांची च चालनी आहे. ती कां ? ह्याच करितां कीं आंबेडकर त्यांच्यातून च निवाले आहेत. आम्ही इंग्रजांना शिष्य देऊं शकतो, तर महार आम्हांला हि जरूर शिष्या देऊं शकतात. मी हरिजन असतो तर आतांपर्यंत काय करून बसतो. सांगतां येत नाही. माझी आहिंसा हि कदाचित डळमळीत झाली असती. किती लाजिरवाणी स्थिति आहे ही ? मांजर आणि कुत्रें देखील आपल्याजवळ येऊं शकतें, परंतु आपल्या हरिजन बंधूंना मात्र अनेक तऱ्हेच्या बंधनांत राहणें सक्तीचें करण्यांत आलें आहे. हे सर्व सहन करणें शक्य आहे काय ?

म्हणून रचनात्मक कार्यक्रमांत अस्पृश्यता-निवारणाचें स्थान मोठें आहे. रचनात्मक कार्यक्रम सर्वच्या सर्व प्रेमाचा कार्यक्रम आहे. ह्या दृष्टीनें ह्या कार्यक्रमाकडे आपण सर्व लोकांनीं पाहिलें पाहिजे, आणि जितका जास्त अंमल करूं शकूं तितका करण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला पाहिजे.

(मराठी जग. 'फेब्रुवारी १९४५)

: १८ :

हिंसेतून अहिंसेकडे *

“ प्रत्यक्ष कार्याच्या दृष्टीने हिंदुस्थानच्या प्राकृतिक आणि सांस्कृतिक स्वभावांत-स्वभावाचे असे दोन भेद मी सोईसाठी करतो-अहिंसेबाबत कांहीं अनुकूल अशी विशेषता आहे काय ? ” हा बापूंनी आपल्या सनोरा ठेवलेल्या प्रश्नाचा भावार्थ समजला पाहिजे. तत्त्वतः किशोरलालभाईंनी सांगितले तें उघडच आहे. अमुक एका देशांतील जनता प्रकृति-स्वभावाने अहिंसक आणि दुसऱ्या देशांतील हिंसक असा तात्त्विक भेद करता येत नाही. प्रकृति सर्वत्र एक आणि त्रिगुणात्मक आहे. सत्व, रज, तम सगळीकडेच पहायला सांपडतात. ह्या देशांत जन्मल्यानें च कांहीं विशेषता अशी येणे असं नाही. येथल्या हवापाण्यांत च कांहीं खास गुण आनतां येत नाही.

तथापि हिंदुस्थान आणि युरोप यांच्यांत तत्त्वतः भेद नसून हि ह्या दोहोंच्या आजच्या स्वभावांत भेद आहे. युरोपांत आतां अलीकडे मुरु होऊ लागलेले प्रयोग करून हिंदुस्थानचा आजचा स्वभाव बनला आहे. वृद्ध आणि तरुण यांच्या स्वभावांत ज्या प्रकारचा भेद असतो तसला भेद हिंदुस्थान आणि युरोप यांच्या स्वभावांत आहे. हे थोड्या विस्ताराने स्पष्ट करतो.

किशोरलालभाईंनी सांगितले कां मोठी लोकसंख्या आणि विशाल देश ही अहिंसेच्या दृष्टीने आमची एक अनुकूल विशेषता आहे. आमची संख्या मोठी कां आहे ? इतकी मोठी संख्या आणि एवढा मोठा देश असण्याचे कांहीं विशेष कारण अवश्य असले पाहिजे. तें कारण आपल्याला वर्तमान काळांत

* २१ जून १९४० च्या गांधी सेवा संघाच्या बैठकीतील भाषण.

सांपडायचे नाही. त्याचा शोध आपल्याला प्रागैतिहासिक काळांत करावा लागेल इतिहासाच्या पुस्तकांत तें सांपडणार नाही. एका युरोपांत धापण अनेक लहान लहान राष्ट्रे पाहतां. जर्मनीची लोकसंख्या सातधाट कोटींची, इंग्लंडची चार कोटींची आणि इतर देशांची तर दोन-दोन, तीन-तीन कोटींची च आहेत मग आमची लोकसंख्या तीस-चाळीस कोटींची कशी झाली ? आमची संतानोत्पादनाची शक्ति तर कांहीं अधिक नाही. आम्हीं हिंसेचे आणि वेगळें राहण्याचे अनेक प्रयोग केले आणि त्यांत अयशस्वी झाल्यावर आमचें एक मोठें राष्ट्र बनविलें. हा सारा प्रागैतिहासिक इतिहास आहे. तुम्ही त्याला काल्पनिक इतिहास म्हणूं शकतां. परंतु आहे तो इतिहास च.

आज युरोपांत चाललेल्या युद्धांत जीं राष्ट्रे लडून राहिलीं आहेत त्यांच्यांत आणि आमच्या ग्रेथील प्रांतांत काय फरक आहे ? उलट मी तर म्हणतो कीं इथें, उदाहरण च द्यायचें तर, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र यांच्यांत जितका फरक आहे त्यापेक्षां फ्रान्स, इंग्लंड आणि जर्मनी यांच्यांत तो कमी च आहे. त्यांची लिपि सुद्धां एक आहे. धर्म आणि संस्कृति तर एक आहेत च. परंतु असें असून ते आपापले वेगळे छोटें राष्ट्र मानतात. आमच्या इथें तर धाडदहा प्रमुख लिप्या आहेत. एकेक लिपी शिकण्यांत दोनदोन महिने निघून जातात. इतकें असून हि आम्हीं आमचें एक राष्ट्र मानतो.

“हिंदुस्थानांत बाहेरच्यांचें आक्रमण कसें यशस्वी झालें ? याचें एक च उत्तर मला माहीत आहे आणि तें म्हणजे लोभ. मनुष्याचा मुख्य आणि विशेष दुर्गुण व शत्रु लोभ च आहे. काम-क्रोध पशूंत हि आहेत. मनुष्य त्यांना थोडें-फार संयमांत ठेवूं शकला आहे. परंतु त्यानें लोभ मुळीं च जिंकला नाही मनुष्यांत पशूपेक्षां लोभाची मात्रा अधिक आहे. आम्हीं आमचे एक राष्ट्र तर बनविलें, परंतु त्याबरोबर च लहान लहान जाती हि निर्माण केल्या. त्यांत आमचा संकृचितपणाचा भाव प्रगट झाला. तो हि लोभ-जुलक च आहे.

हिंदुस्थान ह्या लोभामुळें च परतंत्र झाला आहे; हिंदुस्थानला असलमानांनीं अथवा ईंग्रजांनीं जिंकलें नाही. त्यांनीं वाम्हांला जिंकलें त्यां

मुद्दां आमची विशेषता च प्रगट होतं. कांहीं लोक म्हणतात, "लाख-सवालाख इंग्रज आणि तीस चाळीस कोटि हिंदी लोकांवर राज्य करतात? इतक्या शेळ्यांमैळ्या मुद्दां तितक्या धनगरांना पाळणें जड जाईल." एक लाख मेंढ-पाळांकडून चाळीस कोटि मेंढ्या आवरल्या जाणार नाहीत. कारण त्या पशु आहेत. पण आम्हांला अधिक व्यवस्थापकांची जरूर च नाही. कारण हिंदुस्थान व्यवस्थित आणि सभ्य लोकांचा देश आहे. पूर्वी मुद्दां आम्हांला व्यवस्थापकांची जरूर नव्हती. आणि आज हिं नाही. अनुभवानें आमच्या ग्नांत तेवढी सभ्यता मुरलेली आहे. आपसांत लढत राहणें लाभाचें नाही, हिंसंत कल्याण नाही, हें ज्ञान राष्ट्रीय दृष्टीनें आम्हांला झालें आहे- जरी अजून हिंसवरील आमचा विश्वास पुग डडून गेलेला नाही.

व्यक्ति म्हणून इथली आणि दुसऱ्या राष्ट्रांतली व्यक्ति सारखी च आहे. परंतु जमान म्हणून पाहिल्यास आमच्या राष्ट्रांत विशेषता आहे.

आम्ही हजारों वर्षांपासून परतंत्र आहोंत याचें हि एक विशेष कारण आहे. आम्ही अल्पसंख्यी बनून स्वतंत्र हांजें इच्छित नाही म्हणून परतंत्र आहोंत. ह्या विशेषतेबद्दल अभिमान हि वाटणें शक्य आहे. "गुलामगिरीचा अभिमान" ही वस्तु कोणाला विचित्र वाटेक. आम्ही आमचे प्रांत वेगवेगळीं राष्ट्रे मानून घेतले असते तर कदाचित् त्यापैकी कांहीं प्रांत "स्वतंत्र राष्ट्रा" म्हणून दिसले असतें. परंतु आमचा संकल्प होता कीं आम्ही भारत एक राष्ट्र सिद्ध करूं; मग किती हि कालपर्यंत परतंत्रता सहन करावी लागली तरी चालेल, लहान लहान राष्ट्रे कायमचीं स्वतंत्र राहूं शकत नाहीत हें आपण आज प्रत्यक्ष पहात आहोंत. आम्ही छोटीं छोटीं राष्ट्रे बनवून अल्पसंख्यी राहण्याचें पत्करलें नाही, म्हणून आज परतंत्र दिसतां. त्या दृष्टीनें आमची परतंत्रता हि आमच्या राष्ट्रीयत्वाचें चिन्ह आहे. आम्ही एक कुटुंब म्हणून राहण्याचा निश्चय केलेला आहे.

मी हें सर्व व्यक्त भाषंत तुमच्यासमोर मांडून राहिलां आहे. आमच्या जनतेनें अशा प्रकारें व्यक्त स्वरूपांत विचार करून हें ठराविलें, असें नाही. जनता असा विचार करीत नाही. अनुभवानें हें तस्य तिच्या ग्नांत मुरलें आहे.

आमच्या देशांतलि जनता वास्तविक पाहतां गुलाम झाली च नव्हती. आमचे राजे बदलले, राज्ये बदललीं, हिंदू गेले त्यांच्या ठिकाणीं मुसलमान आले. स्थानंतर पुनः हिंदू आले. तरी हि जनतेच्या स्थितींत कांहीं च फरक पडला नाही. जोंपर्यंत आमच्या ग्राम-पंचायती कायम होत्या तोंपर्यंत जनता स्वतंत्र च होती. ग्राम-पंचायती नाहीशा झाल्यापासून आम्ही खरोखर परतंत्र झालों.

सारांश, अनुभवानें आम्ही हें समजून गेलों कीं संतोषानें आणि आनंदानें रहावयाचें असेल तर विनाकारण लहान लहान राष्ट्रे बनवितां कामा नयेत; आणि आपापसांत लढतां कामा नये; अहिंसेचा हा सिद्धांत अनुभवानें आमच्या गर्ळां उतरला आहे. शास्त्रीय रीतीनें आम्ही त्यावर विचार केलेला नाही. आणि तो आचारांत सिद्ध करणें तर अजून बाकी च आहे.

अहिंसेचा विचार करतांना आपणांला आहाराचा प्रश्न अजीबात सोडून चालायचें नाही. निर्मांस आहार अहिंसेला अवश्य अनुकूल आहे. तेवढ्यानें च माणूस अहिंसक बनतो असें नाही. पण आहाराचा योग्य उपयोग करून घेतला तर अहिंसेला तो पोषक होऊं शकतो यांत शंका नाही. हिंदुस्थानांत मांसाहाराचा त्याग हि आमच्या प्रकृति-स्वभावानें च झाला असें नाही. आम्हीं आमचा आहार हि अनुभवानें निश्चित केला आहे.

आजची युरोपची दशा पहा. चारशें वर्षांपूर्वी तिथें जितकें मांस मिळत होतें तितकें आतां मिळत नाही. तिथें लक्षावधि प्राण्यांची खाण्यासाठीं कत्तल केली जाते. दक्षिण अमेरिकेंतून मांसाचे डबेच्या डबे भरून येतात. रोजच्या रोज आम्ही लाखों जनावरें खाऊं लागलों तर तीं किती दिवस पुरतील ? जनावरांची संख्या कमी होऊं लागली आहे. म्हणून मांस हि त्या मानानें कमी मिळू लागलें आहे. हें पाहून आतां डॉक्टर लोक दुधाची विशेषता सांगू लागले आहेत. ते हि आतां आमच्याप्रमाणें दुधाचा महिमा गाऊं लागले आहेत.

हा सगळा अनुभवाचा परिणाम आहे. हिंदुस्थाननें ह्या साऱ्या अनुभवानंतर च दुधाची पवित्रता मानली आहे. दूध पवित्र कां ? तर आम्हीं

त्याच्या आधारांनं मांस सोडूं शकतों म्हणून. दुधानें आमच्यावर जो उपकार केला आहे तो भाजीपाल्यानें केला नाहीं. संख्यासारखें फळ सात्त्विक असो, परंतु मांस सोडविण्याची शक्ति त्यांत नाहीं, म्हणून दूध प्राणिजन्य असून हि कृतज्ञतापूर्वक आपण त्याला पवित्र मानतों.

सारांश, हिंदुस्थान हा एक फार प्राचीन देश आहे. आम्हीं प्रागैतिहासिक काळीं हिंसेचे अनेक प्रयोग केले आहेत. त्यांच्या परिणामीं अहिंसा आमच्या रक्तांत दाखल झाली आहे. जर आपण ह्या अहिंसेचें संगोपन केलें नाहीं तर आपली हजारां वर्षांची साधना व्यर्थ होऊन आपण भित्रे बनुं, आणि संभव आहे, पारतंत्र्यांत च आपल्याला आनंद वाटूं लागेल.

: १९ :

ग्रामसेवकांना सूचना ❀

वीस वर्षांपासून मीं कांहीं केलें असेल तर तें सार्वजनिक काम च केलें आहे. विद्यार्थी-अवस्थेंत होतों तेव्हां हि माझी प्रवृत्ति सार्वजनिक सेवेची च होती. तेव्हां सार्वजनिक सेवेशिवाय मीं दुसरें कांहीं केलें नाहीं किंवा दुसरें कांहीं करण्याची इच्छा केली नाहीं, असें तुम्ही म्हणूं शकतां. परंतु ज्या प्रकारची सार्वजनिक सेवा इतर लोकांनीं केली आहे, तशी मीं केली नाहीं. सकाळीं एका गृहस्थानें मला विचारलें, 'तुम्ही काँग्रेसमधें जाणार नाहीं का ?' मी म्हणालों, 'मी तर काँग्रेसमधें कधीं गेलों च नाहीं.' मी काँग्रेसच्या प्रवृत्तीचा अवभिज्ञ नाहीं, परंतु जे मूकसेवा करूं इच्छितात त्या लोकांमधील मी आहे. पण माझी सेवा मी इच्छितों तितकी मूक होऊं शकलेली नाहीं. सेवेचा माझा उद्देश भक्ति हा आहे. भक्तिभावानें च मी सेवा करतां आणि वीस वर्षांपासून तशी सेवा मी करीत आहे.

मी एक सूत्र बनविलें आहे - 'सेवा व्यक्तीची, भक्ति समाजाची.' व्यक्तीच्या भक्तीत आसक्ति वाढते, म्हणून भक्ति समाजाची केली पाहिजे. सेवा समाजाची करूं पाहूं तर कांहीं च होऊं शकणार नाहीं. आईची सेवा करणारा मुलगा सर्व जगाची सेवा करतो. अशी माझी धारणा आहे. सेवा प्रत्यक्ष वस्तूची च होऊं शकते, अप्रत्यक्ष वस्तूची नाहीं. समाज अप्रत्यक्ष, अव्यक्त किंवा निर्गुण वस्तु आहे.

❀ दिल्लीच्या हरिजन कॉलनीतील कार्यकर्त्यांसमोर दिलेलें भाषण.

आजकाल सेवेची कांहीं निराळी च पद्धति पाहण्यांत येते. सेवेकरितां आम्हांला विशाल क्षेत्र पाहिजे. परंतु खरी सेवा करायची असेल, सेवामय व्हावयाचें असेल, स्वतःला सेवेत झिजवायचें असेल, तर एखाद्या खेड्यांत जा. मला एक गृहस्थ म्हणाले, 'बुद्धिशाळी लोकांना तुम्ही म्हणतां, खेड्यांत जा. विशाल बुद्धीच्या विस्ताराकरितां लांब रूंद क्षेत्र तेथें कोठें आहे?' 'मी म्हणालों, 'उंची तर आहे, अनंत आकाश तर आहे?' खेड्यांत लांब प्रवास करूं शकत नाहीं, परंतु उंच तर प्रवास करूं शकतो, खोल तर जाऊं शकतो? संत इतके उंच जात कीं तितकें उंच मोठा विज्ञानवेत्ता हि जाऊं शकणार नाहीं. खेड्यांमध्ये लांब-रूंद नाहीं परंतु उंच प्रवास आपण करूं शकतो. तेथें उंचांत उंच जाण्याला वाव आहे. उंच आणि खोल सेवा तेथें खूप होऊं शकते. आपली ती एकाग्र सेवा प्रथम श्रेणीची होईल आणि फलदायी देखील होईल.

राष्ट्राचे सर्व प्रश्न खेड्याच्या व्यवहारांत येऊन जातात. जितकें समाज-शास्त्र राष्ट्रांत आहे, तितकें एका कुटुंबांत हि आहे. मग खेड्यांत तर तें असणार च. समाज-शास्त्राच्या अध्ययनाकरितां गांवांत पुष्कळ वाव आहे. प्रौढ विवाह प्रचलित झाल्यामुळें हिंदुस्थान सुधारलें आणि बाल-विवाहामुळें विघडलें, असें मानण्यांत मी बुद्धीचा अभाव पाहतों. प्रौढ विवाहांत च नेहमीं वैवाहिक आनंदाचा लाभ दिसून येतो असें कांहीं नाहीं. पतिपत्नी सुखासमाधानानें राहत आहेत अशीं बाल-विवाहाचीं हि उदाहरणें पाहण्यांत आहेत. विवाह-संस्थेत संयमाची पवित्र भावना कशी येईल, हा प्रश्न आपण सोडविला पाहिजे. विवाहाचा उद्देश हा आहे.

अशा च प्रकारें हिंदुस्थानच्या राजकारणाचा नमुना देखील खेड्यांत पुरेसा मिळतो, फक्त एका च खेड्याच्या जनतेला हि आपण स्वावलंबी करूं शकलों तर पुष्कळ झालें. खेड्यांतील स्त्री-पुरुषांत राहून तुम्ही त्यांच्याशीं एकरस व्हाल अशी मीं आशा करतो. परंतु तेथें गेल्यावर त्यांच्याबरोबर तुम्ही हि दरिद्र-नारायण झालें पाहिजे, मूर्ख-नारायण नाहीं. आपल्या बुद्धीचा त्यांच्या हिताकरितां उपयोग करायचा आहे. निरहंकार व्हायचें आहे. खेड्यांतील लोक

सर्व अगदीं मूर्ख च असतात असें समजूं नका. हिंदुस्थानच्या खेड्यांचा अनुभव इतर देशांतील खेड्यांसारखा थोड्याशा शतकांचा नाही, कमीत कमी वीस हजार वर्षांचा त्यांचा अनुभव आहे. त्या अनुभवाचा आपण फायदा घेतला पाहिजे.

दुसरा एक प्रश्न आहे. सुधारक गांवाला विघडवीत आहेत असें सवर्ण हिंदूंना वाटते. आपला हरिजनांशीं जितका संबंध येतो तितका सवर्णांशीं येत नाही, सवर्ण ज्यामुळे आपल्या कामांकडे ओढले जातील आणि त्यांच्या शंका दूर होतील त्या बाबतींत आपण कांहीं विचार केला आहे काय ?

अस्पृश्यता-निवारणाचें काम आपणाला दोन तऱ्हेनें करावयाचें आहे. एक तर हरिजनांच्या आर्थिक अवस्थेंत आणि मनोवृत्तींत सुधारणा करून, आणि दुसरे, हिंदू धर्माची शुद्धि करून म्हणजे त्याला त्याच्या खऱ्या स्वरूपांत आणून. अस्पृश्यता मानणारे सर्व दुर्जन आहेत, असें कांहीं नाही. ते अज्ञानांत आहेत असें फार तर म्हणूं शकतां. त्यांच्या विचारांत संकीर्णता आहे. परंतु प्रत्येक मनुष्याच्या शरीरांत आत्मा हा आहे च. म्हणून सनातनी लोकांशीं प्रेमानें वागलें पाहिजे. त्यांचा विरोध करावयाला नको. आपण तेथें गुपचूप सेवा केली पाहिजे. एखादा मनुष्य हरिजनांना शिवत नाही, परंतु तो दयाळु आहे. आपण त्याच्याकडे गेलें पाहिजे. त्याच्या दयाळूपणाचा फायदा घेतला पाहिजे. त्याची मर्यादा समजून घेऊन त्याच्याशीं बोललें पाहिजे. ह्यामुळे थोड्या दिवसांत त्याचें हृदय शुद्ध होऊन त्याच्या अंतरांतील अंधार दूर होईल. सूर्याप्रमाणें आपल्या सेवेचा प्रकाश स्वतः होऊन तेथें पोहोंचेल. आपल्या प्रकाशावर आपला विश्वास असला पाहिजे. प्रकाश आणि अंधार यांची लढाई तर एका क्षणांत च संपते.

परंतु आपली पद्धति अहिंसेची असली पाहिजे, प्रेमाची असली पाहिजे. दरवाजा ढकलून मी आंत जाणार नाही. ती माझी मर्यादा आहे. सूर्याच्या किरणांचें अनुकरण करीन. भिंतींत, छपरांत, दारांत जेथें थोडें कांहीं छिद्र मिळेल, त्यांतून किरणें गुपचूप आंत जातात. ही च दृष्टि आपण ठेवली पाहिजे. आपल्या जवळ जे विचार आहेत, तो आपला प्रकाश आहे. एखाद्या गुहेंत

असलेला एक लाख वर्षांचा अंधार हि एका क्षणांत प्रकाशानें दूर होईल. परंतु हें होईल अहिंसेच्या च पद्धतीनें. सनातन्यांना शिव्या देणें ही अहिंसेची पद्धति नाही. आपण अगदीं तोलून शब्द तोंडांतून काढले पाहिजेत, आपल्या वाणीची कटुता गेली तर त्यांचा हृदय-पालट होईल. ही लढाई आजची नाही, अतिशय जुनी आहे. संतांचें जीवन आपल्या विरोध्यांशीं झगडण्यांत च खर्च झालें. परंतु त्यांच्या झगडण्याची पद्धति प्रेमाची होती. ज्या ईश्वरानें आपणाला बुद्धि दिली आहे त्यानें च आपल्या प्रतिपक्षांना हि बुद्धि दिली आहे. पंधरा-वीस वर्षांपूर्वीं आपण देखील त्यांच्या सारखे च अस्पृश्यता पाळत होतों. आपल्या संतांनीं आत्मविश्वासानें काम केलें आहे. वाद-विवादांत पडणें आपलें काम नाही. आपणाला सेवा करतां करतां च खतम झालें पाहिजे. आपल्या प्रचार-कार्याचें सेवा हें च खास साधन आहे. दुसऱ्याचे दोष दाखविण्याचा आणि आपले विचार पुढें ठेवण्याचा मोह आपण सोडला पाहिजे. आई आपल्या मुलाचे दोष थोडे च दाखविते, ती तर त्याच्यावर प्रेमाचा वर्षाव करते, आणि नंतर दोष दाखविते. प्रेमाच्या सेवेचा हि असा च परिणाम होतो.

: २० :

लोकमान्यांच्या चरणीं श्रद्धांजली ❀

एक गोष्ट प्रारंभीं च मी तुम्हां लोकांना सांगू इच्छितों. माझे येथे जें स्वागत होत आहे तें प्रेमानें च होत आहे ह्यांत कांहीं शंका नाही. हे फुलांचे हार वगैरे गळ्यांत घालण्यांत प्रेम तर आहे च, परंतु हे फुलांचे हार जेव्हां झाड्या शरीरावर घालण्यांत येतात तेव्हां मला मरणप्राय दुःख होतें. फुलांना दुरून च पाहण्यांत मला आनंद वाटतो. तीं जेथें झाडावर लागलेलीं असतात तेथें ती ईश्वराला वाहिलेलीं च असतात. तेथून त्यांना खुडून दगडाच्या ईश्वरावर वाहण्यांत मला संकोच वाटतो. एका ईश्वराच्या डोक्यावरून काढून दुसऱ्या ईश्वराच्या डोक्यावर वाहण्यांत अर्थ काय ? तरी पण ईश्वराला कोणीं फूल वाहिलें तर तें मी सहन करून घेईन. परंतु जेव्हां फुलांचे हार मनुष्याला, आणि विशेषतः मला, घालण्यांत येतात तेव्हां तर मृत्यूहून हि अधिक दुःख होतें.

आज मी माझे नेहमींचे विषय सोडून दुसऱ्या च विषयावर बोलणार आहे. खादी, हरिजन-सेवा आणि गीता माझे नेहमींचे विषय आहेत. परंतु नित्य-धर्म नैमित्तिक धर्मांनं बाधित होत असतो. आज नैमित्तिकधर्म-पालनाचा दिवस आहे. अशा प्रसंगीं नित्य धर्म मागें राहतो आणि नैमित्तिक धर्म अग्रस्थान घेतो. ह्या नैमित्तिक धर्मांत हि खादी, हरिजन-सेवा, गीता तर येईल च, कारण जीवनाचे अगदीं वेगळे वेगळे तुकडे केले च जाऊं शकत नाहीत. आजचा नैमित्तिक धर्म लोकमान्यांचें पुण्य स्मरण हा आहे. आज टिळकांची पुण्यतिथि आहे.

* अंमळनेरच्या सभेत दिलेलें भाषण

१९२० मध्ये टिळक शरीर-रूपानें आपल्या मधून लोप पावले. त्यावेळीं मी मुंबईला गेलों होतों. चार-पांच दिवस आधीं च गेलों होतों. परंतु डॉक्टरांनीं सांगितलें कीं सध्यां कांहीं भीति नाहीं. म्हणून मी साबरमतीला एका कामासाठीं जाण्याला निघालों. मी अर्ध्या रस्त्यांत गेलों नतेन तों मला लोकमान्यांच्या मृत्यूची वार्ता कळली. माझ्या अत्यंत निकटच्या आत्मीय सहकारी आणि मित्राच्या मृत्यूचा जसा परिणाम होऊं शकेल तसा च लोकमान्यांच्या मृत्यूचा माझ्यावर अतिशय खोल परिणाम झाला. त्या दिवसापासून जीवनांत एक नवीनपणा आला. मला वाटलें, जणू काय अत्यंत प्रेम करणारा कुटुंबातील एक आत्मीय च गेला. मी सांगतां ह्यांत बिलकुल अतिशयोक्ति नाहीं. आज इतकी वर्षे झाली, आज पुन्हां त्यांचें स्मरण करायचें आहे. लोकमान्यांच्या चरणां स्वतःची नम्र श्रद्धांजली माझ्या खोल श्रद्धेमुळे मी अर्पण करीत आहे.

टिळकासंबंधीं मी कांहीं सांगू लागलों तेव्हां माझ्या तोंडांतून शब्द निघणें कठिण होतें. मी गद्गद होऊन जातों. साधुसंतांचें नांव घेतां च माझी जी स्थिति होते, ती च ह्या नांवानें हि होत आहे. जणू काय त्यांच्या स्मरणांत च ही शक्ति भरलेली आहे. रामनाम च पहाता. किती जड जीवांचा त्या नामाच्या स्मरणानें उद्धार झाला आहे ! त्याची गणति करतां येईल काय ? अनेक चळवळी, अनेक ग्रंथ, इतिहास, पुराणें ह्यांतील कोणत्या हि वस्तूचा जितका परिणाम झाला तसेल तितका रामनामानें झालेला आहे आणि होत आहे. राष्ट्रांचा उदय झाला आणि अंत झाला, राज्यांचा विकास झाला आणि लय झाला, परंतु रामनामाची सत्ता अबाधितपणें चालली आहे. ज्यांनीं पवित्र कामें केलीं, आपलें शरीर परमार्थांत शिजविलें, त्यांच्या नावांत असें सामर्थ्य येत असतें.

ह्यांत च मनुष्याची विशेषता आहे. आहार-विहार इत्यादि इतर सर्व गोष्टी मनुष्यांत आणि पशूंत समान च आहेत. परंतु मनुष्य जसा पशु किंवा पक्षीपक्षां हि नीच बनूं शकतो, तसा पराक्रमानें, पौरुषानें, तो परमात्माच्या निकट हि जाऊं शकतो. मनुष्यांत ह्या दोन्ही शक्ति आहेत. पशूची

शक्ते मर्यादित आहे. त्याच्या वाईटपणाची हि मर्यादा आहे. परंतु मनुष्याच्या पतनाची किंवा उत्थानाची कांहीं मर्यादा नाही. तो पशूपेशां हि खाली पडू शकतो आणि इतका वर चढू शकतो कीं देव च बनून जातो. ज्या लोकांनीं आपलें जीवन सर्व जगाकरितां अर्पण केलें आहे, त्यांच्या नांवांत फार मोठी पवित्रता येते. त्यांचें नांव च ताऱ्याप्रमाणें समोर राहते. आपण रोज तर्पण करतांना म्हणतो, 'वसिष्ठं तर्पयामि, भारद्वाजं तर्पयामि, आत्रिं तर्पयामि.' ह्या ऋषीसंबंधीं आपणाला काय माहिती आहे ? सात-आठशें पानांत त्यांचें चरित्र लिहितां येईल काय ? एक पान देखील लिहितां येणार नाही. परंतु त्यांचें चरित्र नसलें, तरी वसिष्ठ हें नांव च पुरेसें आहे. माझी अशी श्रद्धा आहे कीं शेकडों वर्षांनंतर टिककांचें नांव देखील असें च पवित्र मानलें जाईल. त्यांचें जीवन-चरित्र बगैरे फारसं राहणार नाही, परंतु इतिहासाच्या आकाशांत त्यांचें नांव मात्र ताऱ्याप्रमाणें चमकत राहील.

आपण महापुरुषांच्या चारित्र्याचें अनुसरण केलें पाहिजे, त्यांच्या चरित्राचें नाही. वास्तविक, महत्त्व चारित्र्याचें आहे. शिवाजी महाराजांनीं शंभर-दोनशें किल्ले बांधून स्वराज्य मिळविलें म्हणून आज हि तसें किल्ले बांधल्यानें स्वराज्य प्राप्त होईल असें समजणें चूक होय. परंतु ज्या वृत्तीनें शिवाजीनें काम केलें त्या वृत्तीनें आपण आज हि स्वराज्य मिळवूं शकतो. म्हणून च मी म्हणालों कीं त्या वेळचें रूप आपल्या कामाचें नाही, त्याचें आंतलें रहस्य आपल्या उपयोगाचें आहे. चरित्र उपयोगाचें नाही, चारित्र्य उपयोगाचें आहे. कर्तव्य करित असतां त्यांची जो वृत्ति होती ती आपल्याला उपयोगाची आहे.

एक गोष्ट प्रसिद्ध आहे. कांहीं मुद्यांनीं 'साहसी प्रवासी' नांवाचे एक पुस्तक वाचलें आणि लगेच ठराविलें कीं जसें त्या पुस्तकांत लिहिलें आहे तसें करावयाचें. त्या पुस्तकांत वीस-पंचवीस तरुण होते. हे देखील इकडून तिकडून वीस-पंचवीस गोळा झाले. पुस्तकांत लिहिलें होतें कीं ते एका जंगलांत गेले. मग काय ? हे हि एका जंगलांत गेले. पुस्तकांत लिहिलें होतें कीं त्या मुलांना जंगलांत एक वाघ भेटला. आतां ह्या विचार्यांनीं वाघ कोठून आणायचा ? शेवटीं त्यांच्यांत जो

बुद्धिमान् मुलगा होता तो म्हणाला 'अरे, आपण तर सुरवातीपासून च चूक केली आहे. आपण त्या मुलांची नकल करून पहात आहो. परंतु सर्व उलट मात्र होत आहे. तीं मुलें असें एखादें पुस्तक वाचून थोडीं च निघालीं होतीं प्रवास करायला ? आपली तर सुरवातीस च चूक झाली !

तात्पर्य हें कीं आपण चरित्राच्या सर्व घटनांचें अनुकरण करूं शकत नाहीं. इतिहासापासून फक्त गुण च घेतले पाहिजेत आणि श्रद्धापूर्वक त्यांचें स्मरण ठेवलें पाहिजे. पूर्वजांच्या गुणांचें श्रद्धापूर्वक स्मरण हें च श्राद्ध होय. आजचें हें श्राद्ध मला पावन वाटतें.

टिळकांचा पहिला गुण कोणता होता ? टिळक जातीनें ब्राह्मण होते. परंतु जे जातीनें ब्राह्मण नाहींत, ते देखील त्यांचें स्मरण करीत आहेत. टिळक महाराष्ट्राचे मराठे होते. परंतु पंजाबचे पंजाबी आणि बंगालचे बंगाली त्यांना पूज्य मानीत आहेत. हिंदुस्थान टिळकांचें ब्राह्मणत्व आणि त्यांचें मराठेपण सर्व कांहीं विसरून गेला आहे. हा चमत्कार आहे. ह्यांत रहस्य आहे. ह्यांत दुहेरी रहस्य आहे. ह्या चमत्कारांत टिळकांचा गुण तर आहे च, परंतु आपल्या पूर्वजांच्या कमाईचा हि गुण आहे. जनतेचा एक गुण आणि टिळकांचा एक गुण ह्या दोहोंच्या प्रभावानें हा चमत्कार झाला कीं ब्राह्मण आणि महाराष्ट्रीय असलेले टिळक भारतांत सर्व जातींकडून पूजिले जात आहेत. दोघांच्या हि गुणांकडे आपणाला लक्ष दिलें पाहिजे.

इथें मला अहिल्येच्या कथेची आठवण होते. रामायणांत मला अहिल्येची कथा अतिशय आवडते. रामाचें चरित्र च श्रेष्ठ आहे, आणि त्यांत ही कथा माझी फार च आवडती आहे. खोल विचार केल्यास आज हि रामाचा अवतार झाला आहे. ही जी राम-लीला होत आहे, ह्यांत मी कोणता बरें भाग घ्यावा कोणत्या पात्राचा अभिनय करावा, ह्याचा मी विचार करूं लागतो. रामाच्या ह्या लीलेंत मी कोण होऊं ? लक्ष्मण वनूं ? नाहीं, नाहीं. लक्ष्मणाची ती जागृति, ती भक्ति, मी कोठून आणूं ? तर काय भरत

बनूं ? नाहीं, भरताची कर्तव्य-दक्षता, जबाबदारीची जाणीव, त्याचा दयाळूपणा आणि त्याग मी कुठून आणूं ? हनुमानाचें तर नांव घेण्याची च हिंमत होत नाहीं. त्याची ती सेवा, ती निष्ठा, ती शक्ति मी कुठून आणूं ? हनुमान् तर जणूं रामाचें हृदय च आहे. तर मग गांठीं पुण्य नाहीं म्हणून रावण बनूं ? ऊं हूं. रावण हि बनूं शकत नाहीं. रावणाची उत्कटता, महत्त्व, महत्त्वाकांक्षा माझ्याजवळ कुठें आहे ? मग मी कोणतें सोंग घेऊं ? कोणत्या पात्रांचा अभिनय करूं ? असें एखादें पात्र नाहीं काय कीं जें मी बनूं शकेन ? जटायु, शबरी हे तर सुसेवक होते. शेवटीं मला अहिल्या दिसली. अहिल्या तर दगड होऊन पडली होती.

अहिल्येचा अभिनय आपण करूं, जड दगड होऊन बसूं, असा विचार केला. तितक्यांत ती अहिल्या म्हणाली, “साऱ्या रामायणांत सगळ्यांत बुच्छ जड-मूढ पात्र काय मी च आहे ? अरे बुद्धिमंता, अहिल्येचें पात्र सर्वांत निकृष्ट आहे काय ? अरे, माझी कांहीं योग्यता च नाहीं काय ? अरे, रामाच्या यात्रेंत अयोद्धेपासून रामेश्वरापर्यंत हजारों दगड होते, त्यांचा कां नाहीं उद्धार झाला ? मी कांहीं नालायक दगड नाहीं. मी देखील गुणी दगड आहे !” अहिल्येचें म्हणणें मला पटलें. परंतु अहिल्येच्या दगडांत गुण असले तरी सर्व महिमा केवळ त्या दगडाचा नव्हता. तसा च सर्व महिमा रामाच्या चरणांचा हि नव्हता. अहिल्येसारखा दगड आणि रामाच्या चरणासारखे चरण यां दोहींचा संयोग पाहिजे. रामाच्या चरणांनीं दुसऱ्या दगडांचा उद्धार होऊं शकला नाहीं. आणि अहिल्येच्या दगडाचा हि दुसऱ्या कोणाच्या चरणांनीं उद्धार होऊं शकला नाहीं. ह्याला मी अहिल्या-रामन्याय म्हणणों. दोघांच्या मिलाफानें काम होतें. हा च न्याय टिळकांच्या दृष्टांताला हि लागू होतो. टिळकांचें ब्राह्मणत्व, महाराष्ट्रीयत्व इत्यादि सर्व विसरून सारा हिंदुस्थान त्यांची पुण्य-स्मृति साजरी करतो. ह्या चमत्कारांत टिळकांचे गुण आणि जनतेचे गुण दोहोंचें हि स्थान आहे. ह्या चमत्काराचीं दोन्ही कारणें आहेत.

कांहीं गुण टिळकांचा आहे आणि कांहीं त्यांना मानणाऱ्या सामान्य जनतेचा आहे. आपण ह्या गुणांचें जरा पृथक्करण करूं.

टिळकांचा गुण हा होता कीं त्यांनीं जें कांहीं केलें त्यांत सर्व हिंदु-स्थानचा विचार केला. टिळकांच्या अस्थि मुंबईला पडल्या म्हणून तेथें त्यांच्या मूर्ति होतील. ते पुण्यांत राहिले म्हणून तेथें त्यांचीं स्मारक-मंडळें होतील. त्यांनीं मराठींत लिहिलें म्हणून मराठी भाषेंत त्यांचीं स्मारकें होतील. परंतु टिळकांनीं जेथें जें कांहीं केलें, मग तें कोणत्या हि गांवीं, कोणत्या हि भाषेंत केलें असो, तें सर्व हिंदुस्थानकरितां केलें. त्यांना हा अभिमान नव्हता कीं मी ब्राह्मण आहे, महाराष्ट्राचा आहे. त्यांच्यांत वेगळेपणाची, भेदाची भावना नव्हती. ते महाराष्ट्रांत होते तरी त्यांनीं विचार केला हिंदुस्थानचा. ज्या अर्वाचीन महाराष्ट्रीय विभूतींनीं सर्व भारतवर्षाचा विचार केला, त्यांत टिळक एक होते. टिळकांनीं महाराष्ट्राला आपल्या खिशांत ठेवलें आणि सर्व हिंदुस्थानकरितां ते लढत राहिले. जो खरी सेवा करूं इच्छितो त्याला ती सेवा कांहीं मर्यादित स्थानीं च करावी लागेल. परंतु त्या मर्यादित स्थानीं राहून करण्यांत येणाऱ्या सेवेमागें जी वृत्ति राहिल ती विशाल व्यापक आणि अमर्यादित असली पाहिजे. शालिग्राम मर्यादित आहे, परंतु त्यांत मी ज्या ईश्वराचें दर्शन करतो, तो सर्व ब्रह्मांड-व्यापी, स्थिर चर, जड-चेतन, सर्वांत निवास करणाराच आहे. तेव्हां तर ती वास्तविक पूजा होऊं शकते ! 'जले स्थले तथा काण्डे, विष्णुः पर्वत-मूर्धनि ।' त्या त्रिभुवन-व्यापक विष्णूला जर पुजारी शालिग्रामांत पाहणार नाहीं तर त्याची पूजा केवळ वेडेपणा होईल. सेवा करण्यांत ही खुबी आहे, हें रहस्य आहे. आपल्या गांवांत राहून हि मी विश्वेश्वराची सेवा करूं शकतां. दुसऱ्याला न लुटतां जी सेवा करण्यांत येते ती अनमोल असते.

तुकारामानें आपलें देहू गांव सोडलें नाहीं. रामदास दहा गांवांत फिरले आणि सेवा करीत राहिले. असें असलें तरी दोघांच्या सेवेचें फळ एक

च आहे, अनंत आहे. बुद्धि जर व्यापक असेल तर लहान कामांतून हि अपार लाभ मिळू शकतो. सुदामदेव मूठभर च तांदूळ घेऊन गेले. परंतु त्या तांदूळांत प्रचंड शक्ति होती. सुदाम देवाची बुद्धि व्यापक होती. पुष्कळ मोठे काम करून हि कांहीं अभागी लोकांना फार च थोडे फळ मिळते. परंतु सुदामदेव लहानशा कामापासून पुष्कळ मोठे फळ मिळवू शकले. ज्याची बुद्धि शुद्ध, निष्पाप, पवित्र, आणि समत्वयुक्त आहे, भक्तिमय आणि प्रेममय आहे, त्याने लहानशी क्रिया केली तरी तिचे फळ मोठे होते, तिची किंमत पुष्कळ मोठी होते. हा एक महान् आध्यात्मिक सिद्धांत आहे. आईचे पत्र दोन शब्दांचे कां असेना, तें विलक्षण प्रभाव टाकते. तें प्रेमाच्या शाईनें पवित्रतेच्या स्वच्छ कागदावर लिहिलेले असते. दुसरे एखादे बाड किती हि पांढऱ्या स्वच्छ कागदावर लिहिलेले असो, त्याच्या मुळांत निर्मल बुद्धि नसेल, जें कांहीं लिहिलें तें प्रेमांत ओतलेले नसेल, तर तें सारें बाड व्यर्थ आहे !

ईश्वराच्या येथें ' किती सेवा ' हा प्रश्न नाही, ' कशी सेवा ' हा प्रश्न आहे. टिळक अत्यंत बुद्धिमान्, विद्वान्, नाना शास्त्रांचे पंडित होते. त्यामुळे त्यांची सेवा अनेकांगी आणि फार मोठी आहे. परंतु टिळकांनीं जितकी मूल्यवान् सेवा केली, तितकीच मूल्यवान् सेवा एक खेडवळ सेवक हि करू शकतो. टिळकांची सेवा विपुल आणि बहंगी होती तरी हि त्यांच्या सेवेचे मूल्य आणि एका तुच्छ सेवकाच्या सेवेचे मूल्य सारखेच असू शकते. मात्र तुमच्या सेवेवर व्यापकतेचा शिक्षा लागलेला असला पाहिजे. ही व्यापकता आजच्या कार्यकर्त्यांमध्ये कमी प्रमाणांत दिसून येते. कुशल कार्यकर्ते आज संकुचित दृष्टीनें काम करीत असलेले दिसतात.

टिळकांमध्ये ही व्यापकता होती. मी भारतीय आहे, अशी सुरवातीपासून च त्यांची वृत्ति होती. बंगालमध्ये चळवळ सुरू झाली. त्यांनीं धांवत जाऊन तींत मदत केली. बंगालला साथ देण्याकरितां महाराष्ट्राला उभे केले. स्वदेशीचा डंका वाजविला. बंगाल लढाईच्या मैदानांत उभा आहे तर आपण

हि गेलें च पाहिजे, जें बंगालचें दुःख तें महाराष्ट्राचें हि दुःख आहे, अशी व्यापकता, सार्वराष्ट्रीयता टिळकांमध्ये होती. म्हणून च पुण्याचे रहिवाशी असून हि ते हिंदुस्थानचे प्राण बनले.

परंतु ह्याचें एक दुसरें हि कारण आहे. त म्हणजे जनतेची विशेषता. टिळकांच्या गुणाबरोबर जनतेच्या गुणाचें हि स्मरण केलें पाहिजे. कारण, टिळक स्वतःला जनतेच्या चरणाची धूळ समजत. जननेचे दोष, जनतेचा दुबळेपणा, जनतेच्या उणीवा, सर्व कांहीं ते आपलें च समजत. ते जनतेशीं एकरूप होऊन गेले होते. म्हणून जनतेच्या गुणांचें स्मरण हें टिळकांच्या गुणांचें च स्मरण आहे.

जनतेचा हा गुण आपण कमावलेला नाही. आपल्या महान्, पुण्यवान्, विशाल-दृष्टि पूर्वजांची ती देणगी आहे. हा गुण जणू काय आपण आपल्या आईच्या दुधाबरोबर च प्यालों आहोंत. त्या श्रेष्ठ पूर्वजांनीं आपणाला हें शिकविलें आहे कीं मनुष्य कोणत्या प्रांताचा किंवा कोणत्या जातीचा आहे, हें पाहण्याऐवजीं इतकें च पहा कीं तो चांगला आहे कीं नाही, तो भारतीय आहे किंवा नाही. त्यांनीं आपणाला भारतवर्ष एक राष्ट्र आहे हें शिकविलें. इंग्रज येथें आले आणि त्यांनीं आम्हांला देशाभिमान शिकविला तेव्हां कोठें आम्हांला राष्ट्रीयता माहीत झाली, असें पुष्कळ लोक म्हणतात. परंतु हें म्हणणें चुकीचें आहे. एकराष्ट्रीयत्वाची भावना आपणाला आपल्या पुण्यवान् पूर्वजांनीं च शिकविली आहे. त्यांच्या च कृपेनें ती असाधारण देणगी आपणाला मिळाली आहे.

आपल्या राष्ट्र-ऋषीनें 'दुर्लभं भारते जन्म' अशी शिकवण आपणाला दिली आहे. "दुर्लभं वंगेषु जन्म," "दुर्लभं गुर्जरेषु जन्म" असें ते म्हणाले नाहीत. काशीत गंगेच्या कांठावर राहणारा भारतीय कोणत्या गोष्टीकरितां तळमळत असतो ? तो ह्याकरितां तळमळतो कीं काशीच्या गंगेची कावड

रामेश्वरावर नेऊन केव्हां ओतीन ? जणू काय काशी आणि रामेश्वर त्याच्या घराचें मागील आणि पुढील अंगण च आहे ? वास्तविक काशी आणि रामेश्वरामधें पंधराशें मैलांचें अंतर आहे. परंतु तुम्हांला तुमच्या श्रेष्ठ ऋषींनीं असें वैभव दिलें आहे कीं तुमचें अंगण पंधराशें मैलांचें झालें आहे. रामेश्वरला राहणारा भारतीय ह्याकरितां तळमळतो कीं रामेश्वरचें समुद्राचें पाणी काशी-विश्वेश्वराच्या मस्तकावर केव्हां घालीन ? तो रामेश्वरचे समुद्र-जल काशीला घेऊन जातो. कावेरीच्या किंवा गोदावरीच्या पाण्यांत स्नान करणारा देखील 'जय गंगे, हर गंगे,' असें च म्हणतो. गंगा फक्त काशींत च नाही, येथें हि आहे. ज्या भांड्यांत आपण स्नानाकरितां पाणी घेतों त्याला देखील 'गंगाळ' नांव दिलें आहे. किती व्यापक आणि पवित्र भावना आहे ही !

ही भावना आध्यात्मिक नाही, राष्ट्रीय आहे. आध्यात्मिक मनुष्य "दुर्लभं भारते जन्म" असें म्हणणार नाही. तो कांहीं वेगळें च म्हणेल. तुकारामानें म्हटलें आहे, 'आमुचा स्वदेश भुवनत्रयामध्यें वास.' त्यांनीं आत्म्याची मर्यादा व्यापक केली. सर्व दरवाजे, सर्व किल्ले तोडून आत्मा प्राप्त करून घेतला. तुकारामासारख्या आध्यात्मिक रंगांत रंगलेल्या महापुरुषांनीं आपल्या आत्म्याला स्वैर संचार करूं दिला. "अणोरणीयान् महतो महीयान्" या भावनेनें प्रेरित होऊन सर्व भेदाभेदांना पार करून जे सर्वत्र चिन्मयतेचें दर्शन करूं शकतात, ते धन्य होत. लोक हि समजून गेले कीं हे सगळ्या विश्वाचे आहेत. ह्यांना कांहीं सीमा नाही. परंतु "दुर्लभं भारते जन्म" ही ऋषींची कल्पना आध्यात्मिक नाही, राष्ट्रीय आहे.

वाल्मीकीनें आपल्या रामायणाच्या प्रारंभीच्या श्लोकांत रामाचें गुण-चर्णन केलें आहे. रामाचें गुण-गान करतांना राम कसा होता ह्याचें ते वर्णन करतात, 'समुद्र इव गांभीर्ये स्यैथे च हिमावानिव'. स्थिरता उत्तरेच्या हिमालया-सारखी आणि गांभीर्य दक्षिणेच्या समुद्रासारखें. पहा, कशी विशाल उपमा आहे ! एका श्वासांत हिमालयापासून तों थेट कन्याकुमारीपर्यंतचें दर्शन त्यांनीं

करविलें. पांच मैल उंच पर्वत आणि पांच मैल खोल सागर दोन्ही एकदम दाखविले. म्हणून च तर रामायण राष्ट्रीय काव्य झालें आहे. वाल्मीकीच्या रोमारोमांत राष्ट्रीयत्व भरलेलें होतें. आणि म्हणून च ते सार्वराष्ट्रीय रामायण रचूं शकले. रामायण जितकें महाराष्ट्रांत प्रिय आहे तितकें च मद्रासमध्ये, केरळमध्ये हि प्रिय आहे.

इंग्रज किंवा पाश्चात्य इतिहासकार म्हणतात कीं तुम्ही आपसांत लढत होतां, अंतःस्थ कलह करीत होतां. आपसांत लढणें वाईट आहे, हें मी हि मानतो. परंतु हा दोष मान्य करून हि मला ह्या आरोपाचा अभिमान वाटतो. आम्ही लढलों परंतु आपसांत लढलों. ह्याचा अर्थ हा झाला कीं आम्ही एक आहोंत ही गोष्ट ह्या इतिहासकारांना हि मंजूर आहे. एखादा लहानसा मानव-समुदाय शेखी मिरवूं लागला कीं 'आमच्यांत एकी आहे, आपसांत फूट नाही' तर त्यांत विशेष बहादुरी आहे काय? समजा कीं मी माझ्या राष्ट्राची 'माझें राष्ट्र म्हणजे माझें शरीर' इतकी च संकुचित व्याख्या केली, तर आपसांत कधीं युद्ध च होणार नाही. होय, मीं च आपल्या तोडांत चटकन एक थापड मारून घेतली तर ती लढाई होईल खरी! परंतु 'मी च माझें राष्ट्र आहे' अशी व्याख्या करून मी आपल्या भावाशीं, आईशीं, कोणाशीं हि भांडलों तरी ती आपसांतील लढाई होणार नाही. कारण मी तर आपल्या साडे तीन हात शरीराला च आपलें राष्ट्र मानलें आहे. सारांश, आपण आपसांत लढलों हा आरोप खरा आहे. परंतु तो अभिमानास्पद हि आहे. कारण ह्या आरोपांत च आरोप करणाऱ्यानें हें मान्य केलें आहे कीं आपण एक आहोंत, आपलें राष्ट्र एक आहे. महाराष्ट्रांनं पंजाबवर, गुजराथवर, बंगालवर स्वान्या केल्या तरी एक-राष्ट्रीयत्वाची, आपलेपणाची, भावना नष्ट झाली नाही.

जनतेच्या ह्या गुणामुळें टिळक सर्व प्रांतांना प्रिय आणि पूज्य झाले. टिळक, गांधी तर अलौकिक पुरुष आहेत. सर्व प्रांत त्यांची पूजा करतील च. परंतु राजगोपालाचार्य, जमनालालजी साधारण मनुष्य आहेत. परंतु त्यांची

देखील सर्व प्रांतांत प्रतिष्ठा आहे. पंजाब, महाराष्ट्र, कर्नाटक त्यांचा आदर करतात. आपणाला पत्ता असो किंवा नसो परंतु एक-राष्ट्रीयत्वाचा हा महान् गुण आपल्या रक्तांत एकजीव झाला आहे. आज टिळकांचें स्मरण सर्वत्र केलें जाईल. ते ब्राह्मण आणि महाराष्ट्रीय असले तरी सर्व लोक सर्व ठिकाणीं त्यांची पूजा करतील. कारण टिळकांची दृष्टि व्यापक होती. ते सर्व हिंदुस्थानशीं एकरूप झाले होते. ही विशेषता टिळकांची आहे. हिंदी जनता प्रान्ता-भिमान इत्यादि गोष्टींकडे लक्ष न देतां गुण ओळखते. भारतीय जनतेचा गुण हा आहे. ह्या दोघांच्या गुणांचा हा चमत्कार आहे कीं टिळकांचें सर्वत्र आणि सर्व लोक स्मरण करित आहेत. एका च आंब्याच्या कोईपासून झाड, फांद्या, मोहोर, आंबे उत्पन्न होतात त्या प्रमाणें एका च भारत-मातेचे बाह्यतः वेगवेगळे पुत्र दिसतात. कोणी क्रोधी, कोणी प्रेमळ. गोड आणि मऊ आंबे ज्या कोईपासून निर्माण होतात त्याच कोईपासून खोड देखील निर्माण होतें. त्याप्रमाणें आपण वरून किती हि भिन्न दिसत असलों तरी एका च भारतमातेचीं लेकरें आहांत हें विसरतां कामा नये. हें लक्षांत ठेवून प्रेमभाव वाढवून सेवकांनीं सेवेकरितां तयार झालें पाहिजे. टिळकांनीं अशी च सेवा केली. तुम्ही हि तशी कराल अशी भाशा आहे.

[सर्वोदय, ऑगस्ट १९४९]

: २१ :

सत्ता आणि सेवा

संस्कृतामध्ये 'सत्ता' या अर्थाचा चांगलासा शब्द नाही. कृत्रिम शब्द आहेत, पण सिध्दशब्द नाही. सत्ता हा हि शब्द संस्कृत आहे. पण त्याचा अर्थ संस्कृतांत अस्तित्व इतकाच होतो. अस्तित्व हे ज्याचे त्याच्या ठिकाणीच असते. माझे अस्तित्व माझ्या ठिकाणी, जगाचे अस्तित्व जगाच्या ठिकाणी. एकाची दुसऱ्यावर सत्ता हा एक शोधच आहे.

ही सत्ता आली कोठून ? तिचे अधिष्ठान काय ? आईची मुलावर सत्ता चालते. कारण मुलगा असमर्थ आहे. अनन्यगतिक आहे. पण मुलाची हि आईवर सत्ता चालते. कारण, तशी सत्ता चालवून घेणे तिला आवडते. आई असमर्थ नाही.

आईची मुलावर सत्ता चालते ती मुलाला आवडते. बलवंताची दुर्बलावर सत्ता चालली तरी ती त्या दुर्बलाला आवडते असे नाही. ती लाचारीची असते. लाचारीची सत्ता आणि भावडणारी सत्ता या अगदी वेगवेगळ्या आहेत आणि त्या दर्शविण्यासाठी वेगळ्या शब्दांची गरज आहे.

तसे शब्द आज आपल्यापाशी नाहीत. म्हणून एकीला आपण बळाची सत्ता म्हणू. दुसरीला सेवेची सत्ता म्हणू. सेवेची सत्ता घोरोघरी चालत आहे. पण समाजांत मात्र बळाची सत्ता आजपर्यंत शिरजोर राहिली आहे.

तिची लोकांनीं देवता बनविली आहे, आणि शक्ति या नांवानें ती पूजिली जाते. सेवा हि थोडी-फार ती करते, पण शक्ति म्हणून मिरवते.

सेवेची देवता मात्र अजून कोणीं बनविलेली दिसत नाहीं. घराबाहेर समाजांत सेवा झाली नाहीं असें नाहीं. पण देवता म्हणून ती प्रतिष्ठिली नाहीं. कारण उघड च आहे. सेवा च जर देवता झाली तर तिची सेवा कोण करणार ?

वस्तु-स्थिति अशी आहे कीं विद्या, शक्ति, लक्ष्मी ज्या देवता बनून बसल्या आहेत, त्या सर्व सेविका होण्यास योग्य आहेत. आणि सेवा ही च खरी देवता आहे. विद्या, शक्ति, लक्ष्मी तिन्ही सेवेला वाहिलेल्या असल्या पाहिजेत. सेवेच्या दासी होऊन राहण्यामधें च त्यांचें देवतापण आहे. तो दासीपणा त्यांनीं सोडला म्हणजे त्या देवता न राहतां राक्षसिणी बनतात. आज त्या तशा च बनल्या आहेत.

आज लक्ष्मी कमळाला पायाखालीं मिरविते. सरस्वती सतार वाजवते, पुस्तक वाचीत बसते किंवा मोराशीं खेळते. शक्ति हत्यारांनीं सजते आणि दुर्बळांचे बळि घेते. अशा देवतांचे देव्हारे आजवर जगांत चालले आहेत आणि समर्थांच्या भाषेंत “थोरली देवता” चोरीला गेली आहे.

विद्या, लक्ष्मी, शक्ति अपुऱ्या पडल्या म्हणून आतां लोकांनीं व्यवस्था-देवी, संघटना-देवी इत्यादि नव्या देवता शोधून काढल्या आहेत. आश्रमा-पासून लष्करापर्यंत, सर्वत्र शिस्तीचा बोलबाला चालला आहे. कवायतींत शिस्त पाहिजे. शिक्षणांत शिस्त पाहिजे. भक्तींत हि शिस्त पाहिजे.

भावार्थ इतका च आहे, मुख्य देवता हरवल्यामुळें मायावी देवतांनीं जोर केला आहे. सूर्य लोपला कीं नक्षत्रांनीं नाचलें च पाहिजे !

आतां तर या देवता निजावलंबी बनल्या आहेत. “त्याच्यासाठीं च तें” याचें नांव निजावलंबन. कंजूस म्हणतो पैशासाठीं च पैसा. खर्चासाठीं

नव्हे. सेवेसाठी तर नव्हे च. साहित्यिक म्हणतो, साहित्यासाठी साहित्य. जीवनासाठी नव्हे. कलावान् म्हणतो, कलेसाठी कला. त्याला माहीत नाही की ती असते काळासाठी. काळ तिला खाऊन टाकतो. सेवेसाठी वापरली असती तर सदुपयोग झाला असता.

सत्तावादी म्हणतात, सत्ता ही शासनकर्ती देवता आहे. तिच्यासाठी च ती आहे. सत्ता मिळविण्यासाठी सेवा केली तरी चालेल. सत्ता टिकवण्यासाठी हि सेवा करायला हरकत नाही. पण सत्ता स्वयं-भू आहे.

सर्व साम्राज्यवाद्यांचें याविषयावर एक मत झालेलें दिसतें.

[मराठी हरिजन, ता. २३-२-१९४७]

: २२ :

शिक्षणाचें सूत्र

मनूचें एक वाक्य आहे, 'मुलाला सोळावें वर्ष लागलें म्हणजे त्याच्याशीं मित्रासारखें वागावें.' मी या वाक्याचा असा अर्थ समजतो कीं सोळा वर्षांनंतर जीवनाची जबाबदारी मुलांनें उचलली पाहिजे. मित्राला आपण सल्ला देतो, वेळेवर मदत करतो, पण त्याच्या जीवनाचा भार त्याच्यावर च असतो.

जीवनाचा भार हा खरोखर भार च नाही. तो उपकार आहे. पण तो उपकार वाटण्यासारखें समर्थ शिक्षण मिळायला पाहिजे. असें शिक्षण सोळा वर्षांच्या वयापर्यंत मुलाला आई-बापांकडून मिळालें पाहिजे. आई-बापांकडून म्हणजे च समाजा कडून. अशी शिक्षणाची सोय हरेक मुलाबाबत समाजा-नें केली पाहिजे. त्या पुढचें त्याचें शिक्षण त्यानें आपल्या कमाईनें मिळविलें पाहिजे.

मनूच्या वाक्याचा असा हि अर्थ होतो कीं सोळाव्या वर्षाआधीं मुलावर जीवनाची संपूर्ण जबाबदारी टाकणें उचित नाही. तोंपर्यंत मुलाला जीवन च नाही असा याचा अर्थ नाही. परंतु त्याचा भार त्याच्या वर नाही. त्या वयांत आपला भार आपण उचलण्यासाठीं त्यानें हळू हळू तयार व्हावयाचें आहे. ह्या तयार होण्याला च शिक्षण म्हणतात.

मनूचें वाक्य मीं शब्द-प्रमाण म्हणून मांडलेलें नाही. मनु म्हणून कोणी माणूस नाही. समाजाच्या हजारों वर्षांच्या अनुभवाला मनु म्हणतात.

दशरथापाशीं विश्वामित्र यज्ञ-रक्षणासाठीं रामाची मागणी करायला आला. दशरथ म्हणाला, “ऊन षोडश-वर्षां मे रामो राजीव-लोचनः” राम अजून सोळा वर्षांचा झाला नाही. त्याला एवढ्या जबाबदारीच्या कामासाठीं मी कसा देऊं ? सोळा वर्षे संपलेलीं असतीं तर दशरथाची तकरार नव्हती. वसिष्ठांनीं त्याला समजावून सांगितलें, ‘विश्वामित्राच्या संरक्षणाखालीं हें काम होणार आहे. ती एक शिक्षण-योजना च आहे.’ तेव्हां दशरथाची समजूत पटली.

दशरथाची ही समजूत च मनूच्या वाक्यांत आहे. अलीकडच्या शिक्षण-कोविदांनीं हि ती मान्य केली आहे. चौदा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत सात वर्षांची शिक्षण-योजना ‘नई तालीम’ वाल्यांनीं आंखली आहे. चौदा वर्षे पूर्ण नसलेल्या मुलाला फॅक्टरींत काम देऊं नये असें सुधारलेल्या देशांत कायदे आहेत. मनु एक वर्ष या लोकांच्या पुढें आहे. तो पंधरा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत मुलांना फॅक्टरींत जाऊं देणार नाही. आणि सोळावें वर्ष लागल्यानंतर मुलाला कॉलेजांत कालक्षय करूं देणार नाही. “मग तुमच्या या योजननुसार काय कॉलेजें ओस पडायचीं ? मग देशाची उन्नति कशी होणार ? ” कॉलेजें ओस पडायचीं नाहीत, गजबजून जावयाचीं आहेत गरीबांचीं मुलें हि त्यांत दाखल व्हावयाचीं आहेत. जो तो निज-परिश्रमानें ज्ञान-रूप अन्न आणि अन्न-रूप ज्ञान कमावीत आहे, दोन हातांनीं पोटाचें आणि दोन डोळ्यांनीं बुध्दीचें भरण होत आहे, ज्ञान आणि कर्म हा भेद मावळला आहे, असा देखावा त्या कॉलेजांत दिसेल. मुलांना फी नाही, बोर्डिंगचा चार्ज नाही, अध्यापकाला पगार नाही. उद्योगालय, पुस्तकालय, प्रयोगालय एवढीं सरकारनें सजवून दिलीं आहेत. शाळेला सुट्टी नाही. कारण बंधन कुणाला माहीत च नाही.

आजच्या कॉलेजांत गरीबाची सोय च माहीं. चार-दोन गरीबांच्या मुलांना मेहरबानीनें माफी मिळायची. आमचें कॉलेज सर्वांना मोकळें. श्रीमंतांच्या मुलांना इतके कष्ट झेपत नाहीत, म्हणून एखाद तासाच्या श्रमाची माफी

द्यावी लागल्यास ती गोष्ट वेगळी. परंतु ती दीनता च ठरायची. म्हणून कोणी अभिमानी मुलगा ती सहसा कबूल करायचा नाहीं.

आज तर शेतीचें कॉलेज हि शहरांत निघतें. मॅट्रिक झाल्याशिवाय तिथें प्रवेश नाहीं. मुलाला थंडी-वान्यांत, उन्हा-पावसांत काम करण्याची शक्ति उरलेली नाहीं अशी खात्री झाल्याशिवाय शेतकी-कॉलेजांत प्रवेश नाहीं, असा याचा अर्थ आहे. कारण आजच्या पध्दतीप्रमाणें मॅट्रिक पास होण्याचा दुसरा मतलब च नाहीं. प्रोफेसर आणि विद्यार्थी खुर्ची-बाकांवर बसून शेतीचें ज्ञान मिळविणार ! प्रयोगादाखल शेती नाममात्र असायची. जबाबदारी तिची मजुरांवर च. यांनीं प्रयोग करायचा ! मुलाच्या खर्चा-साठीं बापाला दरसाल पंचवीस एकर जमीनीचें उत्पन्न दिल्याशिवाय पूर्ति व्हावयाची नाहीं.

आरंभिक शिक्षण संपल्यानंतरच्या उच्च शिक्षणाचा कार्यक्रम काय असावा यासंबंधीं चर्चा चालली होती. मीं सुचवलें, मुलांनीं सहा तास परिश्रम करून अंगमेहनतीनें रोटी कमवावी आणि दोन तास तत्परिपोषक ज्ञान-विज्ञान त्यांना द्यावें. मुलांचा खर्च शाळेंनें हि करूं नये, आई-बापांनीं हि करूं नये. मग तीं मुलें गरिबांचीं असोत वा श्रीमंतांचीं असोत. त्यांतून च खरे प्रयोग होतील, आणि देश पुढें जाईल.

आज मनुच्या वाक्याचे दोन्ही अर्थ आम्हीं नाहींसे केले आहेत. असंख्य दरिद्री मुलांना भाकरीसाठीं राबावें लागत आहे. राबून सुध्दां त्यांना भाकर मिळत नाहीं. शिक्षण तर नाहीं च नाहीं. उलट बाजूनें, पंचवीस पंचवीस वर्षें पर्यंत भार-भूत शिक्षणाचे चोचले चालले आहेत. काम न करतां पेटाभर कमावण्याची चिंता लागली आहे. करोडोंना काम करून पोटभर मिळत नाहीं. 'सोळा वर्षें पर्यंत स्वावलंबनाचें शिक्षण, सोळा वर्षांनंतर स्वावलंबनाचें शिक्षण.' हें सूत्र स्वीकारून तदनुसार शिक्षण-योजना केल्याशिवाय या दुहेरी दुर्गती-बद्दल सुटका होणार नाहीं.

: २३ :

क्रांति करायची तर अजून बाकी आहे *

माझ्या परम प्रिय मित्रांनो,

तुमच्या या प्रांतांत मला पंचवीस वर्षे झालीं परंतु तुमच्यासमोर बोलण्याचा इतक्या वर्षांनंतर हा पहिला च प्रसंग आहे. 'भाऊ भाऊ शेजारीं भेट नाहीं संसारीं,' तसें तुम्ही आम्ही इतक्या जवळ असून हि मी बोलण्यास येऊं शकलों नाहीं. कारण, मी असतो कामामध्यें मग्न, आणि बोलणारे लोक पुष्कळ आहेत. म्हणून बोलण्याचें मी शक्यतोवर टाळतो. लोक म्हणतात, "तुम्हांला बोलतां येतें, पण तुम्ही बोलत कां नाहीं?" मी म्हणतो "बोलतां येतें म्हणून च बोलत नाहीं, बोलतां येत नसतें तर पुष्कळ बोललों असतो." ते म्हणतात "तुम्हीं बोललें पाहिजे." मी म्हणतो "माझी एक शर्त आहे. तुम्ही बोलायचें बंद करा, मग मी बोलतो"

आपण विचार केला तर आपणांस दिसून येईल कीं हिंदुस्थानला पूर्वी कधीं नव्हती इतकी कामाची जरूर आज आहे. आज आपल्या हातांत सत्ता आली आहे असें आपण म्हणतो. परंतु खरी सत्ता अजून आली नाहीं. आपण फक्त स्वराज्याच्या मार्गावर आलों आहोंत. हातांत सत्ता आल्याबरोबर पुष्कळ भयें निर्माण होतात. हीं भयें जर टाळायचीं असतील तर निरंतर सेवा करीत राहिलें पाहिजे. काँग्रेसचा असा दावा होता व आहे कीं काँग्रेसला स्वराज्य गरीब लोकांकरितां पाहिजे. गरीब लोकांकरितां दावा करणारी व झगडणारी काँग्रेससारखी संस्था जगभर दुसरी नाहीं. आणि जर काँग्रेसचा एवढा मोठा

---

* उमरावतीस महारोगी-सेवा-मंडळाच्या शाखेचें उद्घाटन करतांना दिलेलें भाषण.

दावा आहे तर तो खरा करून दाखवायची आज फार आवश्यकता आहे. आज अशी स्थिति आहे कीं नद्या ज्याप्रमाणें चारी बाजूंनी वाहतात व जिकडे सोली असेल तिकडे धांवतात तसें च जनतेच्या सेवकांनीं चारी बाजूनें सेवा करावयास धांवले पाहिजे. तसें जर केलें नाहीं तर जनता निरंकुश होईल. कार्यकर्ते आळसावतील. हें सगळें सेवेनें च टळणारें आहे. सेवेशिवाय हे दोष दूर होऊं शकणार नाहींत.

सर्वसामान्य लोक निरंकुश होतील या माझ्या म्हणण्याचें प्रत्यंतर आतां च सर्वत्र दिसूं लागलें आहे. किती थोड्या थोड्या गोष्टींवर संप होऊं लागले आहेत? यांत नवल वाटण्यासारखें कांहीं च नाहीं. अनेक शतकें दबलेली जनता यापेक्षां ज्यास्त उच्चृंखल झाली नाहीं हें च नवल आहे. सेवेनें च हें टळूं शकते. दंगे मारामान्या थांबवायला सेवेशिवाय दुसरा इलाज नाहीं.

काँग्रेसचा दावा आहे कीं आम्हांला ग्रामराज्य स्थापावयाचें आहे. गांवांना संघटित, स्वावलंबी करावयाचें आहे. असें जर आहे तर आज एक हि माणूस उपाशी राहणार नाहीं अशी काळजी घ्यायला पाहिजे. गांवची सफाई, तेथील शिक्षण, आरोग्य, या सर्व गोष्टींकडे कोण लक्ष पुरवील? जर आपण अशी वृत्ति ठेवूं कीं सरकार सर्व करील तर तें खोटें आहे. सरकारजवळ जी सत्ता आली आहे तीवर विसंबून राहूं तर आपण परावलंबी होऊं. म्हणून आपल्याला आधीं स्वावलंबी बनलें पाहिजे. ज्यावेळीं सत्ता नव्हती त्यावेळीं खेडोपाडीं जाऊन काम करण्यांत तुम्हांला अनेक अडथळे निर्माण होत असत. आज सरकार तुमचे आहे म्हणून खेड्याच्या जनतेला सांगायला हवें कीं “बाबांनो आतां तुम्ही आपले स्वतंत्र सरकार बनवा. तुमचा न्याय तुम्ही च द्या. तुमचें शिक्षण तुम्ही च सांभाळायला हवें. तुमच्या गांवचा सर्व कारभार तुम्हांला च बघायला हवा.”

कोणी म्हणतात, मी जेलमध्ये गेलों, मला निवडून कां देत नाहीं? मी अमुक अमुक केलें, मग मला अमुक जागा कां दिली जात नाहीं? अशा रीतीनें आपण आपला हक्क दाखविला व तो उपभोगण्याची वृत्ति दाखविली, तर क्षयाला सुरवात झाली च समजा. किंचित् त्यागानें जर भोग-बुद्धि वाढते

असेल तर स्वराज्य टिकणार नाही. आम्हांला फक्त हे आमचेंच स्वातंत्र्य टिकवायचें आहे असें नाही, तर जगाचें स्वातंत्र्य सिद्ध करावयाचें आहे. झेंडा-गीतांत म्हणतों त्याप्रमाणें विश्व-विजय करायचा आहे. म्हणजे सगळ्या जगांत एक देखील राष्ट्र गुलाम राहणार नाही अस करावयाचें आहे. जोंपर्यंत तसें होत नाही, तोपर्यंत आपलें कार्य हि पूर्ण झालें असें होत नाही आणि हे जर सर्व करावयाचें आहे तर कार्यकर्ते आळसावून चालायचें नाही. आणि म्हणून मी म्हणालों कीं आज सेवा करण्याची वेळ आहे. ज्याला ज्याला तळमळ आहे त्यानें आपापल्या परी होईल ती सेवा करण्यास जनतेकडे धांक घेतली पाहिजे.

एका माणसानें मला एकदां विचारलें, “आम्ही गृहस्थ आहोंत आम्हांला विशेष तर कांहीं करणें शक्य नाही. परंतु घरांत राहून काय करतां येऊं शकेल सांगा.” मी म्हणालों, “घरांत राहून काय करतां येईल तेंच सांगतां. घरांत एक हरिजन मुलगा ठेवा. तुम्हांला तीन मुलें आहेत त्या ऐवजीं चार समजा. चार असते तर काय टाकून दिलें असतें ? ते गृहस्थ म्हणाले, “परंतु मग लोक गांवांत राहूं देणार नाहीत.” मी म्हणालों, “तेंच तर करावयाचें आहे. ह्यालाच तर क्रांति म्हणतात.” घरापासून सुरू करून समाजाच्या पातळीपर्यंत पोचूं शकेल अशी चळवळ आम्हीं करायला हवी. लोक म्हणतात, “आमच्या मनांत अस्पृश्यता नाही.” मी म्हणतों— “तुमच्या मनाला पुसतो कोण ? तुम्ही घरांत हरिजन ठेवतां का ? ” तर ते म्हणतात, “घरांत आईला जमत नाही.” मी म्हणतों, “आई ज्या ठिकाणीं हरिजनाला बसूं देईल त्या ठिकाणीं तूं बैस. ” खरी गोष्ट अशी आहे कीं हा टाळण्याचा प्रयत्न असतो.

विद्यार्थी मला नेहमीं म्हणतात, “आम्हांला क्रांतिकारी कार्यक्रम पाहिजे ” मी म्हणतों, “काय गति रचून देऊं, म्हणजे क्रांतिकारी कार्यक्रम होईल ? ” जर विद्यार्थ्यांनीं मनावर घेतलें तर ते पुष्कळ करूं शकतील. हिंदुस्थानची गरीब जनता तापलेल्या जमिनप्रमाणें तप्त झाली आहे. ती पावसाप्रमाणेंच सेवकांची वाट बघत आहे. लोक मला म्हणतात, “जनतः

कांतायला तयार नाही.” माझा अनुभव निराळा आहे. मी एका कार्यकर्त्याला गांवांत पाठविला. सर्वांनी सभा घेतली. ठराव केला की आम्हांला आमच्या गांवांत च कपडा तयार करावयाचा आहे, म्हणून कांतणें शिकविण्याची व विणण्याची सोय हवी. ठराव करून थांबले नाहीत. तर सर्वांच्या सहाय्या घेऊन माझ्याकडे पाठविल्या. जनतेपार्शीं तुम्ही पोंचा, ती तुमची वाट बघत आहे. माझ्याजवळ जेवढी कळकळ आहे ती एकवटून मला तुम्हांला सांगायचें आहे की जर खरोखर स्वराज्य झालें असेल, तर सूर्योदय झाल्यावर पक्षी जसे गोळा होतात तसें च स्वराज्याच्या सूर्योदयानंतर कार्यकर्ते हि गोळा होऊं लागतील, लोक तुमचें म्हणणें ऐकतील व मग क्रांति सहज होऊन जाईल. आज क्रांति झालेली नाही. क्रांति करायची तर अजून बाकी आहे !

[मराठी हरिजन, ता. ६ आक्टोबर १९४६]

: २४ :

स्त्री-पुरुष-अभेद *

ह्या परिषदेचा अध्यक्ष होण्याविषयी जेव्हां मला सांगण्यांत आलें तेव्हां मी ती गोष्ट टाळू शकलों नाहीं- कारण कीं महिलाश्रमार्थीं माझा अगदीं आरंभापासून संबंध आहे. परंतु टाळण्याची दानत तर होती च आणि ती अशामुळें कीं आजकाल मी मजूर झालों आहे. कदाचित् या च कारणामुळें असेल, माझी बोलण्याची शक्ति कमी झाली आहे. तरी पण मी येथें आलों आहे आणि तुम्हा सर्वांना पाहून मला आनंद होत आहे. आजची परिस्थिति लक्षांत घेतां महिलाश्रमाच्या अधिकाऱ्यांनीं ही परिषद अगदीं योग्य वेळीं बोलाविली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

जेव्हां मी येथें येण्याचें कबूल केलें तेव्हां मी विचार करूं लागलों कीं स्त्रियांच्या संबंधीं खास असें काय सांगावें. तेव्हां मला असें कांहीं सुचलें नाहीं. मी विचार केला, मला कां सुचलें नाहीं त्याचें कारण तुम्हांला समजावून सांगावें. कदाचित् तो च माझ्या व्याख्यानाला उपयुक्त विषय होईल. मला कांहीं च सुचलें नाहीं, याचें कारण असें कीं स्त्री-पुरुषांत भेद करण्याची वृत्ति च माझ्यांत नाहीं. मी असें मानतो कीं सामाजिक, कौटुंबिक व राजकीय हक्क व कर्तव्ये हीं पुरुषांचीं जितकीं आहेत तितकीं च स्त्रियांचीं हि आहेत. दोघांचा हि आर्थिक अधिकार समान आहे आणि नैतिक योग्यता देखील सारखी च आहे. दोघांचें शिक्षण एकत्र झालें पाहिजे आणि शिक्षणाचे विषय हि

---

* ता. १२-१-४७ ला महिलाश्रमच्या वार्षिकोत्सवाच्या वेळीं भरलेल्या महिला-संस्था-संमेलनांत अध्यक्षपदावरून दिलेलें प्रास्ताविक भाषण.

सारखे च असले पाहिजेत. स्त्री-पुरुषांत जो भेद आहे तो बाह्य आहे, मूलभूत नाही. मला माहीत आहे कीं याहून भिन्न असा हि एक विचार-प्रवाह आहे. परंतु मी माझे विचार तुमच्या पुढे मांडीत आहे. स्त्री आणि पुरुष दोघांत हि एक च मानव-आत्मा वास करीत आहे. म्हणून बाह्य भेद असले तरी त्यांना महत्त्व देण्याची आवश्यकता नाही. बाह्य भेदामुळे कार्य-क्षेत्रांत कांहीं फरक होणे स्वाभाविक आहे. परंतु एवढ्या च मुळे आज आम्हीं दोघांत जे भेद-भाव केले आहेत ते समर्थनीय नाहीत.

हिंदुस्थानच्या मध्यकालीन इतिहासांत कांहीं विचारक असे निघाले कीं ज्यांनीं स्त्री-पुरुषांतील भेद मौलिक आहे, असें मानले. परंतु ह्याला आधार केवळ त्यांची कवित्व-शक्ति होय. सृष्टीचें निरीक्षण करतां करतां सांख्यांना दोन तत्त्वे सांपडलीं. एक विविध-रूप-धारी जड, दुसरें एकरस चेतन. एकाला त्यांनीं “प्रकृति” असें नांव दिलें आणि दुसऱ्याला “पुरुष”. दोहोंच्या संयोगानें संसार चालतो आहे. प्रकृति शब्द स्त्री-लिंग आहे आणि पुरुष पुंलिंग. या शाब्दिक लिंग-भेदाचा उपयोग करून कवींनीं सांगितलें कीं स्त्री प्रकृति-तत्त्वाचें प्रतिनिधित्व करते, आणि पुरुष पुरुष-तत्त्वाचें. कांहीं विचारकांनीं याला गंभीर स्वरूप दिलें, आणि असें मानलें कीं स्त्री संसारासक्त असते, तिला मोक्षाचा हि अधिकार नाही. मोक्षाचा अधिकारी फक्त पुरुष च होऊं शकतो. स्त्रीला मोक्ष पाहिजे असेल तर दुसऱ्या जन्मीं तिनें पुरुष झालें पाहिजे. प्रकृति शब्द स्त्री-लिंग व पुरुष शब्द पुंलिंग ह्या शिवाय ह्या विचारकांच्या अशा प्रकारच्या विचार-सिद्धीला इतर कोणता हि आधार नव्हता. त्यांनीं विकृत बुद्धि व काव्य-शक्ति हा आधार होता असें फार तर म्हणावें. परंतु सांख्यांनीं तर प्रकृतीला प्रधान हि म्हटलें आहे. आणि प्रधान शब्द तर पुंलिंग आहे.

वस्तुतः स्त्री-पुरुषांत एक च पुरुष-तत्त्व-जें चेतन आहे—समान रूपानें भरलेलें आहे. आणि दोघांचें हि शरीर एका च प्रकृति-तत्त्वाचें घडलेलें आहे. संसारासक्ति किंवा संसार-बंधन दोघांत हि समान आहे. आणि

मोक्षाचा अधिकार हि दोघांचा समान आहे. परंतु काव्य-शक्ति कोठपर्यंत अनर्थ करू शकते याचे 'प्रकृति' 'पुरुष' शब्द एक उदाहरण होऊन बसले आहे.

संस्कृत काव्यांत मीं असे वाचले कीं दमयंतीच्या महालांत वायूला हि प्रवेश नव्हता. कां? एवढ्या च साठीं कीं वायु पुंलिंग आहे. मग पर-पुरुषाला दमयंतीच्या महालांत स्थान कसे असू शकणार ? दमयंती बिचारी केव्हां च मरून सुटली. परंतु जेव्हां मीं हें वाचलें तेव्हां बिचान्या दमयंतीची काय दशा झाली असेल या विचारानें मी अगदीं व्याकुळ झालों. परंतु नंतर थोड्या वेळानें माझे मन निर्दिष्ट झालें. कारण माझ्या लक्षांत आलें कीं दमयंतीच्या महालांत वायु जाऊ शकत नसेल, पण हवा तर जरूर जात असेल. कारण हवा शब्द स्त्री-लिंग आहे. असा आहे हा शब्दांचा महिमा !

स्त्री संसारासक्त आणि पुरुष मोक्षप्रवण व विरक्त आहे, असें मानणाऱ्या या विचार-प्रवाहापासून भिन्न असा दुसरा हि एक विचार-प्रवाह चालत आला आहे. तो असा : "स्त्री पुरुषाहून श्रेष्ठ आहे. तिच्यांत दयाभाव स्वभावतः च अधिक असतो. मुलांचें शिक्षण, समाज-शासन स्त्रियांच्या हातीं सोंपविण्यांत आलें, तर अहिंसक समाजरचना सुलभतेनें सिद्ध होईल." या सर्व कार्यांत स्त्रियांनीं भाग घ्यावा असें तर मी देखील ह्छितों. आज पर्यंत हीं कामें सामान्यतः पुरुष च करीत आले आहेत. म्हणून स्त्रियांचा प्रवेश त्यांत झाल्यास त्या कार्यांना एक प्रकारचा तजेला येईल, असें हि मी मानतो. परंतु हे नवे विचारक म्हणतात तसें मात्र मी समजत नाहीं. कारण दया आदि गुण कोणत्या हि जातीचे किंवा लिंगाचे आश्रित नाहींत. बाह्य उपार्धांमुळे गुणांच्या प्रकाशनांत, त्यांच्या प्रगट होण्याच्या पद्धतींत, फरक होऊं शकेल परंतु दोघांच्या गुणांत च फरक आहे असें मानणें विचार व अनुभव दोहोंच्या हि विरुद्ध आहे.

परंतु भेद मानणारे गुणांमध्ये भेद मानतात इतकें च नव्हे, तर दोघांच्या ग्रहण-शक्तींत हि फरक आहे, असें मानतात. कांहीं म्हणतात कीं

स्त्रियांना काव्य अनुकूल आहे, गणित प्रतिकूल. पुरुषांत पराक्रमशीलता अधिक असते. त्यांच्या बुद्धीची ग्रहण-शक्ति व स्वभावं ह्यांना अनुकूल असे च अध्ययनाचे विषय असले पाहिजेत. या च प्रमाणें स्त्रियांत सौंदर्य-भावना, करुणा इत्यादि मृदु वृत्ति अधिक असतात. ती च स्थिति त्यांच्या ग्रहण-शक्ती-संबंधी. त्यांचे अध्ययनाचे विषय तदनुसार असले पाहिजेत. मूळ स्वभाव आणि उपाधिजन्य भेद यांचें सम्यक् विश्लेषण न केल्यामुळें उत्पन्न झालेले हे भ्रम आहेत असें मी मानतो.

नई-तालीम (वर्धा-शिक्षण-पद्धति) मध्ये मुलांना हि स्वयंपाक शिकविला जातो. यावर एका गृहस्थानें आक्षेप घेतला. त्यांना ह्या गोष्टीचें दुःख झालें कीं मुलांच्या शिक्षणाचा वेळ खराब करून आम्ही त्यांना कां उगी च चुलींत घालतो? त्यांच्या मते मुलींना त्या कामांत घातलें पाहिजे. मीं त्यांना समजावलें. मुलींनीं स्वयंपाक केला तर तो शिजविण्याला अग्नि इन्कार करीत नाहीं. जांघळ्याची भाकर लिंग-भेद ओळखत नाहीं. स्त्री पुरुष दोघांच्या हि भुकेचें समान भावानें निवारण करते. तसें च भूक हि लिंग-भेद ओळखत नाहीं. मग कसें करायचें? यांत प्रतिष्ठेचा हि प्रश्न लोक उत्पन्न करतात. आम्हीं समजलें पाहिजे कीं प्रतिष्ठा स्त्रीची हि नाहीं व पुरुषाची हि नाहीं. प्रतिष्ठा त्याची, जो प्रतिष्ठेला योग्य. प्रतिष्ठेचा कर्म-विशेषाशीं कांहींएक संबंध नाहीं.

मुली आणि मुलगे यांच्या एकत्र राहण्यावर हि कित्येकांचा आक्षेप आहे. ते म्हणतात कीं हा प्रयोग धोक्याचा सिद्ध होणार आहे. सिद्ध तर आम्ही जें करूं तें होईल. ही गोष्ट आमच्या शक्तीवर अवलंबून आहे. तसें च म्हटलें तर दोन व्यक्तींच्या एकत्र राहण्यांत जसे कांहीं गुण असतात तसे कांहीं धोके हि असतात च. कांहीं लोक मला विचारतात की आपण ब्राह्मण आणि हरिजन मुलांना एका च छात्रालयांत ठेवाळ काय? संगतीमुळें कांहीं दोष निर्माण होणार नाहीं काय? मी सांगतो, ती भीति मला हि वाटते. ब्राह्मण आणि हरिजन दोघांना एकत्र ठेवण्यांत ही भीति जरूर आहे कीं जो दंभ आजपर्यंत ब्राह्मणांपर्यंत च मर्यादित होता तो हरिजनांत हि पसरेल.

पण जेथें आम्ही शिक्षण देण्यासाठीं बसलों आहों तेथें असे धोके आम्हांला पत्करले च पाहिजेत. जेथें धोका नाही तेथें प्रयोग नाही. आणि जेथें प्रयोग नाही तेथें शिक्षण नाही. माझ्यांत च हिंमत नसेल तर मी आपली हार कबूल करीन, पण सिद्धान्त कायम राखीन.

माझ्या एका मुलीनें मला म्हटलें कीं भगवत्-गीतेत स्त्रियांच्या साठीं कांहीं शिक्षणाची व्यवस्था च नाही. तेथें स्थित-प्रज्ञ आहे, गुणातीत आहे, योगी आहे. पण स्थित-प्रज्ञा गुणातीता आणि योगिनीचीं लक्षणें सांगितलेलीं नाहीत. कदाचित् तिला हवी होती कायदेशास्त्रांतील “ही” आणि “शी” (तो आणि ती) ची परिभाषा. मीं तिला म्हटलें “ त्याची काळजी करूं नकोस. गीता खुद्द तर स्त्री आहे ना? आणि तिच्या पोटांत हे सर्व स्थित-प्रज्ञ आदि पडले आहेत. आम्हांला तर गुरुमंत्र मिळाला आहे ‘तत् त्वमसि’ ! काळा-गोरा हरिजन-परिजन, हिंदू-मुसलमान, स्त्री-पुरुष हे सर्व भ्रम आहेत. तूं यांहून भिन्न, विशुद्ध केवळ आत्मा आहेस. तूं शव नाहीस, शिव आहेस. तुझ्या शिवाय हें सर्व शव आहे, प्रेत आहे. तूं प्रेताचें विच्छेदन कशासाठीं करीत बसला आहेस ? भेद तर हें प्रेत करीत आहे. एक आत्म-तत्त्व च काय ती. जिवंत वस्तु आहे. त्याला ओळख; ह्याला विसर. विचार-भेदांत अभेद पाहणें हें उत्तम-बुद्धीचें लक्षण आहे, पुरुषार्थ आहे. भेद वाढविणें हीन बुद्धीचें लक्षण आहे, पुरुषार्थ-हीनता आहे.

माझे विचार हे असे आहेत. थोडक्यांत तुमच्या समोर मीं ते मांडले आहेत. तुम्हांला जर ते पटले तर तुम्ही पुढें जी चर्चा करणार आहांत तिला ते पायारूप होऊं शकतील. जर तुम्हांला हे पटले नाहीत तर माझी अध्यक्षता तुम्हांला निरूपयोगी सिद्ध होईल आणि वेगळ्या च पायावर तुम्हांला आपली इमारत उभी करावी लागेल.

: २५ :

आत्म-निष्ठ व्हा

मला येथें पुष्कळ प्रश्न विचारण्यांत आले. त्या सर्वांची वेगवेगळी उत्तरे देण्याची आवश्यकता नाही. कारण पुष्कळसे प्रश्न असे अगतात कीं ते विचारण्यांत च समाधान असते. तरी त्या प्रश्नांच्या अनुरोधानें मी चार शब्द आपणांसमोर मांडतो.

आपल्या देशांतील स्त्रियांच्या आजच्या दशेला पुरुष च पुष्कळ अंशी जबाबदार आहेत असें आतां एका भगिनीनें सांगितलें. मी या आरोपाचा दुःखित मनानें स्वीकार करतो. मला त्याची जाणीव हि आहे. माझ्या जीवमाची ग्रहण या जाणिवेनें च तब्यार झाली आहे आणि माझ्या आईची आठवण ठेवून मी याबाबत माझी जबाबदारी पार पाडण्याचा निरंतर प्रयत्न करित आलों आहे.

काल मीं एक मूलभूत विचार आपणांसमोर मांडला होता. स्त्री-पुरुषांत जो भेद आहे तो जगाला माहीत आहे. तो नाहीसा करण्याची कुणाचा इच्छा नाही आणि नक्कि हि पण नाही. पण वा बाह्य भेदाला जें लौकिक स्वरूप आलें तें मात्र तसें नाही. तें स्वरूप म्हणजे निष्कर्षाची एक योजना आहे. तिच्या मुळाशीं पवित्र भावना आहे. प्रत्रानिर्मिती चें तें केवळ एक साधन आहे.

---

* ता. १३-१-४७ ला वर्षा येथें महिला-संस्था-संमेलनाच्या प्रसंग. दिलेलें उपसंहारात्मक भाषण.

पण या विषयाचा मनुष्य-प्राण्यांनं मात्र अत्यंत दुरुपयोग केलेला आहे. खरें म्हटलें तर ती एक शास्त्रीय बाब आहे. तथापि तिला आज लाजिरवाणें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. तें इतकें कीं त्या वर मोकळ्या मनानें बोलणें देखील अशक्य होऊन बसलें आहे. परंतु समाजाला शास्त्रीय वळण लागलें कीं या विषया-संबंधीच्या गैर समजुती हि नाहीशा होतील. आणि आजच्यासारखा त्या विषयाचा दुरुपयोग मग होणार नाही. म्हणून माझें म्हणणें असें कीं या बाब्य भेदाला विसरून मानवी दृष्टीनं आंतरिक अभेदाच्या पायावर च आम्हांला आपली जीवन-रचना घडवायला हवी.

‘मग तुम्ही स्त्री-पुरुषांच्या शिक्षणांत कांहीं च फरक करणार नाही का?’ असें लोक विचारतात. त्या वर मला असें म्हणावयाचें आहे कीं भेद च पहावयाचा असेल तर तो माणसा माणसाच्या शिक्षणांत हि असूं शकतो. पुरुषांच्या योग्यतेंत हि तारतम्य असतें च आणि त्या अनुरोधानें विशेष शिक्षण भिन्न भिन्न प्रकारांनी दिलें जातें. तथापि सर्व-सामान्य शिक्षणाच्या धोरणांत त्यामुळें बदल होत नाही. तसें च स्त्रियांच्या बाबतीत मानलें पाहिजे. एका भगिनीनं विचारणा केली होती कीं ‘बाल-संगोपन हें स्त्रियांच्या च शिक्षणांत येत नाही का?’ जरूर येतें. पण पुरुषांच्या शिक्षणांत बाल-संगोपनाची गरज च नाही असा जर त्यांतून अर्थ निघत असेल तर तें मला कबूल नाही. मुलें तर माता आणि पिता या उभयांची असतात. त्यामुळें उभयतांना हि बाल-संगोपनाची माहिती आवश्यक आहे. त्यांतल्या त्यांत मानिला तें ज्ञान विशेष हवें, एवढें आपल्याला मानतां येईल.

: २६ :

आशंका-निरसन

दोन भगिनी लिहितात :

प्रश्न १. “ विनोबांच्या महिला परिषदेतील भाषणांत स्त्री-पुरुष-शिक्षणाचा अभेद हा मुख्य मुद्दा होता. परंतु कांहीं बाबतींत तरी भेद करावा लागेल असें आम्हांला वाटते. बायकांना गरोदरपण, बाळंतपण, मासिक पाळी या गोष्टींचा भार घडावा लागतो. तदुपयोगी शिक्षण तर त्यांनाच घेतलें पाहिजे. पुरुषांना या शिक्षणाची मुळीच गरज नाही. उलट तो काळाचा अपव्यय होईल. माता बालकाला अंगावर पाजते ती पर्यंत त्याच्या शारीरिक व मानसिक वाढीची काळजी घेणें जितकें तिला प्राप्त असते, तितकें पुरुषाला नसतें. तेव्हां या हि बाबतींत बायांना वेगळें शिक्षण जरूर आहे.

प्रश्न २. एकाच घातावरणांत जरी उभयतांना वाढविलें तरी दोघांच्या वाढीत फरक पडेल. स्त्री जन्म-दात्री असते. तदनु रूप तिचे स्नायु व अस्थि मृदु होणारच. या मृदुपणाला झेपेल व तो टिकून राहिल असा कार्य-भार तिच्यावर पडला पाहिजे. कार्य वेगळें म्हटलें कीं शिक्षण वेगळें होईल.

प्रश्न ३. वयाची सात ते चौदा वर्षे समान शिक्षण द्यावें. पुढें दरेकाच्या अभिरुची किंवा गरजेनुसार वेगवेगळें शिक्षण घेण्याची सोय पाहिजे, असा शिक्षण-कोविदांचा अभिप्राय आहे.

स्त्री ही स्त्री असल्यामुळेंच तिची आवड-निवड वेगळी असणें साहजिक आहे. आमच्या शाळेत हें दिसून येतें. गणित वगैरे विषयापेक्षा

शिवण, विणकाम, संपाक वगैरे विषयांचं तास मुलींना आवडतात. तेव्हां त्यांच्यासाठीं वेगळा अभ्यास-क्रम हवा च. तशी आवड असणाऱ्या पुरुषांना पाहिजे तर तो उघडा ठेवावा.

प्रश्न ४. हा प्रश्न किंचित् वेगळा आहे. “प्रत्येकीला मीना होतां येईल.” या लेखांत म्हटलें आहे, “मुलांना शिक्षेची भीति दाखवून शिस्त लावूं नये. त्यांना निर्भय बनयलें पाहिजे.” ही कोणाला हि पटण्यासारखी गोष्ट आहे. परंतु पुष्कळदां तें सुमाध्य वाटत नाहीं. आमची अडीच वर्षांचा भार्वा आहे. अनिश्चय हट्टी, रडकी आहे. एकदां रडायला लागली कीं किती हि समजावलें तरी थांबत नाहीं. तासचे तास रडते. इतरांना कामांत व एकाप्रतें अति च त्रास होतो. अशा मुलांची स्वतंत्र “मर्सरी” ठेवणें दरेक कुटुंबांत शक्य नसतें. शेवटीं तिला रूपा रागावून, कधीं कधीं मारून, गप्प करावें लागतें. मग भीतीनें थरथर हांपत ती गप्प होते. ही मुलगी खात्रीनें भित्री होणार. आपल्या समाजाचा एक हि घटक भित्री व्हावयास नको. पण हें व्यवहारांत उतरावयाचें कसें ?”

पहिल्या तीन प्रश्नांचा एकत्र विचार करूं.

स्त्री-पुरुष-शिक्षणाचा अभेद हा माझ्या भाषणाचा मुख्य मुद्दा नव्हता. एकूण स्पर्धे च वास्तवीत स्त्री-पुरुषांचा मूलतः अभेद हा मुद्दा होना. सामाजिक दुराजा, आर्थिक हक्क, नागरिक अधिकार, कुटुंबांतील स्थान, नैतिक योग्यता, शिक्षण-क्षमता, मानसिक भाव, गुणोत्कर्ष हीं सारीं दोघांची समान आहेत, असावयास पाहिजेत, हा त्या भाषणांतला मुख्य मुद्दा आहे. स्थूल शिक्षणांत कांहीं फरक राहिल, त्याला या विचारानें बाधा येत नाहीं. पुरुषा-पुरुषांत हि विशिष्ट शिक्षणाची गरज असूं शकते, तशी स्त्री-पुरुषांत हि असूं शकते, हें त्या भाषणांत हि मांडलें च आहे. संतान-विषयक विशेष ज्ञान स्त्रीला पाहिजे. पण पुरुषाला तें मुळीं च नको असें नाहीं. संतानविषयक जबाबदारी, थोडी वेगळ्या प्रकारानें, पण दोघांची आहे.

पण मुख्य विचारणीय विषय हा आहे की उभयतांचे जीवन उद्दिष्ट भिन्न आहे की एकच आहे ? माझे म्हणणे “एकच आहे.” पूर्णता प्राप्त करणे हे मानव-जीवनाचे उद्दिष्ट आहे. त्याच्या पोटांत वेगळीं कार्ये खुशाल येवीत. त्या वेगळ्या कार्यांना हि मनोविकासाचा एक समान पाया राहिल. पाया एक, शिबिर एक, मधला इमारतीचा आकार एक, एवढे निश्चित समजून मग भिडक्या, कौनाडे, रंग वगैरे काय फरक राहिल तो. शिक्षणाच्या भाषेत हे कसे बसावयाचे ते पाहतां येईल.

आज मुलांमुलींच्या अभिरुचीत आणि शाळेतल्या विषयांच्या निवडीत जो फरक आढळतो, तो सामाजिक उपार्धीमुळे झालेला आहे. सैपाक, शिष्य इत्यादि विषय मुलींना अधिक आवडतात हे म्हणणे गौणच आहे. गणित आवडणाऱ्या मुली मी पाहिल्या आहेत. आणि सैपाक आवडणारा पुरुष मी स्वतःच आहे. मला गणित हि आवडते. न आवडणारा विषय मला अजून सांपडलाच नाही. आजचे कृत्रिम सामाजिक वातावरण काढून टाक्यास, आणि बौद्धिक विषय निष्क्रिय आणि निष्कारण शिकविण्याची पद्धत सोडून दिल्यास, माझ्या प्रमाणे सर्वांनाच जीवनाचे सर्व विषय आवडतील आणि त्यांत बायका-पुरुष हा भेद राहणार नाही, असे माझे म्हणणे आहे.

चौथा प्रश्न मनोरंजकच आहे.

निर्भयता हा सर्व सद्गुणांचा आधार आहे. तो गमावून कांहीं हि कमावणे करंट-लक्षण आहे, हे चित्तांत ठसल्यानंतर मग त्या प्रश्नांत मनोरंजनच उरते. त्याचे सामाजिक उत्तर द्यायचे तर पूर्व, बुनियादी शिक्षणाची योजना, जिला बालवाडी म्हणतात. तीच आहे. कौटुंबिक हे आहे की मुले ही कुटुंबातली आनुवंशिक वस्तु नसून मुख्य वस्तु आहे हे लक्षांत घेऊन गृहस्थ-जीवन नियंत्रित व्हावयास पाहिजे. प्रत्यक्ष तोडग्याचे उत्तर हे आहे की त्या मुलीला जसे मनापासून रडतां येते तसे तिच्या मामीला मनापासून हसतां आणे पाहिजे. करून पाहण्यासारखा उपाय आहे. हासण्या पुढे रडणे दिई च

शकत नाही. अट एवढी च की तें जितकें मनापासून तितकें च हें मनापासून असलें पाहिजे. माझा अनुभव असा आहे कीं लहान मुलें जितकीं समजस असतात तितकीं मोठीं माणसें नसतात. आणि म्हणून “ लहान मुलासारखें वागा ” हें ज्ञानी पुढांनीं एक आचार-सूत्र बनविलें आहे. एक उडणारा कावळा रडणाऱ्या मुलाला हसवूं शकतो. एक अबोध बालक आईवर परिपूर्ण विश्वास ठेवून तिच्या पोटीं खुशाल जन्माला येतो, तिच्या मांडीवर निःशंक निजतो, ती म्हणेल तो चंद्र, ति म्हणेल तो सूर्य समजतो. अशा बालका-विषयीं आई बाप कोणत्या तोंडांनें तकरार करणार ? तथापि पत्रकार भगिनी लिहितात त्याप्रमाणें मारण्याची प्रेरणा जर मार्माला झाली च तर क्रियेचें कर्मत्व ती आपल्यावर च ओढून धेऊं शकते.

[मराठा हरिजन, २३-२-१७]

:२७:

मुलां मुलींचें शिक्षण

एक मित्र लिहितात:—तालिमी संघानें नेमलेल्या एका समितीच्या इंग्रजी अहवालांत अशा अर्थाचें एक कथन आहे की 'सक्तीचें शिक्षण मुलांना व मुलींना हि देणें शक्य नसेल तर निदान मुलांना तरी द्यावें.' मला हें पटत नाहीं. माझे मत नेमकें ह्याच्या उलट आहे. समितीचा एक सदस्य या नात्यानें आपलें हि नांव शेवटीं छापलें आहे. संबंध अहवाल आपण कदाचित् वाचला नसेल आणि वरील कथन आपल्या नजरेस पडलें नसेल असें मीं मानलें आहे. आपलें याबाबत काय म्हणणें आहे. ?

शिक्षण मुलांना आणि मुलींना उभयतांना समान मिळालें पाहिजे, आणि सर्वांना च तें अनिवार्य असलें पाहिजे, असें मी मानीत आलों आहे. सात वर्षांचें शिक्षण अनिवार्य असलें पाहिजे असा समितीचा अभिप्राय आहे. ही झाली शिक्षण-दृष्टि. परंतु चालू सामाजिक परिस्थितींत, समाज-सुधारणेच्या अभावां, सात वर्षें मुलांना शिक्षण अनिवार्य करतां न आलें तर निदान मुलांच्या बाबतींत तरी तशी अडचण नसल्यामुळें तें अनिवार्य केलें जावें असा त्या शिफारशीचा भावार्थ आहे. शिक्षण-दृष्टीनें मुला-मुलींत भेद करण्याची कल्पना समितीची नाहीं. संबंध देशाला एखादी योजना लागू करतांना वेगळ्या उपाधि त्यांत शिरतात. अहवाल आठ-दहा वर्षां पूर्वींचा आहे. आणि देशाची दशा तेवज्यांत पुष्कळ पालटून गेलेली आहे. त्यामुळें शिक्षणाच्या अनिवार्यतेंत मुला-मुलींच्या संबंधानें विशेष भेद करण्याची गरज आतां राहणार नाहीं अशी आपण आशा करूं या.

[मराठी हरिजन, ता. ३० मार्च १९४७]

देवस्थान-सुधारणा

वारकरी पंथाचे एक कीर्तनकार, लिहितात : —

पंढरपूरचे पांडुरगाचे मंदिर हरिजनांसाठीं खुलें रहावें ही आकांक्षा आणि तळमळ संत-भूमिकेस साजेशी च आहे. “सकळांनी आहे यथें अधिकार” इ० अर्भग-वाणीद्वारा तुकाराम महाराज यादि संतांनी तिचा पुरस्कार केला आहे. अस्पृश्य कोणास समजावें याचा हि निर्णय ज्ञानेश्वर महाराजांनी दिला आहे. “काम एष क्रोध एष” या वर टीका करतांना काम-क्रोधादि विकार आणि त्यांचे साथीदार हे च खरे अस्पृश्य होत असं त्यांनीं दर्शविलें आहे. परंतु हरिजनांना मंदिरें मोकळीं झालीं म्हणजे तेवढ्यानें च देवस्थान-सुधारणेचें आणि धर्म-शुद्धीचें कार्य पुरें होत नाहीं. देवस्थानें अध्यात्म-विद्येचीं पीठें झालीं पाहिजेत. त्या साठीं देवस्थानांचा कारभार योग्य माणसांकडे राहिला पाहिजे. देवस्थानांसाठीं पैसा पुष्कळ आणो. त्याचा सदुपयोग झाला पाहिजे.”

लेखकाच्या लेखाचा हा मी सौम्य भाषेंत सारांश दिवला आहे. आजच्या आमच्या मंदिरांत अनेक ठिकाणीं नाना प्रकारचा अनाचार चाललेला आहे. अज्ञान जनतेची उदार श्रद्धा आणि ईश्वराची सहनशीलता यांच्या जोरावर तो निभला आहे. वण ईश्वराची सहनशीलता निष्क्रिय नसते. कर्म

आणि त्याचें फळ यांचा संबंध जोडून ईश्वर तटस्थ झाला आहे. आणि देवळांची सुधारणा जर लवकर झाली नाही तर त्या देवळांचा उच्छेद होण्याची योजना ईश्वराची सहनशीलता करून राहिली आहे. येशू ख्रिस्त देवळांत शिरला आणि तेथें त्याला बाजार भरलेला दिसला, आज जर ज्ञानदेव किंवा तुकाराम आमच्या देवळांत येऊन पाहतील तर तें च त्यांना दिसेल. आणि मग ख्रिस्ताप्रमाणें हे सारे बाजार मोडून टाकण्याच्या उद्योगाला ते लागतील. पण हें कार्य अशा राग-द्वेष-रहित सत्पुरुषांचें आहे. प्राकृत लोकांनीं ह्मत्कें च करायचें कीं सर्वांना समत्वानें देव-दर्शन घेतां यावें आणि मंदिरांचा कारभार जनतेनें निवडलेल्या लोकांच्या हातीं असावा अशी व्यवस्था करून थोर सत्पुरुषांच्या आगमनाची सक्रिय वाट पहावयाची.

[मराठी हरिजन, ता. १२-१-४७]

: २९ :

सत्य हैं च शहाणपण

खरेपणानें वाग. जर तुला आपलें बरें व्हावें असें वाटत असेल तर खरेपणानें वाग. दुनिया खोब्यावर चालते अशी तुझी समजूत झाली आहे असें दिसतें. पण ती समजूत चुकीची आहे. ती सोडून दे. दुनिया देवाची आहे. आणि देव तर खरेपणाची मूर्ति आहे. मग लबाड दुनिया तो कशी बनवील ? दुनिया लबाड नाही, दुनियेची उभारणी खोब्यावर झालेली नाही.

लबाड माणसाला च घबाड लाभ होतो असा हि तुला कधी कधी भास होईल. पण तो भास च आहे हें लक्षांत ठेव. भासाच्या भरंवशावर जाशील तर हंसें करून घेशील, नव्हे रडशील. वरवरचें पाहणें सोडून दे. खोल पहा, म्हणजे निराळा च उजेड पडेल. लबाडीच्या व्यवहारानें दोन दिवस भरभराट होतेची दिसेल, पण ती नुसती फसवणूक आहे. दिवा विझण्यापूर्वी मोठा होतो तशांतली च ही गोष्ट आहे. कडेलोट्याची सजा झालेल्या माणसाचे पाय जरी वरवर चढतांना दिसले तरी ह्या वरचढीच्या पोटांत काय सांठविल्लें असतें ? खोटेपणा करून आज जीं रावटें, मोटेपणाच्या माथ्यावर चढलेलीं दिसतात त्यांचा उद्यां कडेलोट व्हावयाचा आहे, हें तुला समजतें काय ? नसेल समजत तर इतिहास पहा, म्हणजे समजेल.

वस्तुतः खरेपणासारखें सोपें कांहीं च नाही, हें लहान मुलाला हि समजतें. उलट खोटेपणानें वागणें च फार कठिण आहे. एक खोटें पचविण्या-

साठीं दुसरें खोटें रचून ठेवावें लागतें. ही गोष्ट सगळ्यांना च साधण्यासारखी नाही. म्हणून च तेवढ्यासाठीं खास एक वर्ग बनविण्यांत आला आहे. त्याला “मुत्सद्दी” म्हणतात. पाणी एकसारखें वाहत राहून जसा संथपणाचा भास पैदा करतें त्याप्रमाणें खोढ्या मागून खोढ्याचा वाहता क्रम जारी राखून दुनियेची नजरबंदी करण्याची मुत्सद्दयांची खटपट असते. असली खटपट केव्हांना-केव्हां तरी उघडी पडते च आणि शेवटीं सगळा च बोजवारा होतो. खरेपणांनं वागण्यांत एक तर अशी कांहीं च खटपट करावी लागत नाही. दुसरें, त्याला उघडें पडण्याची धास्ती नाही, कारण तें सदाचें उघडें च आहे. आणि तिसरी मोठी गोष्ट ही कीं तें कधीं च फुकट जात नाही. मुत्सद्दयाला सवाई मुत्सद्दी भेटूं शकतो. त्यामुळें मुत्सद्दीपणावर मात होते. पण खरेपणावर मात होऊं शकत नाही. खरेपणांत सवाईबिवाई नाही, त्यामुळें त्यावर चढाई होऊं शकत नाही.

शिवाय असें हि लक्षांत घे कीं मुत्सद्दयांची खटपट कशासाठीं असते ? जवळचा रस्ता काढण्यासाठीं. पण तूं रेखा-नाणित शिकला आहेस ना ? मग कोणच्या हि दोन टोकांमधलें कर्मांत कमी अंतर म्हणजे त्या दोन टोकांना जोडणारी सरळ रेष, हा नियम तूं कसा विसरतोस ? मुत्सद्दी वांकडें-तिकडें डोकें चालवून जवळचा रस्ता शोधित असतात. पण जवळचा रस्ता सरळ च असतो. त्याच्यासाठीं डोकें चालविण्याची जरूर नसते. त्याच्यावरून पाय चालवावयाचे असतात. सत्यापुढें शहाणपण रद्द आहे. किंवा सत्य हें च शहाणपण आहे. म्हणून मुत्सद्दयांची वांकडी वाट सोडून दे आणि संतांचा सरळ मार्ग धर. हा मार्ग सोपा आहे, सरळ आहे, जवळचा आहे. थेट मुक्कामावर पोचविणारा आहे.

[महाराष्ट्रधर्म, ता. २ जुलै १९२४ संक्षेप करून.]

: ३० :

जीवनाचा उलगडा

जीवाचें जीवन हा एक वासनांचा खेळ आहे. वासना म्हणजे जीवाचा जीवपणा. इतर जीवांप्रमाणें मानवाच्या हि जीवनांत तो च खेळ चाललेला आहे. तटस्थपणानें पाहिलें म्हणजे तो खेळ आहे. पण त्यांत जो गुंतलेला आहे तो त्यापार्यी बेजार होऊन राहिलेला आहे. म्हणून वासनांतून सुटका हें शेवटचें ध्येय अनुभवी पुरुषांनीं ठरवलें आहे.

पण वासना जशी रडवते, तशी हसवते हि. रडवणारी वासना माणसाला नकोशी वाटते. हसवणारी हवीशी वाटते. पण तिचा हि एक बेत असतो. त्या बेताच्या बाहेर ती गेली म्हणजे ती हि दुःखदायी होते. म्हणून मुलें फार हसूं लागलीं म्हणजे आई समजावते, “फार हसूं नका, नाही तर पुढें रडाल.”

“दुःखदायी वासना नको, सुखदायी हवी” हा वासना-विवेक म्हणायचा. सुखदायी देखील गरजेहून अधिक नको. हें वासना-नियमन म्हणायचें. सगळ्या च वासनांतून सुटका, वासना-निरसन म्हणायचें.

वासना-निरसन ही फार च पलीकडची गोष्ट आहे—फार च उंच आहे. चालू जीवनांत कदाचित् ती कधीं च अमलांत येणार नाहीं. पण चालू जीवनांत हि ती निरूपयोगी नाहीं. दिशा-दर्शक अचल ताज्याप्रमाणें

ती उपयोगी पडणारी आहे. त्या ताऱ्यावर आपल्याला आज किंवा केव्हां हि चढतां न येवो, पण त्यानें च आपलें तारूं सुरक्षित आहे.

त्या अचल ताऱ्याच्या दिशेनें रोजच्या रोज वासना-विवेक आणि वासना-नियमन करीत रहावयाचें, हें शिक्षणाचें कार्य आहे. समाज-शास्त्र त्याची योजना बाहेरून करतें. तें च काम धर्म आंतून करतो. हल्लीं कोणी कोणी धर्माच्या नांवानें कंटाळलेले दिसतात. त्यांची सर्व भिस्त साहजिक च समाज-शास्त्रावर येऊन पडते. बिचारें समाज-शास्त्र त्यामुळें फार च तंग होऊन बसतें. अति तंग झालेलें समाज-शास्त्र तापदायी होतें. त्यांतून बंड-खोर वृत्ति बळावते. ती दाबण्यासाठीं राज्य-सत्ता उभी होते. धर्म गेला कीं राज्य आलें च. मग तें भांडवलवाल्यांचें साम्राज्य असो, किसान-कामगारांचें अधिराज्य असो, किंवा डोक्यागणिक मत मोजणारें लोकशाही राज्य असो.

वाईट वासना सोडायची. बरी धरायची. ती हि अपरिमित वाढू द्यायची नाही. बेतांत राखायची. आणि मग तिचें काय करायचे? तिची पूर्ति करायची. याला आपण वासना-समाधान म्हणूं. तें कसें साधायचें? हा हि एक मानवापुढें पेंचाचा सवाल आहे. मनुष्याच्या टिकणीं अनेकविध वासनांबरोबर एक जाड्य-वासना आहे. वासनांची ती प्रतिक्रिया च आहे. बरी-वाईट, मित-अमित सर्व वासना एका बाजूला आणि जाड्य-वासना एका बाजूला, अशी दोहोंची रस्सी-खेंच चाललेली असते. वासना-निरसनाची भूक मानवाला आंतून असते. पण वासना निरसन देह-भावनेहून अलग झाल्या-शिवाय साधणारें नसतें. तें तर परम-पुरुषार्थाचें काम. तें काम करण्याचा आव, ही जाड्य-वासना आणीत असते. वासना-पमाधानाचें निसर्गानें निर्मिल्लें सरळ आणि सुलभ साधन म्हणजे शरीर परिश्रम तो टाळून वामना-पूर्ति कशी करतां येईल त्याचा शोध हि जाड्य-वासना करीत असते. मग “वासना परिमित राखाव्या” हें धोरण हि सुटतें. भविष्याची तयारी वर्तमानांत करावी

अशी वृत्ति उठून तीतून संचय-परायण अनर्थकारी अर्थ-शास्त्र निर्माण होतें. वेदांच्या शिकवणीप्रमाणें “अद्या अद्या श्वः श्वः” आजचें आज, उद्यांचें उद्यां-हा यावर एक च तोडगा आहे. याला आपण वासना-नियंत्रण म्हणूं.

हें वासना-नियंत्रण कांहीं विचारी पुरुष निज-संतोषानें नेहमीं च करित असतात. आणि करोडो ते बलात्कारानें करून राहिले आहेत. सर्वांना च तें संतोष-पूर्वक साधलें पाहिजे. त्यासाठीं उपाय शरीर-परिश्रम-निष्ठे बरोबर च सर्वांनीं सर्वांची काळजी घेण्याची वृत्ति, हा च होऊं शकतो. याला गीता आत्मौपम्य किंवा साम्य-योग म्हणते. तो च मानवी जीवनाचा उलगाडा आहे. कारण आजचें वासना-समाधान आणि अंतिम वासना-निरसन दोहोंची सोय त्यांत आहे.

[मराठी हरिजन, ता. ९ मार्च १९४७]

: ३१ :

एकराचें कोष्टक

शाळांतून मुलांना गणितासाठीं कोष्टकें शिकवावीं लागतात. घोकंपट्टी आणि छडी या दोन औजारांच्या जोरावर लहानपणीं गुरुजींनीं कोष्टकें आमच्या गळीं उतरविलीं होतीं. पण गळीं उतरविलीं तरी पुष्कळशीं जिरलीं नाहींत च. ह्याचें कारण एकतर हीं दोन औजारें आणि दुसरें, कांहीं कोष्टकें जवळ जवळ निरूपयोगी च होतीं. वास्तविक कोष्टकें जर जीवनोपयोगी असतील तर तीं जगूं इच्छिणाराला आवडलीं पाहिजेत आणि आवडतील अशा रीतीनें शिकवितां आलीं पाहिजेत. यासंबंधीं दिग्दर्शनादाखल एक उदाहरण देत आहे.

जीवनाचा मुख्य आधार शेती. आणि शेती मोजली जाते एकरांनं. तेव्हां एकराचें कोष्टक मुलांना शिकवायला हवें च. तें कसें शिकवायचें तें पाहूं. एकर हा शब्द इंग्रजी आहे हें तर आधीं सांगितलें च पाहिजे. परंतु तो आतां आमच्याकडचा झाल्यामुळें त्याची स्वदेशी निरुक्ति अशी समजूं : एकर म्हणजे शेती मोजण्याचा एक. हिंदुस्थानांत माणशीं शेती सरासरी एक एकर पडते. तेव्हां आजच्या स्थितींत हिंदुस्थानांत एका माणसाच्या मालकीची जमीन म्हणजे एकर. अशा दुहेरी युक्तीनें 'एक' शब्दावरून एकर शब्दाची निरुक्ति लावावी. म्हणजे तो शब्द मुलांना सहज आत्मसात् होईल.

एकर म्हणजे ४८४० चौरस यार्ड असें सांगितलें जातें. हा विलक्षण आंकडा कसा लक्षांत ठेगायचा ? त्यासाठीं त्याचे दोन महत्तम अवयव पाहूं या.

ते होतील १२१×४०. १२१ चौरस यार्डाला गुंठा असें नांव देऊन ४० गुंठे म्हणजे एकर असें कोष्टक बनविण्यांत आलें आहे. पण आपण यार्डाची भाषा सोडून फूटांची भाषा घेऊं. आणि गुंध्यांचे हि आणिक लहान भाग करूं. गुंठा म्हणजे १२१ चौरस यार्ड जमीन, म्हणजे ११ यार्ड × ११ यार्ड, असा एक जमिनीचा चौरस तुकडा; त्याचे ११ फूट लांब ११ फूट रुंद असे ९ तुकडे करतां येतील. हे १२१ चौरस फूटांचे छोटे तुकडे गुंध्यांत ९ म्हणजे एकरांत ३६० होतील.

वर्षाचे दिवस स्थूल मानानें ३६० असतात. जमीन रोज आपण खणायची ठरविली तर एका वर्षांत एक एकर जमीन खणली जाईल. पावसाळी दिवस जमीन खणायला भाडवा येईल ही गोष्ट आपण विसरून जाऊं. इतकी जमीन रोज खणायची च तर रोजचा किती वेळ खर्ची पडेल ? माणसाची शक्ति, जमिनीचे प्रकार, ऋतुमान आणि भौजाराची लायकी यांच्या मानानें उत्तर निरनिराळें येणार. पण अनुभव असा आला कीं ४० मिनिटां-पासून ८० मिनिटे लागतात. ठोकळ मानानें १ घंटा लागतो असें म्हणूं. १ घंट्यांत ही जमीन खणली जाते म्हणून लक्षणेनें ह्या जमिनीला आपण “घंटा” म्हणूं. घंटा म्हणजे ११ फूट गुणिले ११ फूट जमीन हें लक्षांत ठेवणें जड नाहीं. ‘एकावर एक अकरा’ हें सूत्र मुलांना माहित च आहे. ११ फूट लांबीची आपण एक काठी करूं. आणि ह्या काठीनें औरस-चौरस जागा रेखून घेऊन ह्या आपल्या घंट्याचें मुलांना प्रत्यक्ष दर्शन करवून देऊं. असले ३६० घंटे म्हणजे एक एकर असें आतां सोपें कोष्टक तयार झालें. [ह्या ठिकाणीं घंटा म्हणजे ११ फूट × ११ फूट अशी सम-चौरस जागा असा अर्थ नसून १२१ चौरस फूट जागा, इतका च आहे हें मुलांच्या लक्षांत आणून दिलें पाहिजे. १२१ चौरस फूट जागा अनेक प्रकारची असूं शकते. आपण स्मरण सुखार्थ ती ११ फूट × ११ फूट घेतली आहे.] शेतीसाठीं मुलांना

जमीन वांटून घायची तर ती घंठ्याच्या मापांत वांटून देऊं. कोणाला एक घंटा जमीन, तर कोणाला दोन घंटे जमीन. म्हणजे आपापल्या पिकावरून मुलांना पिकाचें एकरां प्रमाण काढणें सुलभ जाईल.

एकराचें आपण खालून कोष्टक पाहिलें. आतां वरून पाहूं. एक फर्लांग औरस-चौरस जमीन ४८,४०० यार्ड भरते. म्हणजे १० एकर झाली. साधारण जमिनीचा तुकडा १० एकरांचा समजतात. मध्यप्रदेश सरकारनें १० एकरांहून ज्यांची जमीन कमी आहे अशा शेतकऱ्यांना वायदा रुपयाला दोन आणि माफ केला आहे. ही गोष्ट शिक्षकांनैं मुलांना सांगितलेली आहे च. यावरून दहा एकर म्हणजे सर्व-सामान्य शेत हा अभिप्राय मुलांच्या चित्तांत बिंबवावा. हिंदुस्थानांत माणशीं १ एकर जमीन पडते हें वर सांगितलें च आहे. कुटुंबांत ५ माणसें धरलीं तर ती कुटुंबागणिक ५ एकर झाली. हिंदुस्थानांत आज ७५ टके शेतकरी आहेत. ४० वर्षांपूर्वी ७० टके होते. देशांतले उद्योगधंदे ढांसळत चालल्यामुळें अधिकाधिक लोकांचा भार शेतीवर च पडून ४० वर्षांत ७० चे ७५ टके शेतकरी झाले. चांगल्या स्थितींत ५० टके लोकांचा भार केवळ शेतीवर पडावा, असें आपण समजूं. तशी स्थिति आज असती तर प्रत्येक शेतकरी कुटुंबाच्या वांग्याला सरासरी १० एकर जमीन झाली असती. एका बैल-जोडीला २० एकर जिराईत लागते. पण कांहीं जिराईत, कांहीं बागाईत, अशी जमीन धरली तर १० एकरांचा तुकडा एका जोडीला लहान पडणार नाही. मिळून कोण्या हि प्रकारें १० एकर शेत हें सर्वसामान्य शेत ठरतें. याला आपण “आगर” हें नांव देऊं. आणि १० एकर म्हणजे १ आगर असें मुलांना कोष्टक शिकवूं. हें आगर नेमकें चौरस असलें तर १ फर्लांग लांब आणि १ फर्लांग रुंद राहिल. फर्लांग शब्दाचा मूल अर्थ हा च आहे. अशीं आगरे चौरस मैलांत किती मावतील ? रुपयाचे जेवढे पैसे तेवढीं, म्हणजे ६४. १० एकर = १ आगर; आणि ६४ आगरे = १ चौरस

मैल. म्हणून ६४० एकर = १ चौरस मैल. ६४० हा आंकडा सूत कातणाऱ्या मुलांच्या परिचयाचा असल्यामुळे त्या कोष्टकाचा मुलांना बीजा वाटणार नाही. एकर म्हणजे घंट्याची ३६० पट आणि चौरस मैलाचा ६४० वा हिस्सा. अशा दोन पकडीत एकर स्थित होतो.

या ठिकाणी हें सांगणें विनाकारण आवश्यक झालें आहे कीं गुंडीत ६४० तार असतात आणि चौरस मैलांत ६४० एकर असतात. अशा उपमेनें मुलांना कोष्टक समजावणें म्हणजे मूलोद्योगद्वारा समवाय साधणें नव्हे. एकराच्या कोष्टकाची गरज मूलोद्योगांतून निर्माण होणें हा समवाय. उपमेनें ज्ञान गळीं उतरविणें ही शिक्षकाची कला. ह्या कलेचें समवायाशीं वांकडें नाही, पण ती स्वतः समवाय नव्हे.

एकराचें चढतें उतरतें कोष्टक

१२१ चौरस फूट = १ घंटा

१० एकर = १ आगर

९ घंटे = १ गुंठा

६४ आगर = १ चौरस मैल

४० गुंठे = १ एकर

३६० घंटे = १ एकर

६४० एकर = १ चौरस मैल.

[ग्रामसेवा-वृत्त, सप्टेंबर १९४०]

: ३२ :

स्वाध्यायाची आवश्यकता

खेड्यांत जाणाऱ्या आमच्या कार्यकर्त्यांत बहुतेक उत्साही तरुण आहेत. ते काम सुरू करतात उत्साहाने आणि श्रद्धेने, परंतु त्यांचा तो उत्साह शेवटपर्यंत टिकत नाही. खेड्यांत काम करणाऱ्या एका गृहस्थांनी मला पत्र लिहिले होते. त्यांत त्यांनी लिहिले होते की 'मी सफाईचे काम करतो खरे, परंतु सुरवातीला त्याचा जो परिणाम गांवकऱ्यांवर होत होता तो आतां होत नाही. उलट, ब्याला कोठून तरी पगार मिळतो म्हणून च हा सफाईचे काम करीत आहे असें ते मानू लागले आहेत.' शेवटी त्या गृहस्थांनी विचारलें आहे की आतां हें काम सोडून दुसरे काम मी हातांत घेऊं काय ?

अशा प्रकारे कार्यकर्त्यांना आपल्या कामांत शंका येऊं लागतात. आणि ही स्थिति फक्त कार्यकर्त्यांची च नाही, मोठमोठे विद्वान आणि पुढारी ह्यांची हि ही च स्थिति आहे. याचे मुख्य कारण मला एक च दिसते; तें म्हणजे स्वाध्यायाचा अभाव. येथे स्वाध्याय शब्द मी ज्या अर्थाने वापरतो तें सांगणें आवश्यक आहे. स्वाध्यायाचा अर्थ मी असा करीत नाही कीं एक पुस्तक वाचून फेकून दिले आणि दुसरे घेतले आणि दुसरे घेतल्यानंतर पहिलें विसरून गेलें. त्याला मी स्वाध्याय म्हणत नाही. जो सर्व विषयांचें आणि

कार्यांचें मूळ आहे, ज्याच्यावर बाकीच्या सर्व विषयांचा आधार आहे, परंतु जो स्वतः दुसऱ्या कोणत्या विषयाचा आश्रित नाही, अशा एखाद्या विषयाचा अभ्यास करणें याला मी स्वाध्याय म्हणतों. त्या विषयांत दिवसांतून थोडा वेळ तरी एकाग्र होण्याची आवश्यकता आहे. स्वतःला आणि कांतणें इत्यादि आपल्या इतर कामांना तितक्या वेळेपुरतें अगदीं विसरून गेलें पाहिजे. आपल्या स्वार्थाच्या संसारांत जितक्या बाधा आणि अडचणी निर्माण होतात त्या सर्व ह्या परमार्थी कार्यांत हि येऊं शकतील आणि हा हि जगाचा एक धंदा बनेल. हें एक पारमार्थिक काम आहे त्यामुळें स्वार्थी संसाराच्या कटकटींपासून तें मुक्त असेल असें जर कोणी समजत असेल तर त्यांत धोका आहे. म्हणून थोडा वेळ संसारापासून अलग होण्याची जशी आवश्यकता असते, तशी ह्या कामापासून हि अलग होण्याची आवश्यकता आहे. कारण, तें काम केवळ भावनेचें नाही, त्यांत बुद्धीची हि गरज आहे. भावना तर खेडवळांत हि असते, परंतु त्यांच्यांत बुद्धीची उणीव आहे, ती मिळविली पाहिजे.

बुद्धि आणि भावना दोन अगदीं वेगवेगळ्या वस्तु आहेत असें नाही. ह्यासंबंधी मी एक उदाहरण देत असतो. सूर्याच्या किरणांत प्रकाश आहे आणि उष्णता हि आहे. उष्णता आणि प्रकाश तार्किक पृथक्करणानें अलग अलग करतां येतात. पण जेथें प्रकाश असतो तेथें उष्णता हि असते. तसें च जेथें खरी बुद्धि आहे, तेथें खरी भावना हि असली च पाहिजे, आणि जेथें खरी भावना आहे तेथें खरी बुद्धि हि असली च पाहिजे. बुद्धि आणि भावना यांचें पृथक्करण आपण करूं शकत नाही. कारण त्या एकरूप च आहेत. आम्हांला बुद्धीशीं कांहीं करायचें नाही, आम्हांला सेवा करायची आहे आणि त्याच्याकरितां भावना असणें पुरेसें आहे, असा कोणी विचार करील तर तो चुकीचा विचार होईल. ह्या बुद्धीच्या प्राप्तीकरितां स्वाध्यायाची आवश्यकता

आहे. विद्वानांना देखील अशा स्वाध्यायाची गरज आहे. मग कार्यकर्ते तर नम्र च आहेत ना ? त्यांना तर स्वाध्यायाची विशेष च गरज असली पाहिजे. ह्या बाबतीत पुष्कळशा कार्यकर्त्यांना वाटते की मधून मधून शहरांत जाऊन पुस्तकालयांत जाणें, मित्रांना भेटणें इत्यादि गोष्टी ग्रामसेवेकरितां उपयोगी आहेत, त्यामुळें उत्साह वाढतो, आणि तो उत्साह घेऊन मग खेड्यांत काम करण्यांत अनुकूलता होते. परंतु ज्ञानाचें आणि उत्साहाचें स्थान शहर नाहीं हें ते जाणत नाहींत. शहर कांहीं ज्ञानी लोकांचा अड्डा नव्हे !

उपनिषदांत एक गोष्ट आहे. एका राजाला कोणी सांगितले कीं एक विद्वान् ब्राह्मण तुझ्या राज्यांत आहे. त्याचा शोध करण्याकरितां राजानें नोकर पाठविले. सर्व शहरांत तपास केल्यावर हि त्यांना तो विद्वान् ब्राह्मण मिळाला नाहीं. तेव्हां राजा म्हणाला, 'अरे, ब्राह्मणाचा जिथें शोध केला पाहिजे तिथें जाऊन शोधा.' तेव्हां लोक जंगलांत गेले आणि तेथें त्यांना तो ब्राह्मण मिळाला. शहरांत तपस्वी मिळूं च शकत नाहीं, असें नाहीं. कधीं कधीं शहरांत हि असा मनुष्य मिळणें शक्य आहे. परंतु तेथील वातावरण त्याच्या अनुकूल नसतें. आत्म्याचें पोषण-रक्षण आजकाल शहरांत होत नाहीं. खेड्यांत निसर्गाशीं प्रत्यक्ष संबंध येतो, तो उत्साहाकरितां अत्यंत आवश्यक आहे. शहरांत निसर्गाची भेट कशी होणार ? जंगलांत नदी, पहाड, जमीन सर्व तेथें च समोर दिसतात. आणि जंगलाजवळ खेडीं च असतात, शहरें नाहींत. उत्साह मिळविण्याकरितां ग्रामसेवकांना शहरांत जावें लागावें, ह्या ऐवजीं शहरांतील लोकांनीं च कांहीं दिवस खेड्यांत जाऊन कार्यकर्त्यांना भेटत जावें हें अधिक चांगलें होईल.

खरें पाहिलें तर उत्साह दुसऱ्या च ठिकाणीं आहे. आणि तें ठिकाण आहे आपला आत्मा. त्याच्या चिंतनाकरितां कर्मीतकमी रोज

एखादा तास तरी वेगळा काढला पाहिजे. चित्र काढणारा चित्र पाहण्या-करितां दूर जातो आणि तेथून त्याला चित्रांत जे दोष दिसतात ते जवळ जाऊन तो दुरुस्त करतो. चित्र तर जवळ बसून च काढावें लागतें. परंतु त्याचे दोष पाहण्याकरितां वेगळें व्हावें लागतें. ह्याचप्रमाणें सेवा करण्याकरितां जवळ तर जावें च लागेल, परंतु काम पाहण्याकरितां स्वतःला अलग करण्याची हि गरज आहे. हा च स्वाध्यायाचा उपयोग आहे. ह्यांतून च उत्साह मिळतो, मार्गदर्शन मिळतें, बुद्धीची शुद्धि होते.

[विनोबा के विचार, भाग १]

: ३३ :

ज्ञानदेवाचा गीतार्थ

“सत्यकथे” च्या जानेवारीच्या अंकांत प्रभाकरचा लिपिसुधारणेचा लेख आलेला आहे. मला दाखविण्यासाठी कुंदर तो अंक घेऊन माझ्याकडे आला होता. सहजपणे मासिक चाळत असतां “ज्ञानेश्वरीचा गीतार्थ” हा श्री. फाटक यांचा सुंदर लेख पाहण्यांत आला. त्यांत “यद् यद् विभूतिमत् सत्त्वं” या श्लोकावरील ज्ञानदेवाच्या भाष्याविषयीं गैरसमजूत दिसून आली. पुष्कळांची या बाबतींत अशी च गैरसमजूत झाली आहे. म्हणून हें लिहीत आहे. श्लोक असा आहे—

यद् यद् विभूतिमत् सत्त्वं
श्रीमद् ऊर्जितमेव वा
तत् तदेव अवगच्छ त्वं
मम तेजोश-संभवम् ॥

ज्ञानदेवाच्या भाष्याचा विचार करण्यापूर्वी या श्लोकाचा अर्थ पाहिला पाहिजे. टिळकांनीं त्याचा अर्थ असा दिला आहे :

“जी जी वस्तु वैभव, लक्ष्मी किंवा प्रभाव यांनीं युक्त आहे ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासून झाली असें च तूं समज.”

इतर हि टीकाकार अशा च सारखा अर्थ करतात. पण श्लोकांतील सूक्ष्मता या अर्थात नाही. दहावा अध्याय विभूर्तीचा आहे. त्याच्या उपसंहाराचा हा श्लोक आहे. म्हणून येथे 'विभूतिमत्' च्या बरोबरीने 'श्रीमत्' आणि 'ऊर्जित' बसविण्याचा प्रश्नच नाही. "जे जे विभूतिमत् ते ते मदंशरूप आहे" हें मुख्य वाक्य असून विभूतिमत्चे दोन प्रकार म्हणून श्रीमत् आणि ऊर्जित त्याच्या पोटांत सांगितलेले आहेत. म्हणजे ते पॅरन्थिटिकल किंवा कंसांत सांगितल्यासारखे आहेत. विभूति दोन प्रकाराच्या—

(१) श्रीमत् म्हणजे वैभवयुक्त, साधन-सामग्री-संपन्न, नैतिक सद्गुणांनी मंडित, संस्कृतांतील "श्री" शब्दाचा अर्थ इतका व्यापक आहे.

(२) ऊर्जित म्हणजे (बाह्य-वैभव नसून हि) अंतस्तेजानें, आत्म-ज्ञानानें संपन्न. हे च दोन प्रकार गतिच्या सहाव्या अध्यायांत, योग अपुरा राहिलेल्या माणसाला पुढें कसा जन्म लाभतो ते सांगत असतांना, सुचविलेले आहेत. " शुचि श्रीमान् " विरुद्ध " धीमान् योगी " अशी तिथें भाषा आहे. तेथें विशिष्ट अर्थ आहे, येथें व्यापक वृत्ति आहे. विभूतीच्या या दोन प्रकारांची ऐतिहासिक उदाहरणें द्यावयाचीं तर अशोक आणि शंकराचार्य यांचीं देतां येतील. निसर्गातील द्यावयाचीं, तर तारकापरिवारासह मिरवणारा चंद्र आणि एकाकी प्रकाशणारा सूर्य अशीं देतां येतील. ज्ञानदेवानें पहिली विभूति एका ओर्वीत विशद केली आहे —

“ जेथ जेथ संपत्ति आणि दया
दोन्ही वसती आलिया ठायी
ते ते जाण धनंजया
अंश माझे ”

मुळांगील 'श्री' शब्दाचे स्वारस्य प्रगट करण्यासाठी संपत्ति आणि दया हे दोन शब्द योजिले आहेत. दया शब्द पदरचा म्हणून घातलेला नाही, किंवा 'ऊर्जित' शब्दाचा हि तो अर्थ केलेला नाही. तो 'श्री' शब्दाचा ६ व्या अध्यायानुसार उलगाडा केलेला आहे. मग 'ऊर्जित' शब्दाचे विवरण कुठे आहे ? कारण या श्लोकावर एवढी च एक भोवी दिसते.

थेथें एक दुर्दैवी घटना घडून आली आहे. तीमुळें ज्ञानदेवानें 'ऊर्जित' शब्दावर विस्तृत विवरण केलेलें असून तें लोपल्यासारखें झालें आहे. छापणारांनीं तें सारें विवरण या श्लोकाच्याएवजीं पुढच्या श्लोकाखालीं छापून दिलें आहे. त्याचा त्या श्लोकाच्या अर्थाशीं काडीचा संबंध नसून हि कोणाला ते शोचतांना दिसत नाहीं. तें विवरण असें —

अथवा एकलें एक बिंब गगनीं । परी प्रभा फांके त्रि-भुवनीं
तेवीं मज एकाची सकळ जनीं । आज्ञा पाळिजे
तयातें एकलें झणीं म्हण । तो निर्धन या भाषा नेण
काय काम-धेनूसवें सर्व साहान । चालत असे
तियेतें जें जेधवां जो मागे । तें तें एकसरें चि प्रसवों लागे
तेवीं विश्व-विभव तथा आंगें । होऊनि असती
तयातें ओळखावया हें चि संज्ञा । जें जगें नमस्कारिजे आज्ञा
ऐसे आहाति ते जाण प्राज्ञा । अवतार माझे

दोन्ही विभूर्तीत तर-तम-भाव च पहावयाचा तर 'श्रीमत्' पेशी 'ऊर्जित' विभूति श्रेष्ठ म्हणावी लागेल. तें सुचविण्यासाठी पहिल्या विभूतीसंबंधी " ते जाण धनंजया अंश " आणि दुसऱ्या विभूतीसंबंधी " ते जाण प्राज्ञा, अवतार माझे " अशी भाषा ज्ञानदेवानें योजिली आहे. अंश आणि अवतार एक च, पण अवतार शब्द अधिक योग्यता सुचवितो हें उघड च आहे.

त्यांत च अर्जुनाला एकीकडे “ धनंजया ” आणि दुसरीकडे “ प्राज्ञा ” हे संबोधन योजून ज्ञानदेवानें ध्वनीची भर घातली आहे.

परंतु अशा प्रकारें विभूतींत तरतम-भाव करावयास शिकविणें हें या विभूति-अध्यायाचें प्रयोजन नाही. उलट हें सर्व विश्व परमात्ममय आहे, ह्याची ओळख पटवण्यासाठी साधन म्हणून विभूति-चिंतन करावयाचें असतें. तें च पुढें “ अथवा बहुनैतेन ” या श्लोकांत सांगितलें आहे. त्याचें व्याख्यान “ आणि सामान्य-विशेष, हें जाणणें एथ महादोष ” इत्यादि ओव्यांनी ज्ञानदेवानें पुढें केलें आहे. परंतु ऊर्जित शब्दावरील व्याख्यानाचा आरंभ ज्ञानेश्वरींत “ अथवा ” शब्दानें झाला आहे, आणि “ अथवा बहुनैतेन ” या श्लोकांत हि “ अथवा ” शब्द आहे, या साम्यावरून तें व्याख्यान या च श्लोकाखाली जोडलें गेलें. ही चूक वारकऱ्यांनीं छापलेल्या हि ज्ञानेश्वरींत आहे. याचा अर्थ त्यांच्या मूळ पोथ्यांत हि ती असली पाहिजे. राजवाड्यांच्या पुस्तकांत ही चूक नाही. पण हिच्या उलट चूक आहे. तेंथें “ अथवा बहुनैतेन ” वरील भाष्याचा कांहीं अंश “ यद् यद् विभूतिमत् ” या श्लोकाखाली लावून दिला आहे.

सारांश, “यद् यद् विभूतिमत् सत्त्वं” या श्लोकाचा जसा टीकाकारांनीं टोचळ अर्थ केला आहे, तसा ज्ञानदेवानें केलेला नाही, नेमका अर्थ केला आहे, आणि तो हि चांगला फोडून विवरला आहे, असें लक्षांत येईल.

इतकें लक्षांत आल्यानंतर ज्ञानेश्वरीचे छापणारे तदनुसार संशोधन छापतील अशी मीं आशा करावी काय ?

: ३४ :

शाळेंतील धर्म-शिक्षण

श्री. आपटे गुरुजी लिहितात :

“ लहान मुलांकरितां शाळांत धार्मिक शिक्षण कसें द्यावें हा प्रश्न वारंवार विचारला जातो. अनेक लोकांना याची नीट कल्पना नाहीं. संतांचीं वचनें मुख-पाठ असावीं यावर मतैक्य आहे, पण प्राथमिक व दुय्यम शाळेंत धार्मिक शिक्षणाची पद्धति कशी ठेवावी याविषयीं खुलासा व्हावयास पाहिजे आहे. सूत्र-रूपानें लिहिलें तरी चालेल. ”

धार्मिक-शिक्षण हा निःसंशय जिव्हाळ्याचा विषय आहे. पण धर्म शब्दाचा आज फार संकुचित आणि समाज-भंजक अर्थ झालेला आहे. म्हणून धर्म-शिक्षण शाळांत देऊं च नये असें मानण्याकडे विचारी माणसांचा कल आहे. माझ्या दृष्टीनें खरें धर्म-शिक्षण वाङ्मयाचा विषय च नाहीं. चारित्र्य-निष्ठा, ईश्वराविषयीं श्रद्धा आणि देह-भिन्न आत्म्याचें भान हें धर्म-सार आहे. आणि सत्पुरुषांचे संगतीनें च तें लाभत असतें. म्हणून श्रीलवान् शिक्षकांची योजना ही च माझी धर्म-शिक्षणाची योजना आहे.

संतांचीं वचनें मुखपाठ असणें हें लाभदायी तर आहे च. पण त्याला मी धर्म-शिक्षण म्हणणार नाहीं. त्याला विशुद्ध वाङ्मयाचें शिक्षण म्हणें. त्यांत हि निवड करतांना व्यापक विवेकाची गरज राहिल. “ प्रार्थनेंतील विवेक ” मागें मीं सुचविला होता तो च इथें हि लागू आहे.

सर्व-धर्म-समभावची भूमिका धरून त्या त्या धर्मातील सत्पुरुषांची चरित्रे, किंवा त्रते उत्पन्न आदि चित्त-शुद्धि-साधक योजना, याविषयी माहिती देतां येईल. पण याला हि मी धर्म-शिक्षण म्हणणार नाही. याला इतिहासाचे आणि समाजाचे अध्ययन म्हणतां येईल.

चित्तशुद्धीची पर्वा न करतां कांहीं तांत्रिक आचारांनीं आणि क्रिया-कलापांनीं परभारे पुण्य पटकावण्याच्या कल्पना, ज्या सर्व च धर्म-पंथांत रूढ आहेत, त्या मात्र नाहीशा झाल्या च पाहिजेत. दरेक गोष्ट अनुभवाच्या कसोटीवर च कसून ध्यायची अशी संवय विद्यार्थ्यांना लागली पाहिजे. एवढी गोष्ट जर सिद्ध करतां आली तर सगळें धर्म-शिक्षण मला पावलें.

[मराठी हरिजन, ता. ९ मार्च १९४७]

: ३५ :

आमची मूर्तिपूजा

जो सगळीकडून तुच्छ मानला जातो, ज्याला स्थान नसतें आणि सन्मान हि नसतो, ज्याची अवहेलना ज्याचा तिरस्कार जाण करतें, त्याला ईश्वर आपल्या जवळ करतो. त्याला वानर पाहिजेत, गौळी पाहिजेत, निरभिमानी मावळे पाहिजेत. परंतु आपण आतां मावळे राहिलों नाहीं. आपण मोठे झालों, राजश्री झालों. ईश्वराला हे नकोत. ज्यांना शिष्या मिळत आहेत, जे परित्यक्त आहेत, अशा निवडक लोकांना हाताशी घेऊन ईश्वर आपलें काम करतो. प्रभूचें कार्य आपल्या हातांनीं व्हावें अशी आपली इच्छा असेल तर—

करिं मस्तक ठेंगणा । लागें संतांच्या चरणा ॥

म्हणजे मस्तक नम्र करा, इतकें नम्र कीं संतांच्या चरणावर जाऊन तें लागेल. हें आपण शिकलें पाहिजे. पाऊस पडत आहे तो थांबविण्याऐवजीं त्याचा उपयोग केला पाहिजे. मला खेळ्यांमधें फिरलें पाहिजे हें पुष्कळ वेळा माझ्या मनांत आलें आहे. तुरुंगांतून सुटतांना हि हा च विचार होता. परंतु आज तर परिस्थिति वेगळी आहे. मला त्याचें दुःख नाहीं. जी स्थिति प्राप्त होते त्यांत मला आनंद असतो. माझ्या पायांना केव्हां गति मिळेल तें सांगतां येत नाहीं. एकदां गति मिळेली कीं ती थांबेल असें हि दिसत नाहीं.

खेड्यांतून आपण हिंडत च राहिलें पाहिजे. अस्पृश्यता ही धार्मिक चळवळ आहे. ती कोन्या-कोपन्यांत पोहोंचली पाहिजे. गांधीजींनीं देशभर प्रवास केला, तो पुरेसा नाही. हजारों लोकांनीं तें काम आपल्या अंगावर घेतलें पाहिजे. व्याख्यान नाही, आहुति द्या. खेड्यांतील जनता महादेव आहे. ती स्वयंभू महादेव आहे. तो खेड्यांत च राहणार, तुम्ही ह्या महादेवाचे उपासक असाल तर तुम्हांला त्याच्याकडे जावें लागेल. वीस वीस गांवे घेतलीं आणि सारखा फिरण्याचा सपाटा सुरू केला, असें झालें पाहिजे. भक्ताला जेव्हां देवाला एक हजार प्रदक्षिणा घालण्याला सांगण्यांत येतें, तेव्हां त्यांत भक्ताला कांहीं अनुचित वाटत नाही. सगं जनतारूपी महादेवाच्या पूजेत देखील भक्ताला तसा उसाह कां वाटूं नये? देवाची एक प्रदक्षिणा करून भक्त एकदां देवाचें दर्शन करतो आणि दुसरी प्रदक्षिणा करण्याकरितां पुढें निघतो. पुन्हां दर्शन, पुन्हां प्रदक्षिणा, असा त्याचा क्रम चालू असतो. लोक-सेवकांनीं हि चौदा दिवस चौदा गांवे हिंडावीं आणि पंधरावे दिवशीं मुख्य केंद्रांत येऊन आपला अडवाल द्यावा आणि पुन्हां सज्ज होऊन प्रदक्षिणेच्या मार्गाला लागवें. भक्त प्रत्येक प्रदक्षिणेनंतर देवाच्या मूर्तीकडे पाहतो तेव्हां त्याच्या हृदयावर देवाची मूर्ति अंकित होत जाते, हृदयावर उमटत जाते, तिचें स्वरूप लक्षांत येत जातें. स्वरूप लक्षांत येतां च, ह्या देवाच्या भक्तीचा मार्ग कोणता आहे, पूजेची सामग्री कोणती आहे, ह्याचें ज्ञान होतें आणि नंतर भक्त असेल तर तो देवाशीं एकरूप होऊन जाईल, त्याचें हृदय देवाच्या हृदयाशीं मिळून जाईल. तेव्हां च देवाची कृपा होईल, त्याचा अनुग्रह होईल.

लोकसेवा ही आपली मूर्तिपूजा आहे. पांच-पंचवीस खेड्यांचा गट हें आपलें देवालय आहे. गांवांत काय काय आहे त्याची आपण यादी केली पाहिजे, मनावर हि आणि कागदा वर हि. ही यादी आपण जन-सेवकांना दिली.

पाहिजे. त्यांनीं देवाचें स्वरूप समजून घेतलें पाहिजे. जाणलें पाहिजे कीं तो दिगंबर झाला आहे, धुळीनें मळला आहे. त्याच्या कपाळावरून घाम निथळत आहे. फक्त बैल च काय ती त्याच्याजवळ संपत्ति उरली आहे. आणि जंगलांत त्याची वस्ती आहे. ह्या देवाचें स्वरूप काय आहे, चेहरा कसा आहे, भाव कोणते आहेत, त्याच्या रुची आणि अरुचीच्या वस्तु कोणत्या आहेत, त्याचा नैवेद्य कोणता आहे, त्याच्यावर कोणतीं फुलें वाहिलीं जातात हें सर्व लोकसेवकांनीं जाणून घेतलें पाहिजे. हा सर्व परिचय झाल्याशिवाय पूजा होणार नाही. ही माहिती नसेल तर शिवावर तुळस वाहिली जाईल आणि विष्णूवर बेल वाहिला जाईल. देव-पूजेंत घाई चालत नाही. तुम्हंला घाई असेल, परंतु देवाला घाई नाही. तो शांतीचा अवतार आहे. त्याच्या मस्तकावर एकदम घागर ओतल्यानें काम होणार नाही. त्याला तर थेंब थेंब पाहिजे. एकदम ओतण्यापेक्षां संतत धार धरल्यानें तो प्रसन्न होतो.

[१९३४ मधील एका प्रवचनावरून. विनोबा के विचार, भाग २]

: ३६ :

निष्ठेची उणाव

गांधी-युगाच्या साहित्याच्या चळवळींत अनेक गुण आहेत, पण त्यांत एक दोष हि आहे. ज्या उत्साहांने, प्रेमांने, निष्ठेने मध्ययुगांत संतांनी प्रचार केला त्या च निष्ठेने आपण विचारांचा प्रचार करीत आहोंत, असें मला वाटत नाही. जबरदस्तीने, लाजेने, अहंकाराने, उत्सादाच्या अतिरेकांने आणि घाईने मिशनन्याप्रमाणे एकांगी, अंधवृत्ति ठेवून विचार-प्रचाराचे कार्य आपण केलें पाहिजे असें मी म्हणत नाही. तसें करणे बरोबर होणार नाही. परंतु निष्ठावंत संत गांवोगांवीं जाऊन हरिनामाचा गजर गाजवीत असत, तसें आपण करीत नाही. तसा निष्ठावंत प्रचार सध्यांच्या चळवळींत दिसत नाही. अर्थात् ही गोष्ट मला हि लागू आहे च. संतांसारखा उत्साह आज हि पाहिजे. आजच्या चळवळींत योग्यतेची कमतरता नाही. उद्धाराचें जें कार्य संतांनी केलें तें च आज पुढें चालविलें जात आहे. परंतु संतांची निष्ठा अमर्याद होती, ती त्यांच्यांत मावत नव्हती, ती फुटून बाहेर पसरत होती. त्या तीव्रतेची त्या वेगाची निष्ठा आज सांपडत नाही. पाणी कोठें तरी अडलें आहे. पाऊस पडतो आहे, परंतु वाहत नाही, फळत नाही, तलाव बनवीत नाही, प्रवाहित होत नाही. शेती हिरवीगार होत नाही.

नारद तिन्ही लोकांत फिरत असत. ते खालच्या वर्गाच्या लोकांत फिरत, मध्यम वर्गाच्या लोकांत जात, उच्च श्रेणीच्या लोकांत पोहचत. हा च लोक-समुदाय आहे. एक मित्र मला म्हणाला की आजचीं वर्तमानपत्रे 'नारद' आहेत. परंतु हे नारद नारद नसल्यासारखे आहेत. त्यांना पैशाची व्याधि आहे. समजवण्याची उपाधि आहे. परंतु देवर्षि नारद घरोघर आपणहून जात, मधुर वाणीनें आपले विचार लोकांच्या गळीं उतरवीत आणि नंतर त्यांचा च आभार मानीत. जे लोक विचार ऐकून घेत त्यांचा च ते उपकार मानीत. आपणाला आज भगवद्-दर्शन झालें असें ते मानीत. देवर्षींचें तें काम आज बरोबर होत नाहीं. होईल कसें ? आपल्या हृदयावर तें बिंबलेलें नाहीं. खादी, अस्पृश्यता-निवारण आणि राष्ट्रीय विचार ह्या सर्वांच्या प्रचाराकरितां कार्यकर्ते पाहिजेत. परंतु ह्या विचारांचें तत्त्वज्ञान च आपल्या जवळ पुरेंसें नाहीं. आपली माहिती च पुरेशी नाहीं. माहिती नसणें हें अज्ञान आहे. परंतु माहिती मिळविण्यांत बेपर्वा असणें दोष आहे. बापूंनीं नुकता च एक लहानसा लेख लिहिला होता. हिटलर देखील जर्मनींत यंत्रांचें महत्त्व कमी करित आहे आणि मध्ययुगाप्रमाणें च चालू युगांत हि तो घरगुती उद्योग-धंद्यांना उत्तेजन देत आहे, असा त्या लेखाचा आशय होता. मीं एका चांगल्या कार्यकर्त्याला विचारलें, 'तुम्हीं तो लेख वाचला आहे काय?' त्यांनीं उत्तर दिलें, 'नाहीं.' पुष्कळदा ज्ञानाला समोर पाहून 'त्यांत नवीन काय असणार आहे' असें आपण म्हणतो, पण ही कल्पना घातुक आहे. महाभारताच्या वनपर्वत एक कथा आहे कीं एकदा एक ऋषि धर्मराजाकडे आले. धर्मराज वनांत दुःख भोगित होते, परंतु करुणा-मय अशा त्या ऋषींना पाहून धर्मराजाचें दुःख वाणीच्या द्वारें बाहेर पडलें. ते म्हणाले, 'असें दुःख दुसऱ्या कोणाला भोगावें लागलें नसेल!' ऋषि म्हणाले, 'रामाला आणि सीतेला हि असा च वनवास भोगावा लागला होता.' धर्मराज

म्हणाले, 'मग ती रामाची कथा मला सांगाना.' ह्या गोष्टीवरून धर्मराजाला रामाची कथा माहीत नव्हती असें कोणी म्हणूं लागला तर त्याच्या अज्ञानाची ती सीमा च म्हटली पाहिजे. ऋषींच्या मुखानें रामाची उज्ज्वल कथा पुन्हां ऐकावी असें धर्मराजाला वाटलें. पाणी तें च आहे, परंतु गोमुखांतून आलेलें अधिक पवित्र होतें.

[विनोबा के विचार, भाग २]

: ३७ :

सर्वधर्मसमभाव

प्रश्न : (१) सर्व-धर्म-समभावाचा विकास करण्याकरिता ज्यांत भिन्न भिन्न धर्मांचे तुलनात्माक विचार आहेत अशीं कांहीं पुस्तकें गांधी-सेवासंघा कडून प्रकाशित करण्यांत यावयाप नकोत काय?

(२) आश्रमांत आणि इतर संस्थांत भिन्न भिन्न धर्मांच्या महा-पुरुषांचे उत्सव साजरे करून त्या त्या प्रसंगी त्या त्या धर्मासंबंधी ज्ञान देणें वांछनीय नाहीं काय?

उत्तर : (१) समभावाच्या दृष्टीनें एखाद्या लेखकानें पुस्तक लिहिलें आणि गांधीसेवासंघाला तें उचित वाटलें, तर असें पुस्तक प्रसिद्ध करणें बरोबर होईल, परंतु गांधीसेवासंघातर्फे प्रकाशन-विभाग चालू करणें मला पसंत नाहीं. खरी गोष्ट ही आहे कीं जगांत धर्माधर्मांमधें जे भेद-भाव आहेत ते तितके वाईट नाहींत. हिंदुस्थानांत हि धर्माधर्मांत पुष्कळ विरोध दर्शविला जातो. तो विरोध वर्तमानपत्री विरोध आहे, वास्तविक धर्माधर्मांत विरोध नाहींच. आपल्या कित्येक हजार वर्षांच्या संस्कृतीनें आपल्यांत समभाव निर्माण केला आहे. खेड्यांत अजून हि तो दृष्टीस पडतो. आज-कालच्या नवीन प्रवृत्तीनें विरोध जरूर निर्माण केला आहे, परंतु तो धार्मिक नाहीं. त्याचें स्वरूप आर्थिक आहे. धर्माचा फक्त बहाणा करण्यांत येतो आणि

वर्तमानपत्रांतील प्रसिद्धीने त्याला महत्त्व प्राप्त होतें. तें च प्रसिद्धीचें काम आपण करूं लागूं तर त्यांच्या शस्त्राचा उपयोग आपण करीत आहोंत असें होईल. तें बरोबर होणार नाही. ज्या शस्त्रांत प्रतिपक्षी निपुण आहेत, त्या च शस्त्राचा उपयोग केल्याने आपलें काम होणार नाही.

परंतु ह्या पेक्षां हि भयानक दुसरी एक गोष्ट आहे. ती ही की 'सर्व-धर्म-सम-अभाव' वाढत आहे, नास्तिकता वाढत आहे. नास्तिकता शब्दानें तात्त्विक नास्तिकता मी म्हणत नाही. तात्त्विक नास्तिकतेला मी भीत नाही. परंतु पुस्तकें लिहिल्यानें काम होणार नाही. आम्हीं पुस्तकें लिहिलीं तरी कितीसे लोक तीं वाचतील? वाईट साहित्य वाचणारे तर हजारों आहेत. आपल्या जीवनांत आपण जी वस्तु उतरवूं शकूं तिचा च प्रचार होणार आहे. पूर्वी असें च होत असे. छापखाने घेऊन शंभर वर्षे झालीं. ह्या अवघांत तुलसी-रामायण आणि तुकारामाचे अभंग यांप्रमाणें जनतेत ज्यानें प्रवेश केला असें एखादें पुस्तक निघालें आहे काय? प्रकाशन प्रचाराचें एक साधन आहे हें खरें, परंतु धार्मिक प्रचारांत त्याची किंमत कमीत-कमी आहे. जी गोष्ट आपण आपल्या श्रद्धास्पद पुरुषांच्या तोंडून ऐकतो तिचा परिणाम अधिक होतो. तेव्हां प्रकाशनामुळे विशेष लाभ होण्याची शक्यता दिसत नाही.

(२) जिथें आश्रम आहे तिथें सर्वधर्मांच्या प्रवर्तकांविषयी प्रसंग-विशेषीं चर्चा करतां येईल. परंतु माझी वृत्ति निर्गुण आहे. रामनवमी किंवा कृष्णाष्टमीच्या प्रसंगीं मी केव्हां केव्हां भाषणें केलीं आहेत, परंतु त्यांना उत्तेजन दिलेलें नाही. जेथें असे उत्सव होऊं शकतात, तेथें अशीं भाषणें ठेवण्याला हरकत नाही.

[गांधी-सेवा-संघाच्या सावली संमेलनांत प्रगट केलेले विचार. १९३६]

: ३८ :

गरिबांशीं तन्मयता

दोन प्रश्न—(१) आमच्यापैकीं जे लोक आजपर्यंत मध्यम वर्गाचें जीवन जगत आले आहेत, परंतु आतां गरीब वर्गाशीं एकरूप होऊं वाहतात, त्यांनीं कोणच्या क्रमानें आपल्या जीवनांत परिवर्तन करावें, म्हणजे तीन-चार वर्षांत ते निश्चितपणें त्या गरिबांशीं एकरूप होऊं शकतील? (२) मध्यम किंवा उच्च वर्गाच्या लोकांनीं आपली सद्भावना कशाप्रकारें प्रगट करावी? गांधी-सेवा-संघाच्या सभासदांना खर्चाकरतां जी रकम मिळते, तिच्यांतून दर पंधरा रुपयांमागें चार रुपये गरिबांच्या घरीं पांचवावे, असा कांहीं नियम करणें ठीक होईल काय?

उत्तर—आधीं आपण हें समजलें पाहिजे कीं आपण मध्यम आणि उच्च वर्गाचे समजले जाणारे 'प्राणी' आहोंत. अर्थात् आपण प्राणवान् बनूं इच्छितों, ज्यांची सेवा करूं इच्छितों त्यांच्यासारखे होऊं पाहतों. पाणी कोठलें हि कां असेना तें समुद्राकडे च जाऊं इच्छितें—मग तें माझ्या स्नानाचें पाणी असो किंवा गंगेचें असो. दोर्हीची गति समुद्राकडे च असते. दोन्ही निम्न-गतिक, नम्र, असतात. एखादें पाणी शक्ति कमी असल्यामुळें मधें च थांबलें आणि एखाद्या लहान झाडाला जीवन देण्यांत त्याचा उपयोग झाला, तर तें त्याचें भाग्य आहे. परंतु त्याची गति मात्र समुद्र च आहे. समुद्रापर्यंत दोर्होच्चण्याचें भाग्य गंगेसारख्या महानद्यांना च लाभतें. त्याप्रमाणें उच्च

आणि मध्यम वर्गाचे लोक पहाड आणि टेकड्या यां सारखे आहेत आणि ज्यांची सेवा आपल्याला करायची आहे ते महान् समुद्र आहेत. ह्या महासमुद्रापर्यंत सर्व पोचू शकले नाहीत तरी इच्छा तर आपण हीच करायला पाहिजे की तेथे आपल्याला पोचायचें आहे. तेव्हां जेथपर्यंत पोचू शकलों तेवढ्याने संतोष मानून घेऊं नये. ज्यांची सेवा करायची आहे त्यांना समोर ठेवून आपल्या जीवनाची दिशा आपण बदलत राहिलें पाहिजे आणि स्वतः निम्न-गतिक, नम्र, झालें पाहिजे.

परंतु ह्यासंबंधी कांहीं स्थूल नियम करतां येत नाहीत. करणें शक्य असले तरी ते माझ्याजवळ नाहीत. आणि असे नियम करण्याचा प्रयत्न केला जावा असें मला वाटत हि नाही. चार किंवा पांच वर्षांत उच्च आणि मध्यम वर्गाच्या लोकांना गरीब वर्गाचे बनविण्याची कांहीं पद्धति नाही. आपल्याला गरिबांची सेवा करायची आहे हें समजून जागृत राहून शक्तीनुसार काम केलें पाहिजे. यांत कांहीं नियम नाहीत, म्हणूनच बुद्धीला, पुरुषार्थाला, वाव आहे. गेल्या सोळा वर्षांपासून गरिबांशीं एकरूप होण्याचा माझा प्रयत्न सुरू आहे. परंतु गरिबांसारखें मी आपलें जीवन बनवू शकलों, असें म्हणतां येत नाही. परंतु ह्याचा उपाय काय? मी तसा होऊं शकलों नाहीं याचें मला दुःख वाटत नाही. मला तर प्राप्तीच्या आनंदापेक्षां प्रयत्नाचा आनंद अधिक वाटतो.

‘शिवाची उपासना करायची असेल तर शिव बना’ असें एक शास्त्रीय सूत्र आहे. त्याप्रमाणें गरिबांची सेवा करायची असेल तर गरीब झालें पाहिजे. मात्र ह्यांत विवेकाची गरज आहे. ह्याचा अर्थ हा नाही की आपण त्यांचे दोष हि घेतले पाहिजेत. ते जसे दरिद्र-नारायण आहेत तसे मूर्ख-नारायण हि आहेत. त्यांच्या सेवेकरितां आपण हि मूर्ख झालें पाहिजे काय? शिव होण्याचा असा अर्थ नाही. ज्यांचें धन गेलें, त्यांची बुद्धि तर

त्याच्या आर्षीं च नाहींशी झाली आहे. त्यांच्यासारखे बनून आपण आपली बुद्धि घालावायला नको.

खेड्यांमधें शेतकरी उन्हांत काम करतात. लोक म्हणतात, 'बिचाऱ्या शेतकऱ्यांना दिवसभर उन्हांत काम करावें लागतें.' अरे, उन्हांत आणि उघड्या आकाशाखालीं काम करणें एवढें च वैभव त्यांचें शिल्लक राहिलें आहे. तें हि तुम्ही हिंसकून घेऊं इच्छितां? उन्हांत विटॅमिन पुष्कळ आहे. शक्ति असेल तर आपण हि त्यांच्यासारखें उन्हांत काम करणें सुरू केलें पाहिजे. परंतु रात्रीं घराला पेटी बनवून त्यांत स्वतःला बंद करून ते झोपतात. त्यांची नकळ आपण करायला नको. त्यांना हि आपण म्हटलें पाहिजे, कीं रात्रीं आकाशाखालीं झोपा, आणि नक्षत्रांचें वैभव लुटा. आपण त्यांच्या प्रकाशाचें अनुकरण केलें पाहिजे, त्यांच्या अंधकाराचें नव्हे. त्यांच्याजवळ पुरेसे कपडे नसतील तर आपण त्यांना इतके समर्थ कां करूं नये कीं ते देखील स्वतः-करितां पुरेसे कपडे बनवूं शकतील? त्यांना महिना महिना भाजी मिळत नाहीं, दूध मिळत नाहीं. आपण हि दूध आणि भाजी सोडून घावी काय? हा विचार बरोबर नाहीं. एक मनुष्य बुडत आहे आणि त्याला पाहून आपणाला दुःख होत आहे, तर आपण हि त्याच्या मागोमाग बुडून गेलें पाहिजे काय? त्यांत दया आहे, सहानुभूति हि आहे. परंतु जीत तरक बुद्धीचा अभाव आहे ती दया आणि सहानुभूति काय कामाची? खऱ्या कृपेंत तारक शक्ति असली पाहिजे. तुलसीदासानें त्याला 'कृपालु अलायक' म्हटलें आहे.

आपण आपल्या जीवनांतील दोष काढून टाकून तें पूर्ण बनविलें पाहिजे. तसें च त्यांचे दोष दूर करून त्यांचें जीवन हि पूर्ण बनविण्यासाठीं मदत केली पाहिजे. ज्यांत रस किंवा उत्साह आहे तें पूर्ण जीवन होय. भोगाला किंवा विलासाला त्यांत स्थान नाहीं. आपण गरिबांसारखे झालें पाहिजे कीं पूर्ण जीवनाकडे गेलें पाहिजे? लोक म्हणतात, असें केल्यानें आपलें जीवन

त्यागमय दिसणार नाही. परंतु 'तें कसें दिसेल' ह्याचा विचार करण्याचें कारण नाही. आणि ह्याचा काय परिणाम होईल असा हि विचार करण्याचें कारण नाही. ह्या परिणाम-परायणतेला आपण सोडून दिलें पाहिजे. आपली जीवनपद्धति त्यांच्या जीवनपद्धतीहून भिन्न आहे. आपणाला दूध मिळतें त्यांना मिळत नाही ह्या गोष्टीचें आपणाला दुःख व्हावें हें ठीकच आहे. हें दुःखाचें बीज तर आपल्या हृदयभूमींत असलेंच पाहिजे. तें आपली उन्नति करील. मला ह्याचा कांहीं उपाय हि मिळाला तरी देखील दुःख होईल. जर कांहीं प्रमत्कारानें उद्यां च आपल्याला स्वराज्य मिळालें, तर त्यांत आनंद नाही. आपल्या पुरुषार्थानें आणि विधायक शक्तीनें तारक बुद्धीचा प्रचार होऊन खेड्यांतील सगळी जनता एक ह्मच भर हि पुढें जाऊं शकली तर आपण स्वराज्याच्या जवळ पोचूं. नद्या समुद्राकडे वाहतात त्याप्रमाणें आपली वृत्ति आणि शक्ति गरिबांकडे वाहत राहिली पाहिजे. त्यांत च कल्याण आहे.

[गांधीसेवा-संघाच्या सावली संमेलनांत प्रगट केलेले-विचार, १९३६]

: ३९ :

प्रासंगिकें

१ मृत्यूची देणगी

मृत्यु ईश्वरी देणगी आहे. जेव्हां जवळांतले जवळचे नातेवाईक, मित्र, तज्ञ— कोणी हि दुःखांतून सोडवूं शकत नाही त्यावेळीं तो सोडवितो. मृत्यूचें मानलें गेलेलें दुःख वास्तविक जीवनाचें दुःख आहे. रोगादिकांमुळे होणारें दुःख मृत्यूचें नसून जीवनांतील असंयमाचें फळ आहे. मृत्यु त्यांतून सोडविणारा आहे. मृत्यूचा त्याच्याशीं संबंध नाही. म्हणून मृत्यूच्या विना-कारण मारथी मारलेलें हें शारीरिक दुःख वजा केलें म्हणजे आणिक दोन दुःखें शिल्लक राहतात. एक, पूर्व-पापांच्या स्मृतीपासून होणारें, दोन, भासपासच्या मंडळींना सोडावें लागणार ह्या भासकृतीचें. पहिल्याबद्दल मृत्यु कसा जबाबदार ? तें जीवनांतील पापाचें फळ आहे. दुसरें मोहाचें आहे. जर आपलें खरें प्रेम असेल आणि सेवा करण्याची तळमळ असेल तर देहत्यागानें आपण मित्रांच्या दूर जाणार नाहीं पण जवळ जाऊं. अगदीं त्यांच्या आंत प्रवेश करूं. देहाचा पडदा जोंपर्यंत उभा होता तोपर्यंत कांहीं केल्या आपण इतक्या आंत जाऊं शकत नव्हतो, किती खोल सेवा केली तरी वरून वरून च होत होती. देहाचा पडदा दूर झाल्यानें आतां दुसऱ्याच्या अन्तरात्म्यांत मिसळून त्याची सेवा करतां येईल. पण सेवा करावयाची असेल तरूची ही गोष्ट आहे. म्हणजे ह्याला निष्कामता पाहिजे.

भागखी एक दुःख उरतें; पण तें मृत्यूचें नसून आमच्या अज्ञानाचें आहे. मृत्यूनंतर काय होईल कोणास ठाऊक, अशी धास्ती वाटते. पण आपल्या मनांतील सद्वासनेच्या विरुद्ध मृत्यूनंतर कांहीं होणार च नाही, आणि कुवासना च असली तर जें कांहीं वाईट होईल तें त्या कुवासनेचें च फळ असेल, अशी श्रद्धा— म्हणजे ईश्वराच्या न्याय-बुद्धीवर श्रद्धा— असली तर तें काल्पनिक भय टलेल. सारांश, एकंदर दुःखें चार : (१) शरीरवेदनात्मक (२) पापस्मरणात्मक (३) सुहृन्मोहात्मक (४) भाविचिन्तात्मक. आणि याला उपाय अनुक्रमें— (१) निःशय संयम (२) धर्माचरण (३) निष्कामता (४) ईश्वरा-विश्वासां श्रद्धा.

मरणाचें निरंतर स्मरण असणें, बुद्धीमध्ये मरण-मीमांसा करून निःशंकता आणणें आणि रोज रात्रीं निजण्यापूर्वीं मरणाभ्यास करणें असें तिहेरी साधन करीत राहिलें पाहिजे. पहिलें गीतेच्या १३ व्या अध्यायांतील ज्ञानलक्षणांत नमूद केलें आहे. त्यावरील ज्ञानदेवाचें भाष्य सुस्पष्ट आहे. दुसरें दुसऱ्या अध्यायांत प्रारंभीं च आहे. तिसरें आठव्या अध्यायांत आहे.

[एका पत्रांतून, ग्रा. से. वृत्त डिसेंबर १९४०]

२ गीता आणि लोकशाही

“डोक्यागणिक मत” हे हल्लींच्या लोकशाहीचें सूत्र आहे. “सर्वाभूर्ती एक आत्मा” हे गीतेचें सूत्र आहे. “डोक्यागणिक मत” आणि “सर्वाभूर्ती एक आत्मा” हीं दोन्ही तत्त्वे दिसायला वरून-वरून सारखीं दिसतात. पण पहिलें सूत्र भेदाची उभारणी करते आणि दुसरें भेदाची संहारणी करतें असा फरक आहे. एक “पुष्कळांच्या सुखाकडे” पाहतें आणि म्हणून “थोड्यांच्या दुःखाची” परवा करित नाहीं. दुसरें “सर्वांच्या हिताकडे” नजर देतें आणि म्हणून “एकाचें हि हित” विसरत नाहीं. एक मतामताची लढाई लढवतें. दुसरें सर्वांच्या मतांचा मेळ घालतें. एक शिरगणती करतें, दुसरें हृदय तपासतें. जुन्या प्लेगच्या दिवसांत प्लेगच्या हवेंतून आलेल्या माणसांना सक्तीच्या सुतकामध्ये रहावें लागे. एकदा कांहीं माणसांना अशा च रीतीने शिपायानें अडकवून ठेविलें असतां, त्या माणसांना विशेष काम असल्यामुळें ते शिपायाजवळ आपल्याला सोडण्याविषयीं विनवणी करूं लागले. शिपाई म्हणाला “मी सोडलें असतें पण अफसर शिरगणती करतो. त्यामुळें सोडतां येत नाहीं.” ते म्हणाले, “आम्ही इतकीं च दुसरीं माणसें ठेवतो. मग झालें ना?” शिपाई म्हणतो, “झालें; आम्हांला काय, “नंग से नंग” गिनती झाली म्हणजे झालें!” हे लोकशाहीचें तत्त्व. गीतेत “देव बोलिलें एक । जें दुजें नाहीं.”

[महाराष्ट्र-धर्म, ता. १८-१०-१९२६]

३ प्रेमाचा आधार

प्रेम करतांना गुण-दोष पाहू नयेत असें आपण म्हणतो, ह्याचा अर्थ काय? गुण-दोष पाहू नयेत, तर काय पाहावे? गुणावर प्रेम ह्याचा अर्थ सरळ आहे. गुण नसेल तरी प्रेमांत बाध येऊं नये ह्या म्हणण्यांत काय तात्पर्य? गुण सोडून दिले तर प्रेमाचें दुसरें अधिष्ठान कोणचें? नास्तिक पुरुषाला असें दुसरें कोणचें च अधिष्ठान सांपडणार नाही. पण आस्तिकाला तसें अधिष्ठान आहे. भूतमध्नीं हरीचा वास आहे; ह्या हरीवर नजर देऊन प्रेम राहिलें पाहिजे. भूतांचे ठाई ईश्वर राहतो हें एक कारण त्यांच्यावर प्रेम करण्याला बस आहे. गुण सुद्धां चंचल असतात. दोषांवर प्रेम करावें असें तर कोणी च म्हणत नाही. म्हणून प्रेमाचें अधिष्ठान परमात्मा. एका च आईचीं लेकरें हा प्रेमाचा आधार. ह्याची ओळख पटेल तेव्हां च विश्वव्यापी प्रेमाचा अनुभव येईल.

[महाराष्ट्र-धर्म, २१-९-१९२५]

४ निसर्ग-सेवनाची दृष्टि

नुम्ही मंडळी हल्लीं निसर्गाच्या उपासनेचा आनंद घेत आहांत. ह्या खाण्याची कल्पना निसर्गाचे पूर्ण फायदे मिळू देत नाहीं. म्हणून केवळ तेवढी च कल्पना न ठेवतां त्याबरोबर दुसरी हि व्यापक कल्पना करतां आली तर अशीं स्थानें हरिदर्शन करून देऊं शकतात. डोंगर, नदी, इत्यादि स्थळीं शिमले, महाबलेश्वर इत्यादि विलासस्थानें निर्माण करणें ईश्वराचा अपमान आहे. तसा अपमान आपले पूर्वज करीत नसत. म्हणून त्यांना निसर्ग-देवीच्या कृपेनें आध्यात्मिक लाभ होत असे.

वैदिक ऋषि, उपनिषदे, गीता योग-शास्त्र, संत मंडळींचा अनुभव ह्यांतून एकांत-सेवनाचे आणि निसर्ग-परिचयाचे अनेकविध लाभ वर्णन केले आहेत.

“गजबजा सांडिलिया । वसवी वनस्थलिया ।

आंगाचिया मांदिया । एकलेया ॥”

इत्यादि ज्ञानदेवार्ची वचनें तुला माहीत आहेत च. मनुष्यसमाजाच्या सगळ्यांत जुन्या ग्रंथांतील एक वचन येथें देत आहे—

“उपह्वरे गिरीणाम् । संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ॥”

—ऋग्वेद

ह्या मंत्राचा ऋषि ‘वत्स काण्व’ आहे. छंद ‘गायत्री.’ देवता ‘इंद्र’ म्हणजे परमात्मा. त्याला च ह्या मंत्रांत “विप्र” म्हणजे “ज्ञानी”

म्हटलें आहे. तो कुठें आणि कसा प्रगट झाला, तें ह्या मंत्रांत सांगितलें आहे. “पर्वतांतील दऱ्याखोऱ्यांत आणि नद्यांच्या संगमावर, ध्यान-चिंतनानें (धिया), ज्ञानी जन्मास आला. ”

ज्ञानी पुरुषाचा जन्म कुठें झाला आणि तिथें काय करण्यानें झाला ह्या दोन्ही गोष्टी ह्या मंत्रांत आहेत.

[ग्राम-मेवा-वृत्त, १५ जानेवारी १९४१]

५ सत्य आणि सौंदर्य

रवीन्द्रनाथ हे प्रतिभावान् कवि आणि नवीन विचारांचे प्रवर्तक म्हणून विश्वविख्यात आहेत. अशा माणसाच्या दरेक शब्दाकडे लोकांचें लक्ष लागणें स्वाभाविक आहे. मागें इटलींतून जाऊन आल्यानंतर इटलीसंबंधीचें आपलें निरीक्षण त्यांनीं लोकांपुढें मांडलें होतें. त्यांन कवीच्या सौंदर्यरसिक दृष्टीनें त्यांनीं इटलीचे मुख्य अधिकारी मुसोलिनी ह्यांच्याविषयीं अनुकूल अभिप्राय प्रगट केला होता. त्यावर वर्तमान-पत्रांतून टीका झाली. त्यासंबंधीं रविबाबूंनीं खुलासा प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत ते म्हणतात— “ मुसोलिनी ह्यांच्या कल्पना आणि कार्यपद्धति मला मान्य आहेत असें मानणें माझ्या संबंधीं गैरसमज करून घेणें आहे. कलारसिक दृष्टीनें मुसोलिनी ह्यांच्या व्यक्तित्वाचा माझ्यावर चांगला परिणाम झाला. पण त्यावरून त्यांच्या चळवळीं-विषयींच्या माझ्या नैतिक निर्णयाचें अनुमान होऊं शकत नाहीं. नैतिक निर्णय देण्यास अधिक पुराव्याची जरूर लागेल. असा पुरावा मी मिळवूं शकलों नाहीं. म्हणून नैतिक दृष्ट्या त्यासंबंधीं आज माझ्यापार्शीं कांहींच निर्णय नाहीं. एवढा खुलासा गैरसमज दूर करण्यास बस आहे. ”

पण आपल्याला ह्या खुलाशाकडे त्यांत जो नैतिक सत्य आणि सौंदर्य ह्यांचा भेद दर्शविला आहे तेवढ्यापुरतेंच पहावयाचें आहे. रविबाबूंची दृष्टि म्हणजे सौंदर्यप्रेमी कलारसिक कवीची दृष्टि. जें सुंदर तें सत्य असावयाचेंच

असें त्यांचें मत मानलें जातें, आणि आहे हि. पण तें पूर्ण दृष्टीचें बोलणें झालें. सत्य आणि सौंदर्य ह्यांचा विरोध असणें शक्य नाही हा सिद्धांत खराच आहे. पण इतकें अद्वैत जोपर्यंत आपल्या डोळ्यांत बिंबलें नाही, तोंपर्यंत सौंदर्याच्या कसोटीवर विश्वसून चालणार नाही. अपूर्ण अवस्थेंत सौंदर्याची कसोटी फसवी आहे. म्हणून साधकानें एक तर (१) सत्य आणि सौंदर्य ह्यांचें द्वैत स्वीकारून जें सत्य असेल तेंच स्वीकारावयाचें, मग तें सुंदर नसलें तरी चालेल, असा नियम करावा; अथवा अद्वैत मानावयाचें तर (२) जें सत्य असेल तें सुंदर असावयाचेंच, मग तें सुंदर न कां दिसेना, असें अद्वैत मानावें; “सुंदर तेंच सत्य” असें अद्वैत मानूं नये. “रुचकर तेंच हितकर” हें शुद्ध जिभेचें अद्वैती सूत्र. अशुद्ध जिभेचें द्वैती सूत्र—“रुचकर निराळें, हितकर निराळें; पण रुचकरापेक्षां हितकर श्रेष्ठ.” अशुद्ध जिभेचें हि अद्वैती सूत्र आहे. पण तें शुद्ध जिभेच्या अद्वैती सूत्राच्या उलट, म्हणजे—“हितकर तेंच रुचकर” असें आहे. हा विवेक रविवाचूंच्या खुलाशावरून साधकानें शिकावयाचा आहे. रविवाचू सौंदर्योपासक असले तरी साधकाचा विवेक त्यांनीं सोडलेला नाही.

[महाराष्ट्र-धर्म, ना. १९-७-२६.]

६ नदी ईश्वराची वाहती करुणा

नदीकांठच्या लोकांत एकप्रकारची उदारता व प्रेमळपणा दिसून येतो. नदीच्या रूपाने ईश्वराची करुणा वाहत असते. नदीच्या कांठच्या लोकांना ह्या करुणेत बुडी मारावयाम सांपडते. नदीचे पाणी पितांना त्या पाण्याबरोबर ईश्वराची प्रेमळ करुणा प्यावयास सांपडते. त्यामुळे अतःकरणे उदार बनतात. जी नदी माझ्या गांवाला मिळाली आहे, ती वरच्या गांवांने माझ्याकडे पाठविली आहे, आणि मला हि ती च परंपरा पुढे चालवून तिला खालच्या गांवाकडे पांचती केली पाहिजे, अशी कृतज्ञ परोपकार-बुद्धि नदीकांठच्या लोकांना उपजत च असते. नदीकांठच्या लोकांत नदीविषयी सात्त्विक अभिमान असतो. जसा माझ्या देशाचा अभिमान, तसा माझ्या नदीचा अभिमान. पण देशाचा अभिमान स्थावर किंवा सांचलेला असल्याने आकुंचितपणा उत्पन्न करू शकतो. नदीचा अभिमान जंगम किंवा वाहता असतो. त्यामुळे त्याच्या योगाने अतःकरण व्यापक बनते. महाराष्ट्रातील कृष्णाकांठच्या किंवा गोदाकांठच्या लोकांत दिलदार उदारपणाची वृत्ति दिसून येते. कारण त्यांच्या प्रान्तांतल्या नद्या पर-प्रान्तांत गेल्या आहेत. तसे च गुजराथेतल्या नर्मदाकांठच्या किंवा तापीकांठच्या लोकांत प्रेमळ कृतज्ञता-बुद्धि दिसून येते. कारण पर-प्रान्तांतल्या नद्या त्यांना मिळाल्या आहेत. कृतज्ञतापूर्वक सेवा स्वीकारावी आणि उदारपणाने सेवा करावी असा नदीकांठच्या लोकांचा देह-स्वभाव असतो.

[रोहणीची यात्रा, महाराष्ट्र-धर्म ता. २६-२१-१९२४. संक्षेप करून]

७ निर्भयतेचे तीन प्रकार

निर्भयता तीन प्रकारची आहे; वाकबगार निर्भयता, ईश्वरनिष्ठ निर्भयता, विवेकी निर्भयता. “ वाकबगार ” म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारच्या भयांशी परिचय करून त्यांवर उपाय शिकणे ह्या मार्गाने जी निर्भयता येते ती. ही जितकी लाभण्याची शक्यता असेल तितकी कमालून घ्यावयाची असते. ज्याला सापांची ओळख झाली, निर्विष सविष ह्याची पारख झाली, साप पकडण्याची कला साधली, चावल्यानंतर करण्याचे इलाज कळले, साप कसा चुकवावा हे साधले, त्याला सापांच्यापुरती बरीचशी निर्भयता येईल. ही अर्थात् सापांच्यापुरती राहिल. प्रत्येकाला ती लाभण्याची शक्यता नसेल. पण ज्याला सापांत वावरण्याचा प्रसंग आहे त्याने शक्य तर ती प्राप्त करून घ्यावी हे व्यावहारिक उपयोगाचे आहे. तसे च ते आध्यात्मिक उपयोगाचे हि आहे. कारण त्यामुळे येणारे धाडस माणसाच्या हातून अस्वाभाविक वर्तन होऊ देत नाही. पण ही निर्भयता मर्यादित आहे.

दुसरी “ ईश्वरनिष्ठ ”. ही पूर्ण निर्भय करणारी आहे. पण दीर्घ प्रयत्न, पुरुषार्थ, भक्ति इत्यादि साधनें सतत आचरिल्याशिवाय ती लाभणार नाही. जेव्हां लाभेल तेव्हां दुसऱ्या कशाच्या हि मदतीची अपेक्षा राहणार नाही.

ह्या शिवाय तिसरी “ विवेकी ” निर्भयता आहे. ती मनुष्याला भलते च अनवश्यक साहस करू देत नाही. आणि इतक्या उपर भय निर्माण

झालें च तर विवेकानें बुद्धि शांत राखण्याला शिकविते. ही विवेकी निर्भयता साधकानें आपल्या अंगी बाणवून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ही कोणाला हि साधण्यासारखी आहे. समजा मी वाघाच्या हातांत सांपडण्याच्या बेतांत आहे. संभव आहे कीं माझे मरण आतां च लिहिलेलें नसेल. असेल च तर तें टळणार नाहीं. पण मी जर भयभीत न होतां बुद्धि शांत राखण्याचा प्रयत्न केला तर कांहीं तरी बचावाचा मार्ग निघण्याचा संभव आहे. किंवा तसा मार्ग न निघाला तरी, बुद्धि सावध राखतां आल्यास, कदाचित् शेवटचें हरि-स्मरण साधतां येईल. तसें झालें तर तो परम लाभ ठरेल. अशा प्रकारें ही दोन्ही बाजूंनीं लाभांत राहणारी विवेकी निर्भयता सर्वांच्या प्रयत्नाचा विषय असली पाहिजे.

[उतारा नूतनाकृत, ग्राम-सेवा-वृत्त, आक्टोबर १९४०]

८ स्वातंत्र्याचा गुलाम

पाश्चात्य नीति-शास्त्रांत एक गमतीचा प्रश्न काढला आहे : “ पूर्ण नीतिमान् पुरुषाला अनीतीनें वागण्याची शक्यता आहे कीं नाहीं ? ” एका पक्षाचें म्हणणें,— “ नाहीं. कारण, अनीतीची शक्यता आहे तो ‘ पूर्ण ’ नीतिमान् कसला ? जें ‘ शुद्ध ’ सोनें म्हटलें त्यांत भेसळ कुठली ? ” दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें— “ असली पाहिजे. जर ‘ पूर्ण ’ पुरुषाला अनीतीची शक्यता च नसेल तर पूर्ण पुरुष म्हणजे एक नीतीचें ‘ यन्त्र ’ च झालें. जो ‘ नीतिमत्तेचा गुलाम ’ बनला तो पूर्ण कसला आणि नीतिमान् तरी कसला ? ” शंकराचार्यांनीं ईश्वराला ‘ सर्वज्ञ ’ म्हटलें; त्यावर आक्षेपकांनें ह्या च थाटाचा पेंच उभा केला आहे. तो म्हणतो— “ सर्वज्ञ म्हणजे सर्व जाणणारा. ईश्वर ‘ सर्व जाणण्याचें ’ काम कधीं करतो कधीं करत नाहीं असें म्हणावें तर जेव्हां तो हें काम करीत नसेल तेव्हां तो ‘ सर्वज्ञ ’ असणार नाहीं. बरें तो हें जबाबदारीचें काम नेहमीं च करतो असें म्हणावें तर तो ‘ ज्ञानाचा गुलाम ’ झाला ! ” कर्मयोगी कर्मयोगाचा गुलाम, नीतिमान् पुरुष नीतिमत्तेचा गुलाम, सर्वज्ञ परमेश्वर ज्ञानाचा गुलाम, आणि हा कोण ? “ हा स्वातंत्र्याचा गुलाम. ”

[महाराष्ट्र-धर्म, ता. ६ ऑगस्ट १९२४.]

९ मुहूर्त ज्वलितं श्रेयः

विठोबा पवनारचा, बिनशिकलेला, १७-१८ वर्षांचा एक मजूर. पण शुद्ध चित्ताच्या बळावर अनेक सज्जनांचें मन त्यानें ओढून घेतलें होतें. त्याच्या शोबटच्या आजारांत ज्यांनीं त्याची सेवा केली त्यांना त्या सेवेचा भार वाटला नाहीं, पण उपकार वाटला.

वर्डस्वर्थ कवि पुष्कळ वेळा आपल्या गांवाजवळच्या एका टेकडीवर फिरायला जात असे. त्या टेकडीवरचे दगड पाथरघट लोक निवडून निवडून आपल्या कामासाठी घेऊन जात असत. मेल्यानंतर आपलें स्वतःचें स्मारक कामें केलें जावें ह्यासंबंधीं लिहितांना वर्डस्वर्थ म्हणतो, “ त्या टेकडीवर एक दगड असा आहे की ज्याचें कोणा पाथरघटाला अजून आकर्षण वाटलें नाहीं. पण त्या च कारणामुळें मला त्याचें विशेष आकर्षण आहे. तो दगड माझ्या स्मारकाचा समजावा आणि “अनेकांपैकी एक” इतकें च त्यावर लिहावें. वर्डस्वर्थची ही केवळ आकांक्षा होती. विठोबा प्रत्यक्ष च तसा होता.

विठोबाचें एका मुलाशीं वैर झालें. त्यांत विठोबाकडे विशेष दोष नव्हता. पण असें वैर असणें हा च एक मोठा दोष आहे, हें मीं त्याला समजावून सांगितलें आणि दोषांचे हात एकमेकांच्या हातांत दिले. तेव्हांपासून विठोबा वैरभाव विसरला आणि दोषे पूर्ण प्रेमानें वागूं लागले.

विठोबाच्या सद्भावार्ची अशीं अनेक स्मरणें माझ्यापाशीं आहेत. पण तीं आतां विठोबांतून निघून आत्म-तत्त्वांत लीन झालीं आहेत. मुळांत हि तीं तेथलीं च होतीं. ज्ञानदेवासारख्या थोरामोठ्यांनीं “माझे नाम रूप लोपो” अशी प्रार्थना केली आहे ती या च कारणासाठीं.

विठोबा रोज संध्याकाळीं काम आटोपल्यावर बहुधा मजकडे येत असे आणि माझ्या गोष्टी ऐकत बसे. एखाद्या संध्याकाळीं तो आला नाही तर आज कां आला नसेल असें मला वाटे. हल्लीं हि तो माझ्याकडे येत असतो. पण पूर्वाप्रमाणें माझ्या गोष्टी ऐकण्याऐवजीं मला तो आतां आपल्या गोष्टी सांगत असतो.

तो गेल्यापासून आज कितीक दिवस मी खालील वचन गुणगुणत आहे—

माझ्या विठोबाचा कैसा प्रेमभाव । आपण चि देव होय गुरु
पडिये देहभाव, पुरवी वासना । अंतीं तों आपणापाशीं न्यावें

[ग्राम-सेवा-वृत्त, ता. १५-८-१९३९]

१० वृत्त लिहा

रामदासांचें वचन आहे-“दिसामाजिं कांहींतरी तें लिहावें.” आपण म्हणतो, “रोज थोडें तरी कांतावें.” रोज लिहिण्यावर आपण भर दिला नाही. तसा देण्याची आज सर्वसामान्य आवश्यकता हि नाही. पण कार्यकर्त्यांची जीं पत्रें, अहवाल इत्यादि येत असतात त्यांतील मजकुराकडे पाहतां, रामदासांच्या त्या वचनाची उपयुक्तता लक्षांत येते. कार्यकर्ते म्हणतात, “लिहिण्यासारखें कांहीं नसतें.” कार्यकर्त्यांपाशीं लिहिण्यासारखें कांहीं नसतें आणि अकर्त्यांच्या लिहिण्याचा कांहीं उपयोग नसतो. म्हणजे वाङ्मयाचा छेद च उडाला ! जर हें कार्यमयतेचें किंवा चिंतनमयतेचें चिह्न असतें तर त्यांत मला मुळीं च आपत्ति वाटली नसती. पण वस्तुस्थिति तशी नाही. वस्तुस्थितीमध्ये तें चिंतनाच्या उणेपणाचें लक्षण दिसून येत आहे. विचार करण्याची हि एक संवय असते. संवईनें विचार वाढतो. रोजचें निरीक्षण, वृत्त, अनुभव रोज टांचून ठेवायचे असें म्हटलें म्हणजे स्मरणाची, चिंतनाची, अनुशीलनाची संवय लागते. लहान-मोठ्या प्रत्येक ‘वृत्ता’ मागे कांहीं तरी ‘वृत्ति’ असते. ती ओळखून वृत्ति-शोधन-पूर्वक सर्व लहान-मोठ्या वृत्तांचा संग्रह करावा. ‘लहान’ आणि ‘मोठें’ हा भेद च खोटा आहे. तसें च म्हटलें तर ह्या जगांत कधीं काय ‘मोठें’ घडत असतें ? विश्वाच्या गर्तींत मोठ्यांतलें मोठें वृत्त हि शून्य च आहे. पण आमच्या वृत्तीच्या विचारानें लहानांतलें लहान वृत्त हि महत्त्वाचें

असुं शकते. हस्तेन्द्रिय, वाचा आणि बुद्धि हे मनुष्यप्राण्याने आपले विशेष मानले आहेत. तिहींचा एकमेकांवर परिणाम होत राहतो. तिहींचीं कार्ये उद्योग, जप आणि चिंतन आमच्या ठिकाणीं एकवटलीं पाहिजेत. तर आमचीं सर्व बाजूंनीं वेगानें प्रगति होईल. मला जें कार्यकर्त्यांकडून लेखन हवें आहे त्याला माझ्या दृष्टीनें जपाचें स्वरूप आहे.

['आश्रम-समाचार' १९३६ मधून पुनर्मुद्रित, ग्रा. से. वृ. नव्हेंबर १९४०]

ग्राम-सेवा-मंडळ, गोपुरी

पो. नालवाडी, जि. वरधा, म. प्र.

प्रकाशन

पुस्तक	किंमत*	र. आ.	पुस्तक	किंमत*	र. आ.
विनोबा कृत			२२ ज्ञानदेवाची भजने	१-८	
१ मधुकर		१-८	२३ नामदेवाची भजने	०-१०	
२ जीवन-दृष्टि		१-१२	२४ एकनाथाची भजने		
३ सर्वोदय-विचार		१-४	२५ संतांचा प्रसाद		
४ विनोबा-विचार-दर्शन		३-०	२६ 'सेवक' मासिक	४-०	
यदुक्त्यथ धत्ते कृत संकलन			वाषिक वर्गाणी ४ रुपये		
५ कांत-दर्शन		१-४	कुंदर दिवाण कृत		
६ स्वराज्य-शास्त्र		०-१०	२७ वस्त्रपूर्णा	२-०	
७ गीता-प्रवचने		१-८	२८ पै. महंमदाची वचने	१-०	
८ स्थितप्रज्ञ-दर्शन		१-८	२९ हिमालयाची हांक	२-०	
९ उपनिषदांचा अभ्यास		२-०	३० धर्मपद	०-१२	
१० गीताध्याय-संगति		०-१	३१ आश्रमसंगीत	१-०	
११ ईशावास्य-श्रुति		१-८	३२ आश्रमपाठ	०-२	
१२ विचार-पौथी		१-८	३३ भगवद्गीता	०-४	
१३ मूल उद्योग : कांतणे		०-१०	अप्पा पटवर्धन कृत		
१४ लोक-नागरी लिपी		०-५	३४ सत्याग्रह व स्वराज्य	३-०	
१५ राम-नाम		०-८	३५ गांधीजींची पत्रे	०-१०	
१६ तेरा दिवस		०-८	३६ मंगल प्रभात	०-५	
१७ वेढळी आश्रमांत		०-८	कुमारप्पा कृत		
१८ गांधी तत्त्वज्ञान		०-४	३७ स्थायी समाज-व्यवस्था	२-८	
१९ गीताई		०-३	नवीन		
२० गीताई [लोकनागरी]		०-४	३८ गाताई शब्दार्थ कोष	५-०	
२१ गीताई [ठळक]		०-८	विनोबा कृत		
			३९ ज्ञानेश्वरी शब्दार्थ कोष	२५-०	
			शिवाजी भाषे कृत		

* [ट. ख. २ भाणे, र. बु. पो. साठी सहा भाणे अधिक पाठवावे]